

T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

YAHYA B. ADEM VE HADİŞÇİLİĞİ -KİTABÜ'L-HARAC
ÖZELİNDE-

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ukeyl ÇİÇEK

TEZ DANIŞMANI
Dr. Öğr. Üyesi Macit DEMİRER

BOLU, OCAK- 2025

KABUL VE ONAY SAYFASI

Ukeyl ÇİÇEK tarafından hazırlanan “YAHYA B. ADEM VE HADİŞÇİLİĞİ -KİTABÜ'L-HARAC ÖZELİNDE-” adlı tez çalışması jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Temel İslam Bilimleri Programında Yüksek Lisans Tezi olarak oy birliğiyle kabul edilmiştir.
03/01/2025

Jüri Üyeleri

İmza

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Macit DEMİRER
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Üye
Doç. Dr. Sezai ENGİN
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

.....

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÇELİK
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. İbrahim KÜRTÜL
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu ve Şablonuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
 - Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
 - Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
 - Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
 - Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir
- aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Teze ilişkin Turnitin adlı programında enstitü müdürlüğünce belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan benzerlik raporuna göre, tezin benzerlik oranı %30'u geçmemektedir.

Ukeyl ÇİÇEK

ÖZET

**YAHYA B. ADEM VE HADİŞÇİLİĞİ -KİTABÜL-HARAC ÖZELİNDE-
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

UKEYL ÇİÇEK

**BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

**TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI
(TEZ DANIŞMANI: DR. ÖĞR. ÜYESİ MACİT DEMİRER)**

BOLU, OCAK - 2025

X + 172

Yahyâ b. Âdem, yaşadığı ikinci asırda temayüz etmiş seçkin bir alimdir. O hadis sahasındaki birikimi ile birçok ravinin mercii olmuştur. Hakkında birçok övgüde bulunulmuş ve ilmi yetkinliği ulema tarafından kabul edilmiştir. Günümüze ulaşan tek eseri Kitâbü'l-Harâc'dır. Bu eserinde, fıkhnın bir alt konusu olan harâca (toprak vergisi ve devlet gelirlerine) dair bilgileri hadisçi bakış açısıyla değerlendirmiştir. Eserde, merfu, mevkuf ve maktu hadisleri birlikte kullanarak eseri şekillendirmiştir. Ayrıca, harac kapsamındaki konularda kendi döneminin ve önceki dönemlerin farklı fikhî yaklaşımlarına yer vermiştir. Yahyâ, hadisteki kabiliyeti yanında kıraat ve fıkıhta da önemli bir yetkinliğe erişmiştir. İlimdeki bu geniş yelpazesi, onun kendi döneminde öne çıkan alimlerden biri olmasını sağlamıştır. Bu çalışmada, Yahyâ'nın hayatı, ilmi kimliği ve Kitâbü'l-Harâc özelinde hadisçiliği incelenmiş ve genel bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

ANAHTAR KELİMELEER: Yahya b. Adem, Kitâbü'l-Harac, Harac.

ABSTRACT

**YAHYA B. ADAM AND HADITHISM -SPECIALLY IN KITABU'L-
HARAC-
MASTER THESIS
UKEYL ÇİÇEK
BOLU ABANT İZZET BAYSAL UNIVERSITY
INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES
DEPARTMENT OF BASIC ISLAMIC SCIENCES
BASIC ISLAMIC SCIENCES MASTER'S DEGREE PROGRAM
(SUPERVISOR: DR. LECTURER MACİT DEMİRER)
BOLU, JANUARY – 2025
X + 172**

Yahyâ b. Adam was a distinguished scholar who rose to prominence in the second century. With his extensive knowledge in the field of Hadith, he became a reference point for many narrators. He was praised a lot and his scientific competence was accepted by the scholars. His only work that has survived to the present day is Kitâb al-Harâj. In this work, he evaluated the information on Haraj (land tax and state revenues), a sub-topic of fiqh, from a hadith perspective. He shaped the work by using the hadiths of marfu, mawquf and maqtu together. He also included different fiqh approaches of his own period and previous periods on the subjects within the scope of haraj. In addition to his talent in hadith, Yahyâ also achieved significant competence in recitation and jurisprudence. This wide range of knowledge enabled him to be one of the prominent scholars of his time. In this study, Yahyâ's life, his scientific identity and his hadith studies in the context of Kitâb al-Harâj were examined and a general conclusion was attempted to be reached.

KEYWORDS: Yahya b. Adam, Kitabu'l-Harac, Harac.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
ŞEKİL LİSTESİ.....	viii
KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ	ix
TEŞEKKÜR	x
1. GİRİŞ.....	1
1.1 Araştırmanın Konusu ve Kapsamı.....	1
1.2 Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	1
1.3 Geçmiş Çalışmalar.....	2
1.4 Araştırmanın Metodu ve Kaynakları	3
2. BİRİNCİ BÖLÜM.....	5
2.1 Yahyâ b. Âdem'in Yaşadığı Dönem.....	5
2.1.1 Siyasi Ortam	5
2.1.2 Kültürel ve İlmi Ortam	8
2.2 Hayatı.....	12
2.3 Eserleri.....	19
2.4 İlmi Kişiliği.....	20
2.4.1 Kıraat	20
2.4.2 Tefsir.....	21
2.4.3 Fıkıh.....	22
3. İKİNCİ BÖLÜM	25
3.1 Yahyâ'nın Hadisçiliği.....	25
3.1.1 Yahyâ'nın Cerh ve Ta'dil Durumu.....	25
3.1.2 Hocaları	40
3.1.3 Öğrencileri	44
3.1.4 Hadisçiliği ve Hadis İlimleri.....	46
3.1.5 Yahyâ ve Şîlik	54
4. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	62
4.1 Yahyâ'nın Kitâbü'l-Harâc Adlı Eseri.....	62
4.1.1 Eserin Adı, Müellife Nispeti ve Amacı	62
4.1.2 Eserin Genel Muhtevası.....	65
4.1.3 Eserin Rivayeti, Nüsha ve İcâzetleri.....	66
4.1.4 Eserdeki Yöntemi	72
4.1.5 Tahammül Lafızlarına Bir Müdahale Örneği	94

4.1.6 Eserin Genel Sıhhat Derecesi	100
4.1.7 Eserdeki Çok Zayıf Raviler	107
4.1.8 Eserin Fıkhî Açıdan Tahlili	123
4.1.9 Yahyâ ve Eseri Üzerine Yapılan Çalışmalar	128
SONUÇ.....	132
KAYNAKLAR	136
EKLER.....	149

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa

Şekil 4.1. “Hasat Günü Onun Hakkını Veriniz” Babı Rivayet Ağ1.....	84
Şekil 4.2. Hasan b. Sâlih Rivayet Ağ1.....	85
Şekil 4.3. Süfyân- Sevri Rivayet Ağ1.....	86
Şekil 4.4. Ebû Bekir b. Ayyâş Rivayet Ağ1	87
Şekil 4.5. Abdullâh b. Mübârek Rivayet Ağ1.....	88
Şekil 4.6. İbrâhîm en-Nehâî Rivayet Ağ1.....	89
Şekil 4.7. Hz. Ömer Rivayet Ağ1-1	90
Şekil 4.8. Hz. Ömer Rivayet Ağ1-2.....	91

KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ

b.	: Bin/ibn (Oğlu)
b.y.	: Basım Yeri Yok
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
H.	: Hicrî
H.z.	: Hazreti
M.	: Milâdî
nşr.	: Neşreden
r.a.	: Radıyallâhu anh
öl.	: Ölüm Tarihi
s.a.s.	: Sallâllâhu aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
y.y.	: Yayınevi yok

TEŞEKKÜR

Akademik çalışmaların şekillenmesinde farklı fikirler, yönlendirmeler ve desteklerin etkisi kaçınılmazdır. Bu katkılar, çalışmaların derinleşmesine ve zenginleşmesine önemli ölçüde katkı sağlamaktadır. Bu çerçevede, tez çalışmam süresince değerli fikirleriyle çalışmama yön veren, rehberliğiyle sürece kılavuzluk eden ve destekleriyle çalışmanın tamamlanmasına öncülük eden danışman hocam Sayın Macit Demirer'e en derin şükranlarımı sunarım. Ayrıca tez savunma sürecimde jüri üyeliği yaparak hadis alanındakiengin bilgisiyle bana rehberlik eden ve desteğini esirgemeyen Sayın Abdullah Çelik hocama da sonsuz teşekkürlerimi arz ederim.

1. GİRİŞ

1.1 Araştırmanın Konusu ve Kapsamı

İlim dallarının her biri için ilk öncüler, bu ilme katkıda bulunanlar ve gelişmesine etki edenler son derece önemlidir. Eğer bu ilim dalı rivayete dayalı bir ilimse, silsiledeki her bir kişi daha da büyük bir öneme sahiptir. Çünkü o ilmin aktarılmasında birçok ravinin ayrı ayrı tesirleri bulunabilmektedir. Bu raviler, bir önceki raviden aldığı hadis ve habere bir şekilde etki ederek aktarabilmektedirler. Ravinin fikri alt yapısı, mezhebi, hadislerle bakış açısı ve yaşadığı dönemin tartışmalarına karşı tavrı, onun kimliğini şekillendirmektedir. Şekillenen bu kimlik, ravinin rivayet malzemesine yaklaşımı ve aktarımı ile etkileşim içindedir.

Rivayet ilimlerinden biri olan hadis ilmi için de her bir hadis ravisi önemlidir ve her birinin yaptığı katkılar ile aktardığı bilgiler çok değerlidir. Dolayısıyla, belki de her birinin ayrı ayrı değerlendirilip ele alınması ve rivayetlerinin incelenmesi gereklidir. Böylelikle, hadis rivayet tarihi açısından belli muğlaklıkların giderilmesi kolaylaşacaktır. Bu ise uzun bir zaman ve büyük bir ekip çalışması ile mümkün olabilecek bir şeydir. Dolayısı ile yapılacak araştırma, etüt ve mütalaalarda kapsama dahil edilecek konular sınırlı tutulmalıdır.

Yapılan bu çalışmada da konu sınırlandırılmış ve hadis ilminin önemli bir şahsiyetine ve eserine ışık tutulmuştur. Bu çalışmada, yaşadığı asırda çok önemli bir iz bırakan hicri II. yy. ravilerinden biri olan Yahyâ b. Âdem (öl.203/818) ve günümüze ulaşan eseri Kitâbü'l-Harâc ele alınmaktadır.

Yahyâ b. Âdem'in hadis ilmindeki etkisini ve önemini anlamak için, yaşamının incelenmesi ve günümüze ulaşan eserinin ve rivayetlerinin değerlendirilmesi önem kazanmaktadır. Çalışılan konuda bu husus, asıl odak noktası olmaktadır. Bunlara ek olarak, Yahyâ ve hakkındaki teşeyyu iddiaları da incelenmeye alınmaktadır. Yahyâ, her ne kadar cerh ve tadil kaynaklarında Şîi olmakla itham edilmese bile, ileride değinileceği gibi bir isyanda İbn Tabâtabâ'ya (öl. 199/815) biat edenler arasında ismi geçenlerden biri olması, bu yönünün araştırılmasını da gerekli kılmaktadır.

1.2 Araştırmanın Amacı ve Önemi

Çalışmada, Yahyâ b. Âdem'in ilmi kişiliği, hadisçiliği ve eserinin incelenmesi amaç edinilmektedir. Bu inceleme sonucu, Yahyâ'nın genelde ilim

dünyasına özelde hadis alanına yaptığı katkıları anlamak hedeflenmektedir. Ayrıca eserin yazılış amacı, yöntemi, hadis alanında konumu ve fıkıh ile ilişkisi ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Yahyâ b. Âdem'e önem kazandıran birkaç husus, onun üzerine yapılacak çalışmaları gerekli kılmaktadır. Birincisi Hz. Peygamberden kendi dönemine kadar olan sahih isnat zincirlerinin kendisinde toplandığı birkaç muhaddisten biri olması; ikincisi kıraat, fıkıh ve hadis alanındaki önemli birikimi; üçüncüsü İslam hukukunun ekonomik bir kolu olan haraca dair bir eser telif etmesidir.

Yahyâ'nın günümüze ulaşan eseri Kitâbü'l-Harâc, tasnif dönemi eserlerinden biri olması hasebiyle hadis alanında önemli bir konuma sahiptir. Ayrıca eserin fıkıh, İslami ekonomi, tarih ve tefsir gibi diğer disiplinlerle ilişki kurması esere bu açıdan da önem kazandırmaktadır. Zira eser, erken dönem İslam yönetimlerinin ve toplumlarının hukuki uygulamalarını, sosyal ve ekonomik yapısını hadisçi bakış açısı ile ele almaktadır. Ele alınan konular, bu konuların ilk kaynaklardan tefsiri açıklamaları, fikhî dayanakları ve uygulanma şekilleri, erken dönem İslam toplumlarını anlamaya bir perspektif sunmaktadır. Bu yönleriyle eser, ilk dönem İslam toplumunu anlamayı sağlayan birincil kaynaklar arasında yer almaktadır. Sayfa sayısının 200 sayfayı geçmesi durumunda arkalı önlü basılabilir.

1.3 Geçmiş Çalışmalar

Yahyâ b. Âdem ve *Kitâbü'l-Harâc* üzerine yapılan çalışmalar ağırlıklı olarak İslam ekonomisi perspektifiyle şekillenmiştir. Son dönemde ve Batı'da artan ilgiyle birlikte eser üzerine çeşitli akademik çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Aharon Ben Shemesh, eseri doktora tezi kapsamında İngilizce'ye çevirip detaylı bir analiz sunmuştur. F. Pfaff, Th. W. Juynboll'un neşrinden sonra eseri, eleştirel bir yaklaşımla incelemiştir. Osman Eskicioğlu, Yahyâ'nın biyografisi ve İslamî vergilere dair geniş bir önsözle birlikte eseri Türkçe'ye çevirmiştir. Cengiz Kallek, eseri İslam kamu maliyesi açısından değerlendirmiştir. Mûcibullâh Nedvî, Urduca bir makale yazarak Kitâbü'l-Harâc'ın muhtevasını tanıtmıştır. Hızır Na'me ise eser hakkında genel muhteva ve teknik bilgilere odaklanan bir çalışmayı ele almıştır.

Eser üzerine birçok çalışma olmasına rağmen, eseri hadis yönüyle kapsamlı inceleyen bir çalışma bulunmamaktadır. Yahyâ'nın, eserini hadisçi bakış açısıyla ele alması, eserin bu yönüyle çalışılabileceğini de göstermektedir.

1.4 Araştırmanın Metodu ve Kaynakları

Erken dönem bazı hadis ravilerinin doğumları, yetişme tarzları ve yaşantıları hakkında tarihi kaynaklarda detaylı bilgi bulmak zordur. Bu durum, erken dönem ravilerinden biri olan Yahyâ b. Âdem için de geçerlidir. Hayatı hakkında sınırlı bilgi bulunan Yahyâ'nın biyografisi detaylı bir şekilde tespit edilememektedir. Fakat literatür taraması sonucu, Tarih ve Tabâkât kitapları gibi birincil kaynaklardan istifade ile hayatı hakkında bazı bilgiler edinilebilmektedir. Yahyâ'nın sikalık ve zayıflık yönünden değerlendirilmesinde de aynı kaynaklardan faydalanılmaktadır. Şîilik yönünden araştırılması bağlamında ise Sünnî ve Şîî kaynaklarının Yahyâ'ya bakış açıları incelenerek çalışmaya katkı sağlanmaktadır. Klasik kaynaklarla birlikte modern akademik çalışmalar, tezler ve makalelerden istifade edilerek Yahyâ'nın ilmi kişiliği de anlaşılmaya çalışılmaktadır.

Çalışmanın diğer bir yönünü oluşturan Yahyâ'nın Kitâbü'l-Harâc eseri, rivayete dayalı bir eserdir. Rivayete müstenit bir kitabın hadis ilmi kriterleri çerçevesinde ele alınıp değerlendirilebilmesi, kitabın senet ve metin yönünden incelenmesi ile mümkündür. Rivayetin ilk parçasını oluşturan senet, iki açıdan değerlendirilmeye tabi tutulabilir. Birincisi, senetteki ravilerin cerh ve tadil durumlarının incelenmesi; ikincisi, senedin ittisal ve inkıta açısından değerlendirilmesidir. Rivayetin ikinci bölümünü teşkil eden metin ise diğer metinlere uygunluğu ve içinde illetin var olup olmamasına göre şekillenmektedir. Dolayısıyla, rivayet sistemiyle yazılmış "Kitâbü'l-Harâc" eseri, ancak bu açılardan incelenirse hakkında sağlıklı bir kanıya varılabilir. Bu nedenle, mezkûr eser bu zaviyelerin her birinden incelenmeye tabi tutulmaktadır.

Rivayet zincirindeki ravilerin sağlamlığının belirlenmesi, cerh ve tadil durumlarının tespiti ile gerçekleşmektedir. Bu da ravi biyografilerini, cerh ve tadil durumlarını esas alan eserlere başvurulmak suretiyle elde edilmektedir. Bu hususta ilk dönem eserleri ile sonraki dönem kitapları mevcuttur. Çalışmada, ravilerin cerh ve tadil durumlarını tespit, ilk dönem çalışmalarını güzel ve özlü bir şekilde özetlemeleri hasebiyle, Zehebî'nin el-Kâşif ile İbn Hacer'in Takrîbu't-Tehzîb eserinden yararlanılmaktadır. Ancak bazı hususlarda özellikle ilk dönem eserleri temel müracaat kaynakları olmaktadır.

Buna ek olarak, Yahyâ'nın muhaddislik yönü ve eserdeki yöntemi, eserdeki rivayetler bağlamında analiz edilmektedir. İlgili yerlerde metin analizi, karşılaştırmalı analiz, eleştirel yaklaşım, sonuçların değerlendirilmesi gibi nitel

araştırma yöntemleri kullanılmaktadır. Fıkıhî bir konuyu ele alması nedeniyle eser, fıkıh yönünden de incelemeye tabi tutulmaktadır.

Araştırma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde ilk olarak Yahyâ'nın yaşadığı dönemin siyasi, kültürel ve ilmi ortamı kısaca özetlenmektedir. Daha sonra Yahyâ'nın nesebi, yetişmesi ve eserleri ile ilmi kişiliği hakkında bilgi verilmektedir. Yahyâ'nın fikri eğilimleri de bu bölümde ele alınmaktadır. İkinci bölümde ise Yahyâ'nın hadisçiliği, hakkında yapılan cerh ve tadil değerlendirmeleri verilmektedir. Ayrıca “Yahyâ ve Şîlik” başlığı altında onun Şî olup olmadığı aydınlatılmaya çalışılmaktadır. Son bölümde ise Kitâbü'l-Harâc adlı eseri hakkında genel malumat verilmekte ve çalışmanın asıl konusunu teşkil eden Kitâbü'l-Harâc eseri, hadis ilmi açısından değerlendirilmektedir.

Çalışmada, Ahmet Mahmûd Şâkir'in (1892-1958), Juynboll (1866-1948) neşrini esas alıp yayımladığı Kitâbü'l-Harâc'ın Arapça metni esas alınmaktadır. Eserdeki metinlerin çevirilerinde ise genellikle Osman Eskicioğlu'nun (1945-2018) tercümesine müracaat edilmektedir.

2. BİRİNCİ BÖLÜM

İnsanların yaşadıkları dönemler, onların düşünce dünyalarını, hayatlarını ve eserlerini derinden etkiler. Siyasi atmosfer, kültürel değerler ve ilmi gelişmeler, bireylerin kimliklerini şekillendiren temel unsurlar arasında yer alır. Dolayısıyla bir insanın hayatını, ortaya koyduğu eserleri ve ilmî birikimini anlamak için, içinde bulunduğu dönemin koşullarını ve etkilerini değerlendirmek gerekir. Bu yaklaşım, yalnızca bireyin dünyasını kavramayı değil, aynı zamanda dönemin zihniyetini ve değerlerini anlamayı da mümkün kılar.

2.1 Yahyâ b. Âdem'in Yaşadığı Dönem

Yahyâ b. Âdem'in yaşadığı dönem, İslam tarihinin hem siyasi hem de ilmî açıdan kritik dönüşümlerin yaşandığı bir zaman dilimini kapsar. Bu dönemde İslam coğrafyasının genişlemesiyle birlikte sosyal, ekonomik ve kültürel yapılar çeşitlenmiş, ilmî faaliyetler büyük bir gelişme göstermiştir. Siyasi istikrarsızlıklar ve hilafet mücadeleleri ise toplumsal dinamikleri derinden etkilemiş, bireylerin ilme yöneliminde ve ilim dallarının gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Yahyâ b. Âdem'in hayatını ve eserlerini anlamak için yaşadığı dönemin siyasi atmosferini ve bu atmosferin ilmi faaliyetler üzerindeki etkisini incelemek gerekmektedir. Aşağıda, söz konusu dönemin siyasi koşulları, kültürel ve ilmî ortamı incelenerek, bu koşulların ilim ve toplum üzerindeki etkileri değerlendirilecektir.

2.1.1 Siyasi Ortam

Yahyâ b. Âdem'in yaşadığı dönem, hicri 133-203 (miladi 751-818) yıllarına tekabül etmektedir. Yahyâ, Abbâsî Devleti'nin kurulduğu yılda dünyaya gelmiş ve hayatı boyunca Abbâsî halifelerinin idaresinde şekillenen siyasi bir ortamda yaşamıştır. Bu dönemde, İslam coğrafyasında siyasi istikrar ve genişleme süreçleri devam ederken, zaman zaman iç karışıklıklar ve yönetim değişiklikleri de yaşanmıştır.

Yahyâ'nın idrak ettiği bu asırda, hilafet makamını sırasıyla şu Abbâsî halifeleri ihraz etmiştir: Ebû'l-Abbâs es-Seffâh (132-137/749-754), Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-159/754-775), Ebû Abdullâh Muhammed el-Mehdî (158-169/775-785), Ebû Muhammed Mûsâ el-Hâdî (169-170/785-786), Ebû Ca'fer Hârûn er-Reşîd (170-194/786-809), Ebû Mûsâ Muhammed el-Emîn (193-198/809-813) ve

Ebû Ca'fer Abdullâh el-Me'mûn (198-218/813-833).¹ Bu halifelerin hilafet dönemleri, sadece siyasi ve idari düzenlemelerle değil, aynı zamanda ilmi faaliyetlerin gelişmesi açısından da etkili olmuştur. Yahyâ'nın yaşadığı bu süreçte, Abbâsî halifelerinin ilme olan desteği ve dönemin siyasi atmosferi, onun ilmi şahsiyetinin şekillenmesinde önemli bir etkiye sahip olmuştur.

Abbâsîler, Emevîlerin yıkılışını gerçekleştirdikten sonra ele geçirdikleri yönetimde, Emevî politikalarını benimsememiş; bunun yerine kendi usullerine dayanan farklı bir yönetim tarzı geliştirmişlerdir. Özellikle Emevîlerin tutumu olan Mevâlî politikası yani Arap olmayan Müslümanlara karşı güdülen ırkçılık siyaseti, Abbâsîler yönetimde iken sona ermiştir.² Bilakis Abbâsîler, ümmet anlayışını öne çıkarıp ümmetçilik politikasını gütmüşlerdir. Bu yönetim biçimleri, İranlılar ve Türkler gibi farklı etnik unsurların da yönetimde belli makamlara gelmesine yol açmıştır. Meselâ ilk vezir olan Hâlid b. Bermek İran menşeli birisidir.³

Abbâsîler, halkı razı etme politikaları sebebiyle, halk-devlet ilişkisi açısından Emevîlere oranla daha sıkı bir hizmet, bağlılık ve itaatin ortaya çıkmasını sağlarlar. Fakat her ne kadar Mevâlî anlayışını arka plana itmiş olsalar da Abbâsîlerin en önemli bir sorunu Ehl-i Beyte karşı takındıkları tavır olur. Hareketin başlangıcından itibaren Şiîlerle birliktymiş gibi hareket eden Abbâsîler, yönetimi ele geçirdikten sonra hilâfetin kendi hakları olduğunu düşünürler. Nitekim Ebû'l-Abbâs es-Seffâh ilk hutbesinde hilafetin Abbâsîler'e ait olduğunu delillendiremeye çalışırlar. Bu nedenle Ebû'l-Abbâs karargâhını, Şiîler'in çoğunlukta bulunduğu Kûfe'den nakleder. Böylece Abbâsîler, iktidarı, müttefikleri Şiîler dahil hiçbir grupta paylaşmayacaklarını ilan etmiş olmaktadır.⁴ Bu tavır değişiklikleri aşağıda bazı örnekleri verilecek isyanlara da zemin hazırlamıştır.

Yahyâ'nın yaşadığı bu asrın öne çıkan özelliklerinden biri de devletin çeşitli yerlerinde -özellikle Ebû Ca'fer Mansûr ve Hârûn Reşîd döneminde- Abbâsîlere karşı birçok isyanın çıkmış olmasıdır. Bu isyanların öne çıkan özelliği, farklı kaynaklardan meydana gelmesidir. Örneğin; Bureyke el-Hâricî (132/750), Mülebbid b. Harmele (137/754), Sahsah eş-Şeybânî (171/787) gibi birçok

¹ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989), 3/17.

² Hüseyin Gün Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri* (Ankara: AÜİF Yayınları, 1971), 37.

³ Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, 40.

⁴ Cengiz Tomar, *İslam Tarihi ve Medeniyeti II*, ed. Cengiz Tomar (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2019), 5.

ayaklanma harici menşeli isyanlardır.⁵ Bununla birlikte Yahyâ b. Abdullâh (176/792), İdrîs b. Abdullâh (172/789),⁶ İbn Tabâtabâ (199/815)⁷ gibi isyanlar Şîî kökenli isyanlar olarak gerçekleşmektedir. Muhammed en-Nefsüzzekiyye (145/763), Mukanna‘(Peçeli) (173/789), Bâbek el-Hürremî (201/816)⁸ ve Berberî İsyanları⁹ (155-156/771-772) sayılabilecek diğer önemli isyanlardır. Ayrıca bunlara ek olarak o dönemde müteaddit kabile isyanları da meydana gelmektedir. Bu isyanların saikası ise siyasi, iktisadi ve dini gibi çeşitli sebeplere dayanmaktadır.¹⁰

Yahyâ’nın doğup yetiştiği Kûfe, o dönemde siyasi açıdan birçok karışıklığın yaşandığı bir şehir olarak dikkat çekmekteydi. Abbâsîler, Emevîleri yıkma politikalarını yürütürken, propagandalarının ve yeraltı faaliyetlerinin merkezi olarak Kûfe’yi seçmişlerdi.¹¹ Devleti kurmalarının ardından ilk başkent olarak da yine Kûfe şehrini tercih etmişlerdir.¹² Bununla birlikte Emevîlere karşı çok şiddetli aleyhtarlık güden Şîî fırkalar da yine Kûfe’de idi. Hatta Şîî-Zeydî lider kabul edilen İbn Tabâtabâ bu durumdan istifade ederek hicri 199/815 yılında Kûfe’de isyan çıkarmış, Kûfe valisinin şehirden uzaklaştırarak beytül mâle el koymuştur.¹³ İşte Yahyâ’nın içinde yaşadığı bu karışık ortam, Kûfe halkının fikrîsel değişimlerine, siyasi, fikri ve dini yönelimlerine de etki etmiştir. Yahyâ’nın “Bu şehirde, Süfyân es-Sevrî hariç kime rastladıysam hepsi Ali’yi, Ebûbekir ve Ömer’e takdim ediyorlar” beyanı bulunduğu ortamı özetler niteliktedir.¹⁴

Bütün sorunlara rağmen Yahyâ’nın yaşadığı bu evrede Abbâsîler, güttükleri siyasi yönetim tarzlarıyla bu problemlerin üstesinden gelebilmişlerdir. Esasen Abbâsîlerin en parlak devri (h.132-232/749-847) olan bu periyotun, Abbâsîlerin

⁵ İbrahim Konak, “Abbâsîler Döneminde el-Cezîre Bölgesindeki Ayaklanmalar”, *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4 (30 Aralık 2018), 11-14.

⁶ Muhittin Kapanşahin, “Hârûn Reşîd Dönemi İsyanları”, *Bilimname : Düşünce Platformu* 22 (Ocak 2012), 43, 46.

⁷ Mustafa Öz, “İbn Tabâtabâ, Ebû Abdullâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/384.

⁸ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler (Siyasî Tarih)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/36.

⁹ Hakkı Dursun Yıldız, “Berberîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/481.

¹⁰ Yıldız, “Abbâsîler”, 1/35.

¹¹ Yıldız, “Abbâsîler”, 1/32.

¹² Ebû ‘Amr Halîfe b. Hayyât el-Ufurî Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Dîyâ el-‘Umerî (Dîmaşk; Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, 1397/1977), 469.

¹³ Öz, “İbn Tabâtabâ, Ebû Abdullâh”, 20/384.

¹⁴ Ebu Zekerîyya Yahyâ İbn Ma‘în, *Târîhu İbn Ma‘în-Rivayetu İbn Muhrez* (Dîmeşk: Mecmeu’l-Lugati’l-Arabiyye, 1985), 1/159.

“altın dönemi” olduğu söylenebilir. Bu da devletin uzun serüvenine en önemli katkıyı sağlayan bir evre olmasına neden olmuştur.

2.1.2 Kültürel ve İlmi Ortam

Her dönem, sonraki kuşaklara yön verdiği ölçüde tarih sahnesinde kendisine yer bulmaktadır. Bu yön vermenin kayda değer etkenlerinden birisi de kültürel ve ilmi cenaktır. Abbâsîler devrinin ilk zamanları, İslâm kültür ve medeniyetine damgasını vuran çok önemli bir çağdır. Zira İslâm dünyasındaki çeşitli müesseseler ve ilimler bu devirde şekillenmiştir.¹⁵

Bu dönemde, kültürel sahadaki en önemli gelişim, Emevîler döneminde başlayan tercüme faaliyetlerinin daha ileri götürülmesidir. Emevîler döneminde bilimsel alanlardaki tercüme hareketi, zaruri-temel bir faaliyet halinde gelmediğinden, daha ziyade “Divanların Arapçalaştırılması” adı verilen tercüme hareketi mevcuttu. Ayrıca Emevîlerde bu hareketin bariz bir vasfı da daha çok ferdi bazda seyretmesiydi. Ancak Abbâsîler devrinde buna ihtiyaç duyulunca, bilimsel tercüme faaliyetine önemli oranda yönelme oldu.¹⁶ Neticede tıp, astronomi, fizik, mantık, zooloji, riyaziyyât, kimya gibi birçok ilim dalından Arapçaya tercümeler başladı. Bu faaliyet o kadar önemsendi ki devlet eli ile “Beytü’l-Hikme” adlı tercüme merkezinde bu çalışmalar yürütüldü. Her ne kadar bu tercüme merkezinin, Abbâsî halifelerinden Me’mûn tarafından 215/830’da Bağdat’ta kurulduğu zikrediliyorsa da bunun düşünce ve teşebbüs olarak Mansûr dönemine (h.134-159/754-775) kadar uzandığı anlaşılmaktadır.¹⁷

Kültürel gelişmeler mimari alanda da kendine yer bularak camilerin yapılışı dışında medreseler ve kütüphaneler başta olmak üzere çeşitli eğitim öğretim kurumları ortaya çıkarak gelişmiştir. Ayrıca inşa edilen şehirler ayrı bir gelişme olarak değerlendirilebilir.¹⁸

Bu dönemde ülkenin her tarafında el sanatları gelişmiş, ipek endüstrisi, gül suyu ve itriyat sanayii, cam, kâğıt ve sabun sanayii, maden işletme ve silâh atölyeleri ile tuğla ocakları, gibi birçok endüstri kolu mevcuttu. Abbâsîlerde devletin başlıca gelirleri ise zekât, haraç, cizye, öşür, fey, ganimetler ve örfi

¹⁵ Şerare Yetkin, “Abbâsîler (Sanat)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/49-56.

¹⁶ Abdülaziz Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2016), 55-56.

¹⁷ Mahmut Kaya, “Beytühikme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/88.

¹⁸ Yetkin, “Abbâsîler”, 1/40.

vergilerdi. Elde edilen gelirler askerî ihtiyaçlara, yol, köprü ve sulama işlerine, halife, vezir ve diğer devlet adamlarının maaşlarına sarf edilirdi. Devlet gelirlerinin büyük meblağlara ulaşmış olması, aynı zamanda halkın yüksek bir refah seviyesine eriştiğini de göstermektedir.¹⁹

İslami ilimler bazında değerlendirildiğinde ise bu ilimlerin hemen her şubesinde bir ilerleyiş müşahade edilmektedir. Bu ilerlemelerin yanında itikat, tefsir, fıkıh, hadis ve tasavvuf ilimleri gibi İslami ilimler ilk zamanlarda iç içe iken bu dönemde artık belirgin farklarla birbirinden ayrılmaya başlamaktadır. Ayrıca her alanda farklı fikirsel yönelimlerin olduğu da gözlemlenebilmektedir.

İtikadi sahada halkın ve ilim dünyasının genel çoğunluğunun benimsediği Ehl-i Sünnet fikirleri yanında Şîi, Mu‘tezilî, Hâricî ve Mürcie fikirleri bu dönemde kendine yer bulmuş ve büyük kitleler tarafından savunulmuştur. Yukarıda değinildiği veçhile bazen bu fikirler, siyasi isyanların çıkmasına da mahal vermiştir.

İtikat alanında bu dönemin en önemli tartışmalarından biri, amelin imandan bir cüz olup olmaması meselesi idi. Farklı yaklaşımların olması nedeniyle farklı gruplar arasında, günlük hayata, hatta hukuk alanına yansiyacak kadar ayrışmalar mevcuttu. Nitekim Yahyâ’nın aktardığı şu rivayet, durumun ciddiyetini göz önüne sermektedir:

“Şerîk (Kûfe’de kadı iken) Ebû Yusuf’un şahitliğini reddetti. Ona, Ebû Yusuf’un şahitliğini mi reddediyorsun diye soranlara, şöyle cevap vermiştir: “Namaz imandan değildir dediği halde şahitliğini reddetmeyeyim mi?”²⁰ Bir rivayette Şerîk’e bu soruyu soranın Yahyâ olduğunu görüyoruz.²¹ Yine bir şahitlik esasında İmam Muhammed’in şahitliğini kabul etmeyip benzer sözleri onun için de söylediğini Yahyâ b. Âdem rivayet etmiştir.²² Rivayetin devamında Yahyâ bu tavrın sebebini, "Şerîk Mürcie'nin şهادetini kabul etmezdi" şeklinde açıklamıştır."

Tefsir ilmi çerçevesinden bakıldığında zaman Kur’an tefsirinin sistemli bir şekilde ele alınışı da bu döneme rastlar. Tefsir ilmi, bu yüzyılın ikinci yarısından

¹⁹ Yetkin, “Abbâsîler”, 1/47, 48.

²⁰ Ebû Bekr Muhammed b. Halef el-Bağdâdî Vekî’, *Âhbâru’l-Kudât*, thk. ‘Abdul‘azîz Mustafâ el-Merâğî (Beyrut: el-Mektebetu’t-Ticâriyyetu’l-Kubrâ, 1366/1947), 3/261; Ebû Ca’fer Muhammed b. ‘Amr el-Mekkî el-‘Ukaylî, *ed-Du‘afâu’l-Kebîr*, thk. ‘Abdulmu‘î Emîn Kâ’acî (Beyrut: Dâru’l-Mektebeti’l-‘İlmiyye, 1404/1984), 4/438.

²¹ ‘Ukaylî, *ed-Du‘afâu’l-Kebîr*, 4/438.

²² Ebû Ahmed ‘Abdullâh b. Adî el-Curcânî İbn Adî, *el-Kâmil fî Du‘afâ’i’r-Ricâl*, thk. ‘Âdil Ahmed ‘Abdulmevcûd - ‘Alî Muhammed Mu‘avviḍ (Beyrut: el-Kutubu’l-‘İlmiyye, 1418/1997), 7/378; Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. ‘Alî b. Muhammed el-‘Askalânî İbn Hacer el-‘Askalânî, *Lisânu’l-Mizân*, thk. ‘Abdulfettâh Ebû Ğudde (b.y.: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1423/2002), 7/60.

itibaren de ilk meyvelerini vermeye başlamıştır. Mukâtil b. Süleymân'ın *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı, Yahyâ b. Sellâm'ın *Tefsîr*'i ve Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı bize ulaşan ilk tefsirlerdir. Ayetlerin genel yorumu yanında Kur'an'ın metniyle ilgili çeşitli filolojik çalışmalar da aynı zamanda başlamıştır. Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'ân*'ı ve Ebû Ubeyde'nin *Mecâzû'l-Kur'ân*'ı bu konuda kaleme alınan ilk eserlerdir.²³

Önemli atılımlardan biri de hadis ilminde olmuştur. Bir önceki rejimde başlayan tedvin faaliyeti gelişmiş, bunun yanında tasnif faaliyetlerine de girilmişti. Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi'*, Mâlik b. Enes'in *el-Muvattâ*, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *el-Âsâr* adlı eserleri bu dönemin birer ürünüdürler.

O asırdaki hadis ilminin bir başka vechesi ise dönemin ciddi fikirsel ayrılıklardan etkilenmiş olmasıdır. Ehl-i hak-ehl-i bidat ayrımı, ehl-i rey-ehl-i eadis ayrımı beraberinde mühim tefrikalar hasıl etmiştir. Hatta bu durum insanların hadis aktarımına da etki etmiş, Yahyâ'nın bizzat kendisi de bunu tecrübe etmiştir: Yahyâ, Zâide b. Kudâme'ye kendisinden hadis almak için gider. Zâide “Senin sünnet ehlinden olduğuna dair iki şahit getir sana hadis rivayet edeyim” demesi üzerine, Yahyâ: “Bundan sorulan bir zamana kadar yaşayacağımı zannetmezdim” cevabını verir. Bunun üzerine Zâide, o dönemki kargaşaya işaret olarak şu cevabı verir “Peygamberin ashabına sövüldüğü bir zamana kadar yaşayacağımı zannetmezdim.”²⁴ Böylece bidat ehli sayılan zümrelere, hadis rivayetinde karşıt bir tavır takınılmıştır.

Fıkıh tarihi açısından bakıldığında ise Yahyâ'nın yaşadığı şehir Kûfe ve yaşadığı asır, birçok mezhebin ilk teşekküllerinin olduğu bir yer ve zaman olmuştur. Hanefî mezhebi, Süfyân es-Sevrî mezhebi, Süfyân b. Uyeyne mezhebi Kûfe'de tekevvün eden mezheplerdendir.²⁵ Evzâî, Leys b. Sa'd, Mâlik b. Enes, Muhammed b. İdrîs (eş-Şâfiî) ve Ahmed b. Hanbel'in mezhepleri de Yahyâ'nın idrak ettiği bu çağda teşekkül eden mezheplerdendir. Hatta bunlardan İbn Hanbel, Yahyâ'nın en önemli hadis talebelerinden birisidir.

²³ Yetkin, “Abbâsîler”, 1/41.

²⁴ Ebû Muhammed Abdü'l-Ğanî b. Abdu'l-Vâhid el-Makdisî, *el-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl* (Kuveyt: Şeriketü Ğiras, 2016), 5/10.

²⁵ Sevgi Badur, *Kûfe'nin Sosyal ve Dini Yapısı* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 94, 99, 103.

Fıkıh sahasında diğer önemli bir husus ise ehl-i hadis ile ehl-i rey mücadelesidir. Muhaddislerin geneli ehl-i hadis bağlamında değerlendirilirken, Kûfe’de yaşayan Ebû Hanîfe, ehl-i rey’in temsilcisi konumunda olmuştur. Her iki grup, naslara bakış açılarının farklılığı sebebiyle birbirlerine önemli tenkitlerde bulunmuşlardır. Bu da ilmi ortamın gerilmesine neden olması yanında farklı fikirlerin tezahürüne de zemin hazırlamıştır.

Yukarıda Şerîk-İmam Muhammed bağlamında aktarılan rivayetin başında şu ifadeler mevcuttur: “Şerîk, Mürcie’nin şهادetini kabul etmezdi.”²⁶ Şerîk’in bu sözü, o dönemde Kûfe’de ehl-i rey’in bazı muhaddis ve kimseler tarafından Mürcie olarak görüldüğü ve bunun da iki grup arasında belli bir mesafenin konulmasına etki ettiği söylenebilir. Hatta ehl-i rey’in diğer bölgelerdeki hadisçiler nazarında mevsûkiyetlerinin olmamasında muhtemelen buradaki muhaddislerin de etkisi olmuştur. Zira, hadis rivayetleri için en yoğun rihlelerin olduğu dönemlerden biri olan bu zaman diliminde, Kûfe’ye çok sayıda hadis talebesi geldiği gibi Kûfe’den de başka yerlere birçok rihle yapılmıştır. Burada ehl-i rey hakkında oluşan genel izlenim, ilmi ilişkilere de yansımıştır.

Özetle, Abbâsîler döneminin ilk zamanları, İslâm medeniyetinin birçok alanda büyük atılımlar gerçekleştirdiği ve kalıcı etkiler bıraktığı bir çağ olmuştur. Bu dönem, ilmî, kültürel, ekonomik ve sosyal yönlerden bir yükseliş devri olarak dikkat çeker. Tercüme faaliyetlerinden İslami ilimlerin sistematikleşmesine, mimariden endüstriyel gelişmelere kadar geniş bir yelpazede gerçekleşen bu ilerlemeler, Abbâsîlerin ilme ve kültüre verdikleri değeri göstermektedir. Ancak bu süreçte, siyasi ve fikrî ayrılıklar da ilim dünyasını derinden etkilemiş, farklı düşünce ekollerinin ve mezheplerin doğmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle hadis, fıkıh ve tefsir gibi ilimlerin bağımsızlaşarak kendi disiplinlerini oluşturduğu bu dönemde, ehl-i rey ve ehl-i hadis gibi ayrımların yaşanması, ilim dünyasında önemli tartışmaları beraberinde getirmiştir. Yahyâ b. Âdem’in şahsiyeti ve ilmî faaliyetleri, bu dönemden beslenmiş ve dönemin ilmî kargaşasını bizzat tecrübe ederek şekillenmiştir. Bu bağlamda, Abbâsîler devri hem İslâm ilim geleneğinin gelişiminde hem de Yahyâ b. Âdem’in ilmî kimliğinin oluşumunda belirleyici bir rol oynamıştır.

²⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/378.

2.2 Hayatı

Yahyâ b. Âdem'in yaşadığı dönemin sosyal, siyasal ve ilmî yapıları, onun ilmî kimliğini ve çalışmalarını büyük ölçüde etkilemiştir. Yahyâ'nın hayatını ve eserlerini tam anlamıyla kavrayabilmek için, dönemin genel özelliklerinin yanı sıra, onun kişisel geçmişi ve ailevi bağları da incelenmelidir. Yahyâ'nın ismi, nesebi ve ailesi, onun ilmî mirasını ve kimliğini anlamak için bazı ipuçları sunmaktadır. Aşağıda, Yahyâ'nın ismi, nesebi ve ailesel kökenine dair ayrıntılar ele alınmaktadır.

Mütেকaddimun muhaddislerin öncülerinden biri olan Yahyâ, muhaddisler arasında, kendisi gibi bir muhaddis olan babası Âdem'e (133/751) nispet ile "Yahyâ b. Âdem" olarak tanınmaktadır. Kaynaklarda, Yahyâ b. Âdem b. Süleymân²⁷ el-Kureyşî el-Emevî²⁸ şeklinde tanıtılmış; ayrıca el-Kûfî,²⁹ el-Ahvel,³⁰ el-Mahzûmî,³¹ es-Sulhî,³² el-Mukri',³³ el-Vefîyyu³⁴ es-Sülemî³⁵ el-Hasib³⁶ el-Hâfız, el-Fakîh³⁷ gibi nisbe ve sıfatlar ile tavsif edilmiştir. Künyesi ise Ebû Zekerîyyâ'dır.³⁸

²⁷ Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001), 8/526.

²⁸ Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer İbn Kesîr, *et-Tekmil fi'l-Cerhi ve't-Ta'dil*, thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim (Yemen: Merkezü'n-Nu'mân, 2011), 2/154.

²⁹ Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, thk. Muhammed b. Sâlih ed-Dibâsî - Mahmûd b. Abdü'l-Fettâh en-Nehhâl (Riyad: en-Nâşirü'l-Mütemeyyiz li't-tibâati ve'n-neşri ve't-tevzî', 2019), 2/350; Ebû Bekir Ahmed b. Alî el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Müttefik ve'l-Müfterik* (Dimeşk: Darü'l-Kâdirî, 1997), 3/2055.

³⁰ Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz* (Beirut-Lübnan: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 2/364.

³¹ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Müttefik ve'l-Müfterik*, 3/2055; Ebû Bekr 'Ahmed b. 'Alî b. Muhammed b. İbrâhîm b. Mencûyeh İbn Mencuyeh, *Ricâlu Şaîhi Muslim*, thk. 'Abdullâh el-Leysî (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1986), 2/332; Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ' ve'l-Luğât* (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 2/150; Martin Theodor Houtsma (ed.), *Mucizu Daireti'l-Mearifi'l-İslami* (Merkezu's-Şâriketi li'l-İbdâi'l-Fikrî, 1998), 32/10204.

³² Muhammed Salim Muhaysin, *Mu'cemü Huffâzi'l-Kur'an* (Beirut: Daru'l-Cebel, 1992), 1/612.

³³ Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dil* (Haydarabad; Beirut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1371/1952), 9/128.

³⁴ Ebû'l-Fadl Muhammed b. Tâhir b. 'Alî b. Ahmed el-Makdisî İbnü'l-Kayserânî, *Tezkiretü'l-Huffâz = Etrâfu Ehâdîsi Kitâbi'l-Mecrûhin l'ibni Hibbân*, thk. Hâmîd 'Abdulmecîd es-Selefi (Riyad: y.y., 1415/1994), 176.

³⁵ Ebû'l-Fadl Muhammed b. Tâhir b. 'Alî b. Ahmed el-Makdisî İbnü'l-Kayserânî, *Zahîratu'l-Huffâz mine'l-Kâmil l'İbni Adîy*, thk. 'Abdurrahman el-Feryevâ'î (Riyad: Dâru's-Selefi, 1417/1996), 3/1476.

³⁶ 'Abdu'l-Vehhâb b. Yûsuf b. İbrâhîm eş-Şâfi'î İbnu's-Sellâr, *Tabakâtu'l-Kurrâ'i's-Seb'a ve Zikru Menâkıbihim ve Kırâ'âtihim*, thk. Ahmed Muhammed 'Azûz (Beirut: y.y., 1423/2003), 139.

³⁷ Abdülhayy b. Ahmed İbn 'İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâr men Zeheb* (Dimeşk-Beirut: Daru İbn Kesir, 1986), 3/18.

³⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, 8/526; Ebu Amr Halife b. Hayyat, *Tabakât* (Beirut-Lübnan: Daru'l-Fikr, 1993), 294; Ebû'l-Hasan Müslim b. Haccac, *el-Küna ve'l-Esmâ* (Medine: İmادتü'l-Bahsi'l-İlmi, 1984), 1/335; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, 1371/1952, 9/128.

Nevevî'nin Yahyâ b. Âdem b. Ali şeklindeki tanıtımı, nüsha hatasından kaynaklanan bir yanlışlık olarak değerlendirilmelidir.³⁹

Yahyâ'nın babası Âdem b. Süleymân, muhaddislerden olup eşi Yahyâ'ya hamile iken kendisi vefat etmiştir.⁴⁰ Âdem'in "el-Basrî" diye nitelendirilmesi,⁴¹ onun Basralı olduğunu ve orada yaşadığını göstermektedir. Ancak, İbn Sa'd, Âdem'i Kûfelilerin üçüncü tabakasındaki muhaddisler arasında zikretmiştir.⁴² Muhtemelen aslen Basralı olan Âdem, daha sonra Kûfe'ye yerleşmiş ve uzun bir süre burada kaldığı için Kûfeliler arasında sayılmıştır. Âdem, Saîd b. Cübeyr (öl. 94/713), Nâfi (öl. 117/735), Atâ'dan (öl. 136/753) hadis almış,⁴³ ondan da Şu'be (öl. 160/776), İsrâîl (öl. 160/777 [?]),⁴⁴ Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778) ve Yûnus b. İshâk (öl. 187/803)⁴⁵ rivayette bulunmuşlardır. Fakat Âdem'den rivayet konusunda daha çok Süfyân es-Sevrî'nin öne çıktığı görülmektedir.⁴⁶ Âdem b. Süleymân, muhaddislerden olmasına rağmen yalnızca dört veya beş hadis rivayet ettiği belirtilmiştir.⁴⁷ İclî⁴⁸ ve Nesâî'ye⁴⁹ göre Âdem b. Süleymân sikadır. İbn Ebî Hâtim'de babasının, Âdem hakkında "sâlih" dediğini rivayet etmiştir.⁵⁰

Yahyâ dünyaya gelmeden babası vefat ettiği için ondan herhangi bir hadis semai olmamıştır.⁵¹ Bazı kaynaklarda geçen,

وَرَوَى يَحْيَى بْنُ آدَمَ عَنْ أَبِيهِ، وَابْنُ عُيَيْنَةَ⁵²

يحيى بن آدم عن أبيه عن ابن عيينة⁵³

³⁹ Ebû Zekeriya Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Tehzibu'l-Esmâ' ve'l-Luğât* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 2/150.

⁴⁰ Ebu Zekeriya Yahyâ Yahyâ İbn Ma'in, *Tarihu İbn Ma'in-Rivayetu'd-Dûrî* (Mekke: Merkezi Bahsü'l-İlmi, 1979), 4/20.

⁴¹ Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdullah İclî, *es-Sikât* y.y.: Daru'l-Bâz: 1984, 58.

⁴² İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, 8/456.

⁴³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 2/268.

⁴⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 2/268; Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve Vefayâtu'l-Meşâhîri'l-A'lâm*, thk. 'Umar 'Abdusselâm et-Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1413/1993), 8/371.

⁴⁵ el-Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, 2/350.

⁴⁶ İbn Ma'in, *Tarihu İbn Ma'in-Rivayetu'd-Dûrî*, 4/20; Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Başrî el-Mukaddemî, *et-Târih ve Esmâu'l-Muhaddisîn ve Kunâhum*, thk. Muhammed b. İbrâhim el-Lehaydân (b.y.: Dâru'l-Kitâb ve's-Sunne, 1994) 169.

⁴⁷ İbn Ma'in, *Tarihu İbn Ma'in-Rivayetu'd-Dûrî*, 4/20.

⁴⁸ Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdullah İclî, *es-Sikât* (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1985) 1/213.

⁴⁹ Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf Mizzi, *Tehzibü'l-Kemâl fî Esmâ'r-Ricâl* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1980), 2/308.

⁵⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 12/268.

⁵¹ İbn Ma'in, *Tarihu İbn Ma'in-Rivayetu'd-Dûrî*, 3/503; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve Vefayâtu'l-Meşâhîri'l-A'lâm*, 8/371.

⁵² Ebu'l-'Avn Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed es-Sefârîni, *Levâmi'u'l-Envâri'l-Behiyye ve Sevâti'u'l-Esrâri'l-Eşeriyye* (Dimaşk: y.y., 1402/1982), 1/199.

⁵³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *İctima'u'l-Cuyûşi'l-İslâmiyye* (Riyad-Beyrut: Daru Atâati'l-İlim, Daru İbn Hazm, 2019), 189.

şeklindeki rivayetler yanlıştır. Zira Yahyâ, babasını idrak edemediği için ondan rivayetinın olmadığı hususunda muhaddisler arasında ittifak mevcuttur. Bundan ötürü, bu rivayetler Yahyâ'dan sonraki ravilerin yanılığlarından veya nüsha hatalarından kaynaklanmaktadır. Bu isnadın diğer tarîklerinde ⁵⁴ يحيى بن آدم عن ابن عيينة şeklinde aktarım, “عن أبيه” kısmında yanlışlık olduğunu gösterir. Âdem'in babası Süleymân'ın kim olduğu ise belli değildir.

Yahyâ'nın kendisi, Kureyş kabilesinin Emevî kolundan olmamasına rağmen kaynaklarda, el-Kureyşî, el-Emevî nisbesi ile tanıtılması, babasının velâ yoluyla Kureyşli ve Emevî olmasındandır. Babası, Hâlid b. Hâlid b. Umâre b. Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt'ın mevlası/azadlı kölesidir.⁵⁵ Nitekim Süfyân es-Sevrî, Yahyâ'nın babasından rivayette bulunurken, babasını, عن آدم مولى خالد بن عمارة بن الوليد بن şeklinde tanıtmıştır.⁵⁶ Elimizdeki bütün kaynaklarda Âdem'in, Hâlid'in azadlı mevlası olduğu hususunda ittifak varken, Hâlid'den sonraki silsilede birçok ihtilaf mevcuttur. Şöyle ki:

Bazı rivayetlerde “Hâlid b. Saîd b. ‘Âs'ın azadlı kölesi”⁵⁷, “Hâlid b. Hâlid b. Üseyd'in azadlı kölesi”⁵⁸ şeklinde gelmişken, kimi rivayetlerde “Hâlid b. Saîd b. ‘Âs'ın azadlı kölesi”⁵⁹, “Hâlid b. Hâlid Ukbe b. Ebî Muayt'ın mevlası”⁶⁰, “Hâlid b. Yezid”⁶¹ gibi farklı isimlerle aktarılmıştır. Bunlarda dışında farklı isimler veren müellifler de mevcuttur.⁶²

⁵⁴ Ebû ‘Abdullâh b. Muhammed b. Muhammed el-‘Ukberî İbn Batta, *el-İbânetu'l-Kubrâ*, thk. Rıdâ Mu‘tî vdğr. (Riyad: el-Mektebu'l-İslâmî, 2005), 7/163; Ebû'l-Kâsım Hibetullâh b. el-Hasan b. Manşûr et-Taberî er-Râzî el-Lâlekâ'i, *Şerhu 'Usûli 'l-'tikâdi 'Ehli's-Sunne ve'l-Cemâ'a*, thk. Ahmed b. Sa'd b. Hâmid el-Ğâmidî (Suudi Arabistan: Dâru Taybe, 1423/2003), 3/441; Muhammed b. Muhammed b. ‘Abdurrezzâk ez-Zebîdî, *Tahrîcu Ehâdîsi İhyâ'i 'Ulûmi'd-Dîn* (Riyad: y.y., 1408/1987), 1/255.

⁵⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ* 8/453.

⁵⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, 8/453; Ebû ‘Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi' li-'Ulûmi'l-İmâm Ahmed - er-Ricâl*, thk. Hâlid er-Ribât - Seyyid 'İzzet 'İyd (b.y.: Dâru'l-Felâh, 1403/2009), 16/188.

⁵⁷ Ebu Zekerîyya Yahyâ İbn Ma'in, *Tarihu İbn Ma'in-Rivayetu Osman ed-Darimî* (Dımeşk: Daru'l-Me'mun li't-Türas, ts.), 75.

⁵⁸ İbn Ma'in, *Tarihu İbn Ma'in-Rivayetu'd-Dûrî*, 3/503.

⁵⁹ Ebû'l-Hasan Ahmed b. ‘Abdullâh el-Kûfî el-‘İclî, *es-Sikât* (b.y.: Dâru'l-Bâz, 1405/1985), 468.

⁶⁰ Mizzi, *Tehzibü'l-Kemâl*, 31/189.

⁶¹ Ebû'l-Fadl 'İyâd b. Mûsâ el-Yahsubî el-Kâdî 'İyâd, *Meşâriku'l-Envâr 'Alâ Sıhâhi'l-Âsâr* (b.y.: el-Mektebetu'l-'Atîka ve Dâru't-Turâs, ts.), 1/252.

⁶² Ebû'l-Hayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî'l-Kırâ'ati'l-'Aşr* (b.y.: y.y., ts.), 1/150; Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedruddîn el-'Aynî, *Nuhabu'l-Efkâr fî Tenkîhi Mebânî'l-Ahbâr fî Şerhi Me'ânî'l-Âşâr*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm (b.y.: y.y., 1429/2008), 9/57; Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh li-men Hurrice lehû'l-Buhâriyyu fî'l-Câmi'i's-Şahîh*, thk. Ebû Lubâbe Huseyn (Riyad: Dâru'l-Livâ', 1406/1986), 3/1203.

Kaynaklardaki bu farklılıkta hangisinin doğru olduğunu tespit etmek zor olmakla beraber, çoğunluk biyografilerde ve hususen Süfyân es-Sevrî'nin onu tanıtımında “Hâlid b. Hâlid b. Umâre b. Velîd b. Ukbe b. Ebî Muâyt'ın mevlası/azadlı kölesi” demesi sebebiyle, bu şekilde ele almak daha isabetli görünmektedir. Yahyâ'nın öğrencilerinden İshâk b. İbrâhîm'in ondan hadis rivayet ederken babasının “Hâlid b. Hâlid'in azadlı kölesi”⁶³ olduğunu söylemesi, en azından bu kısmın daha doğru olduğu, “Hâlid b. Hâlid”den sonraki kısımda ise ihtilafın şimdilik kesin çözüme kavuşturulamayacağı ifade edilebilir. Nitekim Kâdî İyâz da bütün hocalarına göre bu kişinin “Hâlid b. Hâlid” olduğunu aktarır.⁶⁴

Yahyâ b. Âdem'in doğumu hakkında, bir rivayette onun h.130'lardan sonra doğduğunun söylenmesi dışında,⁶⁵ eldeki kaynaklarda tam olarak hangi senede doğduğuna dair kesin bilgi bulunmamaktadır. Ancak, bazı rivayetler doğum yılını tespit etmeye yardımcı olabilecek niteliktedir. Ahmed b. Hanbel'in Yahyâ b. Âdem'den aktardığı rivayete göre Yahyâ, Kabîsa'nın kendisinden iki yaş küçük olduğunu söylemiştir.⁶⁶ Kabîsa'nın h.215 yılında 80 yaşlarında iken vefat ettiği⁶⁷ rivayeti esas alındığında, Yahyâ'nın doğum tarihi h. 133 yılına denk gelmektedir.

Durum bu olmakla birlikte elimizdeki iki rivayet işkal oluşturmaktadır:

Bu rivayetlerden birinde, Yahyâ b. Maîn'e göre Yahyâ'nın çağdaşı olan Kabîsa, ondan iki ay büyüktür.⁶⁸ Bu durumda Kabîsa'nın doğum yılı h.135, Yahyâ'nın da doğum senesidir. Bu rivayetteki sorun, Yahyâ'nın yukarıda aktarılan kendi beyanının esas alınması ile giderilebilir.

Diğer rivayet ise Ahmed b. Hanbel'in, “Bize göre Yahyâ, Süfyân es-Sevrî'den hadis işitenlerin en küçüğüdür”⁶⁹ sözüdür. Kabîsa'nın da Süfyân'a talebelik yapması hasebiyle İbn Hanbel'in, Yahyâ'yı Kabîsa'dan yaşça küçük gördüğü anlaşılmaktadır. Ancak Ahmed b. Hanbel'den gelen diğer bir rivayet, bu problemi ortadan kaldırmaktadır. Rivayete göre İbn Hanbel'in kendisi de “Kabîsa'nın Yahyâ'dan 2 yaş küçük olduğunu” söyler. Bu durumda “Bize göre

⁶³ Ebû'l-Hasan Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî Muslim, *Şaḥîhu Muslim*, thk. Muhammed Fuâd 'Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâṣi'l-'Arabî, 1374/1955), 4/2220.

⁶⁴ Kâdî 'İyâz, *Meşâriku'l-Envâr 'Alâ Sîhâhi'l-Âsâr*, 1/252.

⁶⁵ Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'* (Kahire: Dâru'l-Ḥadîs, 1427/2006), 9/523.

⁶⁶ Ebu Abdullah Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi' li 'Ulum İmam Ahmed* (Feyyum: Daru'l-Felâh, 2009), 18/461; el-Makdisî, *el-Kemâl*, 8/195.

⁶⁷ Muhammed b. Ahmed b. 'Abdilhâdî ed-Dimeşkî İbn 'Abdilhâdî, *Ṭabaḳâtu 'Ulemâ'i'l-Ḥadîs*, thk. Ekrem el-Bûşî - İbrâhîm ez-Zeybek (Beyrut: y.y., 1417/1996), 1/544.

⁶⁸ İbn Ma'în, *Tarihu İbn Ma'în-Rivayetu'd-Dûrî*, 3/442.

⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi' li 'Ulum İmam Ahmed*, 18/461; el-Makdisî, *el-Kemâl*, 8/195.

Yahyâ, Süfyân es-Sevrî'den hadis işitenlerin en küçüğüdür” sözü muhtemelen sikalık yönüne bir vurgudur. Zira Ahmed b. Hanbel'in Kabîsa'yı Süfyân'dan rivayet etme konusunda sika görmediği belirtilmiştir.⁷⁰

Netice olarak, Yahyâ'nın Kabîsa ile çağdaş olmaları, aynı hocaya talebelik yapmaları ve Yahyâ'nın onu tanınması, Yahyâ'nın ifadesinin esas alınmasını gerektirmektedir. Bu durumda, Yahyâ'nın doğum tarihinin h.133 olarak kabul edilmesi daha isabetlidir. Nitekim kendisinin 70 yaşları civarında vefat ettiğinin söylenmesi de bunu desteklemektedir.⁷¹

Çoğu ilk dönem ravisi gibi Yahyâ'nın da hayatına dair elimizde çok veri bulunmamaktadır. Bunun nedeni, yaşadığı dönemde ilim adamlarının hayatlarından ziyade ilmi müktesebatları doğrultusunda ilgi görmeleridir. Ayrıca, Yahyâ'nın yaşadığı dönem ve barındığı şehir Kûfe İslam tarihinin büyük şahsiyetlerini içinde barındırmıştır. Böyle bir zaman dilimi ve şehirde bulunması, diğer önemli ulemaya nispetle Yahyâ'nın çok göz önünde olmamasına neden olmuş olabilir.

Kûfe'de doğan Yahyâ'nın, vefatından önceki müddet hariç, hayatının tamamına yakını Kûfe'de geçirdiği ve orada yetiştiği bilinmektedir. Yahyâ'nın ailesine dair bilgiler pek olmasa da künyesinin Ebû Zekerîyyâ olmasından dolayı Zekerîyyâ adında bir oğlu olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Hasan b. Yahyâ b. Âdem'in babası Yahyâ b. Âdem'den Mis'ar'ın vefatı esnasında Süfyân ile Mis'ar arasındaki bir diyalogu⁷² ve Hammâd b. Zeyd'in yanındaki bir olayı⁷³ rivayet etmesi Hasan adında bir çocuğunun olduğunu da göstermektedir. Hasan'ın annesinden tahdis lafzı ile bir durumu anlatması, annesinin de ilimle meşguliyetini çağrıştırmaktadır.

Yahyâ'nın geçimini ne ile sağladığı malum değildir. Muhtemelen o günkü Kûfe'de zamanının şartlarına göre ticaret, tarım, hayvancılık vs. ile geçimini sağlamıştır. Hocası Ebû Bekir b. Ayyâş, Hire'de Hârûn Reşîd'i ziyaret ederken Yahyâ ona rehberlik etmiştir. Çıktıkları vakit Hârûn'un kendisine beş bin

⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi' li 'Ulum İmam Ahmed*, 18/462; Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî Hâfîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, thk. Beşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422/2002), 14/493.

⁷¹ Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân ez-Zehabî, *Ma'rifetu'l-Kurrâ'l-Kibâr 'alâ'l-Tabakâti ve'l-A'sâr* (b.y.: y.y., 1417/1997), 100.

⁷² Ebû Nu'aym Ahmed b. 'Abdillâh b. İshâk el-İşfahânî Ebû Nuaym el-İşfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ' ve Tabakâtu'l-Aşfiyâ'* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî; Dâru'l-Fîkr li't-Tabâ'ati ve'n-Neşri; Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1394/1974), 7/212.

⁷³ Ebû Nuaym el-İşfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ' ve Tabakâtu'l-Aşfiyâ'*, 8/297.

dirhem/dinar vermesi ve Yahyâ'nın bunu hemen alması, maddi durumunun iyi olmadığının bir göstergesi sayılabilir.⁷⁴

Fiziki olarak nasıl biri olduğuna dair sadece Ahmed b. Hanbel'den gelen şu rivayet mevcuttur: "Yahyâ b. Âdem saçına kına sürmezdi, başında siyahlık vardı (saçları siyahtı)."⁷⁵ Ayrıca el-Ahvel vasfı ile anılması gözünde şaşılık bulunduğunu düşündürmektedir.

Yahyâ'nın ne zaman ilim tahsiline başladığına dair bir tarih mevcut değildir. Lakin, ilk hocaları ve bazı rivayetlere göz gezdirildiğinde, Yahyâ'nın 15-18 yaş aralığında ilim tahsilinde olduğu sonucuna varılabilir. Şöyle ki: Ahmed b. Hanbel'in ifadesiyle, muhaddislere göre Süfyân es-Sevrî'den hadis işitenlerin en küçüğü Yahyâ'dır. Yukarıda değinildiği gibi Yahyâ'nın Kabîsa ile aralarında iki yaş fark bulunmaktadır. Yahyâ b. Âdem'in çağdaşı olan Kabîsa da Süfyân es-Sevrî'ye talebelik edenlerden biridir. Hatta kendi ifadesi ile Şerîk'in yanında bulunmuş Şerîk de (yaşının küçüklüğünden dolayı) şahitliğinin kabul olup olmadığına dair kendisini imtihan etmiştir.⁷⁶ Kabîsa, Süfyân es-Sevrî'ye talebelik ettiği vakit on altı yaşında olduğunu söylemiştir.⁷⁷ Yahyâ'nın, Kabîsa'nın kendinden iki yaş küçük olduğunu söylemesi ve Kabîsa'nın Süfyân'dan işittiği vakit on altı yaşında olduğu hususu birlikte ele alındığında, Yahyâ'nın on sekiz yaşında Süfyân es-Sevrî'nin rahle-i tedrisinde/ilim meclisinde olduğu söylenebilir. Kabîsa'nın on üç yaşına daha varmadan Süfyân es-Sevrî'nin meclisinde bulunduğuna dair kendi ifadesi⁷⁸ dikkate alındığında, Yahyâ'nın on beş yaşında ilim tahsilinde olduğunu söylenebilir.

Diğer taraftan Yahyâ, kıraat hocası Ebû Bekir b. Ayyâş'tan Âsım'ın kıraatini almış, 40 sene boyunca onun yanında kalmıştır.⁷⁹ Ebû Bekir'in h.193'te

⁷⁴ Fuat Sezgin, *Târihu't-Turâsi'l-Arabî* (Riyad: Câmiatu'l-Îmâm Muhammed b. Suûd, 1991), 3/251; Ebû 'Abdullâh Yâkût b. 'Abdullâh er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'Udebâ = İrşâdu'l-Erib 'ilâ Ma'rifeti'l-Edib*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414/1993), 2/755.

⁷⁵ Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Mesâilu'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel Rivayetu İbnihî Ebûl-Fazl Sâlih* (Delhi: Daru'l-İlmiyye, 1988), 2/379; Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi' li-'Ulûmi'l-Îmâm Ahmed - el-Fîkh*, thk. Hâlid er-Ribât - Seyyid 'İzzet 'İyd (b.y.: y.y., ts.), 13/366.

⁷⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 10/132.

⁷⁷ İbn Adî, *el-Kâmil fî Du'afâ'i'r-Ricâl*, 8/196.

⁷⁸ Ebû Hafş 'Omer b. 'Alî b. Ahmed el-Mısrî İbnu'l-Mulakkın, *et-Tavdîh li Şerhi'l-Câmi'i's-Şaḥîḥ* (Dimaşk: y.y., 1429/2008), 3/48.

⁷⁹ Zehebî, *Ma'rifetu'l-Kurrâ'l-Kibâr 'alâ't-Tabakâti ve'l-A'sâr*, 100; Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân ez-Zehebî, *Tezhibu Tehzibi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl* (Kahire: el-Faruku'l-Hadisiyye, 2004), 9/408; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve Vefayâtu'l-Meşâhiri'l-A'lâm*, 14/433.

vefat ettiği⁸⁰ esas alındığında, Yahyâ'nın h.153'te bu eğitime başladığı söylenebilir. Bu da Yahyâ'nın 20 yaşında iken kıraat eğitimine başlaması demektir.

Süfyân es-Sevrî, Yahyâ'nın hadisteki önemli hocalarından biri iken Ebû Bekir b. Ayyâş kıraat sahasında Yahyâ'nın en önemli hocasıdır. Her ikisi de Yahyâ'nın yetişmesinde ciddi etkilere sahip kişilerdir. Yahyâ'nın yetişmesinde Süfyân ve Ebû Bekir kadar önemli role sahip kişilerden biri de Hasan b. Sâlih'tir (öl. 168/784-85). Zeydiyye mezhebinin Sâlihiyye kolunun kurucusu kabul edilen Hasan,⁸¹ hem fakih hem de muhaddis kişiliğiyle tanınan biridir.⁸² Yahyâ'nın ondan etkilene yönü ise çoğunlukla fıkıh alanındadır. Yahyâ'nın, Hasan'ı Kûfe'nin en fakihi sayması ve eserinde ondan çokça alıntı yapması bunun bir göstergesidir.

Yahyâ b. Âdem, Abbâsî Halifesi Me'mûn'un hilafeti döneminde 203/818⁸³ yılında Rabîülevvel ayının yarısına denk gelen cumartesi gününde⁸⁴ sabah namazından sonra⁸⁵ "Femi's-Sılh"⁸⁶ kasabasında vefat etmiştir.⁸⁷ İbn Hibbân ve Kelebâzî, Rabîülâhîr ayında vefat ettiğini kaydetmişlerdir.⁸⁸ Hicri 210 yılında vefat ettiğine dair bir görüş aktarılmışsa⁸⁹ da çoğunluk ulema h.203 yılında vefat ettiği görüşündedirler ki doğru olan da budur. Vefatının h. 206 yılında olduğuna dair malumat ise yanlıştır.⁹⁰ Yahyâ'nın cenaze namazı, dönemin Abbâsî halifesi Me'mûn'un valilerinden Hasan b. Sehl tarafından kıldırılmıştır.⁹¹ Bu da onun, siyasi sahada gördüğü kabulü yansıtmaktadır.

⁸⁰ ez-Zehabî, *Tehzibu Tehzibi'l-Kemâl fî Esmâ'ir-Ricâl*, 9/408.

⁸¹ Yusuf Gökalp, "Zeydiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/330.

⁸² Fatih Yücel, "Zeydiyye (Fıkıh)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/332.

⁸³ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, 8/526.

⁸⁴ Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, 2/101.

⁸⁵ Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh li-men Hurrice lehü'l-Buhârîyyu fî'l-Câmi'i's-Şahîh*, 3/1203.

⁸⁶ Günümüzde Irak sınırları içinde yer alan Vasıt şehrinin yakınında bulunan bir yerdir.

⁸⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, 8/526; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 9/128.

⁸⁸ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî İbn Hibbân, *es-Sikât* (Hindistan: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-'Osmâniyye, 1393/1973), 9/252; Ebû Naşr 'Ahmed b. Muhammed b. el-Huseyn b. el-Hasan Ebû Naşr el-Buhârî el-Kelâbâzî Ebû Naşr el-Kelâbâzî, *Ricâlu's-Şahîhi'l-Buhârî = el-Hidâye ve'l-'İrşâd fî Ma'rifeti Ehli's-Şika ve's-Sedâd*, thk. 'Abdullâh el-Leyşî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1986), 2/787.

⁸⁹ Ebû'l-Huseyn İbn Ebî Ya'lâ Muhammed b. Muhammed İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1/399.

⁹⁰ Muhammed b. Hasan b. Arabî el-Ca'ferî, *el-Fikru's-Sâmî fî Târîhi'l-Fıkhü'l-İslamî* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 1/508.

⁹¹ Mizzi, *Tehzibü'l-Kemâl*, 31/192; Zehabî, *Târihu'l-İslâm ve Vefayâtu'l-Meşâhiri'l-A'lâm*, 14/475.

2.3 Eserleri

Yahyâ b. Âdem, klasik tabirle “eli kalem tutan” ve tasnifat sahibi bir alimdir.⁹² Çeşitli ilim dallarıyla meşgul olması sonucu kazandığı birikimi, yazdığı eserlerle ortaya koymuştur. Kendisine isnat edilen eserler ise şunlardır:

1. **Kitâbü'l-Harâc:** Yahyâ'nın günümüze ulaşan tek eseridir. Hadis sistematigi ile fıkhnın alt bir konusu harâca dair, çoğunlukla rivayet malzemelerinden oluşan bir eserdir. Üçüncü bölümde eser hakkında daha detaylı bilgi verilecektir.
2. **Kitâbu'z-Zevâl:** Kitabın içeriği hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ancak isimden hareketle, namaz vakitlerine dair bir eser olduğu söylenebilir.
3. **Kitâbu'l-Ferâiz:**⁹³ Fıkhnın konularından biri olan feraiz (miras hukuku) üzerine yazılmış bir kitaptır. Yahyâ bu alanda yetkin bir alim olarak kabul edilmiştir.
4. **Ahkâmu'l-Kur'ân:**⁹⁴ Genellikle tefsir niteliğindeki eserlere verilen bu isim, Yahyâ'nın rivayet tefsirinde ahkam ayetlerine dair bir eserinin olabileceğini göstermektedir. Bazı kaynaklarda geçen “Mücerredü Ahkâmi'l-Kur'ân” adlı bir eseri olduğu söylenmişse de muhtemelen bu Ahkâmu'l-Kur'ân adlı eseri ile aynıdır.⁹⁵

Bu eserler dışında Yahyâ'nın diğer bazı eserlerinin olabileceğini gösteren rivayetler de mevcuttur. Örneğin; Yahyâ'nın talebesi Ebû Hişâm, Yahyâ'dan rivayet ettiği bir hadisi daha sonra onun kitabına da bakarak yazdığını söylemesi⁹⁶ Yahyâ'nın başka eserlerinin olabileceğini göstermektedir. Bu hadis muhtemelen yukarıda zikredilen diğer eserlerinden birinde veya başka bir kitabında olmalıdır. Yahyâ b. Maîn'in de Humeyd el-Hazzâ hakkında şiddetli tepki gösterip “Yahyâ b.

⁹² Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ' ve'l-Luğât*, ts., 2/150; İbn 'Abdilhâdî, *Tabakâtu 'Ulemâ'i'l-Hadîs*, 1/514; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 4/1/202.

⁹³ Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramadân (Beyrut: y.y., 1417/1997), 279; İsmail b. Muhammed el-Bâbânî, *Hedîyyetü'l-Ârifîn fî Esmâ'i'l-Müellifîn ve Âsârî'l-Musannifîn* (Beyrut-Lübnan: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, ts.), 2/514.

⁹⁴ Muhammed b. 'Alî b. Ahmed el-Mâlikî Şemsuddîn ed-Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Mufessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 2/362.

⁹⁵ Adil Nuveyhid, *Mu'cemu'l-Müfessirîn* (Lübnan: Müessesetü Nuveyhid es-Sekafiyye, 1988), 2/725.

⁹⁶ Ebû'l-Kâsım 'Abdullâh b. Muhammed el-Beğavî, *Mu'cemu's-Şahâbe - Beğavî*, thk. Muhammed el-'Emîn b. Muhammed el-Cekenî (Kuveyt: Mektebetu Dâri'l-Beyân, 1421/2000), 4/508.

Âdem'in kitabını Ubeyd b. Ye'îş'ten çaldığını" söylemesi⁹⁷ Yahyâ'nın teliflerinin mevcudiyetini gösterir.

2.4 İlmî Kişiliği

Yahyâ, yaşadığı dönemde çeşitli ilim dallarında kendisini geliştirmiş, farklı alanlarda çalışmalar yapmış bir âlimdir. İlim yolculuğunda özellikle kıraat, tefsir ve fıkıh alanlarına yoğunlaşarak bu konularda önemli katkılarda bulunmuştur. Yahyâ'nın bu ilimlere yönelik çalışmaları, onun geniş bir ilgi alanına sahip olduğunu ve dönemin âlimleri arasında dikkate değer bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Onun ilmî gayretlerini daha yakından anlamak için kıraat, tefsir ve fıkıh gibi alanlardaki faaliyetlerini incelemek faydalı olacaktır. Yahyâ'nın ilimde imtiyaz ettiği alanlar şunlardır:

2.4.1 Kıraat

Yahyâ b. Âdem, hadisteki şöhreti kadar kıraat alanında da şöhrete sahiptir. O, Kur'ân ilimleri içinde önemli bir yer teşkil eden kıraat ilmine ilgi göstermiş, zamanının önemli bir kısmını bu ilme harcamış ve bu alanda otoriter kurralardan biri haline gelmiştir. Zehebî'nin yaptığı "kurralar tabakası" tasnifinde 5. tabakadaki kurralardan addedilen Yahyâ, bu alanda, Sâlim Muhaysin'in ifadesiyle "tek başına bir medrese idi."⁹⁸

Yahyâ'nın kıraat ilmindeki hocaları Ebû Bekir b. Ayyâş ve Kisâî'dir. Ancak Kisâî'den rivayeti azdır.⁹⁹ Buna mukabil, Ebû Bekir b. Ayyâş'tan büyük bir müktesebat elde etmiştir. Ebû Bekir b. Ayyâş'ın birinci ravisi olan Yahyâ b. Âdem, ondan kıraati hem semaen almıştır.¹⁰⁰

Yahyâ, "Ebû Bekir'e kırk sene şu kitapta bulunan bütün harflerin Âsım (rivayetini) sordum, o da bana hepsini rivayet etti ve bana harf harf hepsini okudu"¹⁰¹ ifadesi, bu ilim için Ebû Bekir'in yanında ne kadar çok kaldığını göstermektedir. Üstelik Yahyâ'nın, Ebû Bekir'in gözleri kör olduktan sonra ona

⁹⁷ Hañîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/28.

⁹⁸ Zehebî, *Ma'rifetu'l-Kurrâ'l-Kibâr*, 99; Salim Muhaysin, *Mu'cemü Huffâzi'l-Kur'ân*, 1/612.

⁹⁹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 48.

¹⁰⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/123; Haşem Yılmaz, Ebû Bekir Şu'be b. Ayyâş Rivayeti, 30.

¹⁰¹ Zehebî, *Ma'rifetu'l-Kurrâ'l-Kibâr*, 100.

rehberlik etmesi,¹⁰² ona ne kadar yakın olduğunun ve Ebû Bekir'in ona verdiği değerin önemli bir göstergesidir. Erken yaşlardan itibaren onun meclisine devam etmesi sebebiyle, Ebû Bekir b. Ayyâş'tan harfleri rivayette Yahyâ'dan daha eski bir ravi de olmamıştır.¹⁰³ Bu sebepten kıraat sahasında Ebû Bekir'den rivayet konusunda Yahyâ'nın rivayeti, "esbetü'r-rivaye"¹⁰⁴ yani en sağlam rivayet olarak kabul görmüştür.

Ebû Bekir, ölümüne yaklaşık yirmi yıl kala kıraat okutmayı bırakıp bu ilme ait ihtilâfları/vecihleri rivayet etmekle meşgul olmuştur. Yahyâ b. Âdem de devam ettiği bu mecliste bunları yazıya geçirmiş ve bu çalışma, Âsım kıraatinin yazılı kaynaklarından birini teşkil etmiştir.¹⁰⁵

Yahyâ'nın hocası Ebû Bekir kanalıyla olan kıraat, İbn Hamdûn (öl. 240/854) ve İbn Şuâyb (öl. 261/874) tarîki şeklinde iki ayrı tarikle gelmiştir. Şuâyb kanalı ile beş târik ve onun birinci tarîki Âsam aracılığı ile altı tarîke ulaşmıştır.¹⁰⁶

Kıraatte bir çok talebe de yetiştiren Yahyâ'nın bilinen öğrencileri şunlardır: Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Ömer el-Vekî'î, Şuâyb b. Eyyüb es-Sarîfînî, Ebû Hişâm er-Rifâ'î, Ebû Hamdûn et-Tayyîb b. İsmâîl, Halef b. Hişâm el-Bezzâr, Ahmed b. Ömer el-Kûfî, Hüseyin b. Ali el-Esved el-İclî, Mûsâ b. Hizâm et-Tirmizî, Dîrâr b. Sard, Muhammed b. el-Münzir, Haccâc b. Hamza, Abdullâh b. Muhammed b. Şâkir, Abdullâh b. Ömer, Muhammed b. Râfî', İshâk b. Râhûye, Muhammed b. Yezîd.¹⁰⁷ Meşhur kıraat alimlerinden Halef b. Hişâm da Âsım'ın kıraatini Yahyâ b. Âdem'den Ebû Bekir b. Ayyâş tarîki ile yazan öğrencilerinden biridir.¹⁰⁸

2.4.2 Tefsir

Yahyâ'nın diğer bir ilgi alanı tefsirdir. *Ahkâmu'l-Kur'ân* adlı eseri ve tefsir alanında yaptığı bazı beyanlardan ve eseri *Kitâbü'l-Harâc*'dan hareketle bu

¹⁰² Ebû 'Abdullâh Yâkût b. 'Abdullâh er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'Udeba' = İrşâdu'l-Erib 'ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414/1993), 2/455.

¹⁰³ Ebû'l-Hayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ'* (Bergstraesser: Mektebetu İbn Teymiyye, 1351/1932), 2/390; Zehebî, *Ma'rifetu'l-Kurrâ'l-Kibâr*, 95; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefâyâtü'l-Meşâhîri'l-A'lâm*, 14/475.

¹⁰⁴ Zehebî, *Ma'rifetu'l-Kurrâ'l-Kibâr*, 99; Salim Muhaysin, *Mu'cemü Huffâzi'l-Kur'ân*, 1/613, 614; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefâyâtü'l-Meşâhîri'l-A'lâm*, 13/498.

¹⁰⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, 8/505.

¹⁰⁶ İbnü'l-Cezerî, 1/123 Haşem Yılmaz, Ebû Bekir Şu'be b. Ayyâş Rivayeti, 30.

¹⁰⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 48.

¹⁰⁸ Ebû'l-Kâsım 'Alî b. el-Hasan İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, thk. 'Amr b. Ğurâme el-'Umrevî (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 71/24.

söylenbilir. Tefsir bilgileri, genellikle sonraki alimlerin eserlerinden elde edilmektedir. Ganimet ve fey ile ilgili ayetlere getirdiği açıklamalar tefsiri nitelikte kabul edilebilir. Yine İnşirah suresindeki “senin zikrini yükseltmedik mi” ayetindeki “zikri” Yahyâ b. Âdem “nübüvvet” olarak tefsir etmiştir.¹⁰⁹ “Allah sizin imanınızı zayı etmez” ayetinde iman, ona göre namazdır.¹¹⁰ Yahyâ’nın bu alanda tanınırlığı, tefsiri rivayetler hakkındaki bilgisi ve ona isnat edilen *Ahkâmü’l-Kur’ân* adlı eseri gibi nedenlerden dolayı Dâvûdî (öl. 945/1539), onu müfessirler arasında zikretmiştir.¹¹¹

2.4.3 Fıkıh

Fıkıhî mezheplerin ilk teşekkül dönemlerinde yaşayan Yahyâ b. Âdem, herhangi bir mezhebin mukallidi değildir. Bu alanda seçkin kişilerden eğitim alması, onun fıkıh alanında yetkinlik kazanmasını sağlamıştır. Zehebî, Yahyâ’yı “fakih” olarak nitelendirmiştir.¹¹² Yahyâ, hakkında kullanılan *يتفقه* ifadesiyle¹¹³ onun fıkıhla meşguliyeti ifade edilir. Esrem de şu rivayeti ile Yahyâ’nın fakihliğine vurgu yapmak istemiştir: Bizler Yahyâ b. Âdem’in yanında toplanırdık, Ahmed b. Hanbel’in Yahyâ ile münazarasında sesleri yükseldiğinden dolayı hadisle meşgul olamazdık. Yahyâ b. Âdem, fıkıh konusunda zamanındaki insanlar arasında tekti.¹¹⁴

Yahyâ, özellikle fıkıhın bir alt kolu feraiz (miras hukuku) konusunda ileri derecede uzmanlaşmıştır. Yahyâ b. Maîn, onun için “Feraiz konusunda ondan daha basiretli birini görmedim” demektedir.¹¹⁵ Klasik fıkıh kitaplarının feraiz bölümlerinde de Yahyâ b. Âdem’in görüşü mutlak olarak sadece ona nispet ile aktarılır. Birçok meselede alanda otoriter olarak onun görüşlerine yer verirler. Yahyâ’nın feraiz alanındaki görüşleri, Ahmed Halef tarafından “*İmam Yahyâ b. Âdem’in Miras Meselelerindeki Görüşleri (Karşılaştırmalı Fıkıhî Bir İnceleme)*” adlı makalesinde diğer bazı müçtehitler ile karşılaştırmalı olarak ele almıştır.¹¹⁶

¹⁰⁹ Ebû’l-Fadl ‘İyâd b. Mûsâ el-Yahsubî el-Kâdî ‘İyâd, *eş-Şifâ bi Ta’rîfi Hukûki’l-Muştafa* (b.y.: Dâru’l-Fikr, 1409/1988), 1/19.

¹¹⁰ Ebû’l-Kâsım İmâmuddîn ‘Omer b. ‘Abdirrahman b. ‘Omer b. Ahmed el-Kerhî et-Temîmî el-Şâfi’î Ebû’l-Kâsım el-Şâfi’î Ebû’l-Kâsım el-Şâfi’î, *Muhtaşar Şu‘abu’l-İmân li’l-Beyhâkî*, thk. ‘Abdulkâdir el-Arnaûf (Dimaşk: y.y., 1405), 50.

¹¹¹ Şemsüddîn ed-Dâvûdî, *Tabakâtu’l-Mufessirîn*, 2/362.

¹¹² Şemsüddîn Abu Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Mu’in fi Tabakâti’l-Muhaddisîn* (Amman: Daru’l-Furkan, 1983) s. 80.

¹¹³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 252; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta’dil*, IX, 129.

¹¹⁴ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, XI, 189.

¹¹⁵ İbn Ma’in, *Tarihu İbn Ma’in-Rivayetu İbn Muhrez*, I, 146.

¹¹⁶ Ahmed Halef Cerad, *Mecelletü Külliyyeti’l-Me’arifi’l-Cami’a*, 36-64.

Yahyâ, müstakil bir müçtehit olmasına rağmen Hanefî ve Hanbelî mezhebine mensup bazı kaynaklar Yahyâ b. Âdem'i kendi mezheplerinden saymışlardır. Hanbelîler'in Yahyâ'yı kendi mezheplerinden saymalarının gerekçesi, Yahyâ'nın Ahmed b. Hanbel için "O bizim İmamımızdır" sözüdür.¹¹⁷ Halbuki Yahyâ'nın talebelerinden olan İbn Hanbel için söylenen bu ifade, fıkhî imamlıktan ziyade lügavi manada veya hadisteki otoritesini göstermesi olarak anlaşılmalıdır. Zira Yahyâ hayatta iken İbn Hanbel, fikhî olarak imtiyaz edip kendisine tabi olunan bir konumda değildi.

Hanefîlerin kendi mezheplerinden saymalarının gerekçesi ise Hanefî mezhebine mensup Hasan b. Ziyâd için Yahyâ'nın "Ondan daha fakih kimse görmedim"¹¹⁸ ifadesinin bulunması, Ebû Hanîfe'nin talebesi Ebû Yûsuf'tan fıkıh okuması¹¹⁹ ve İmam Muhammed'den hadis almasıdır. Nitekim Aynî'de Hanefîlerin, onu Hanefîler tabakasında zikrettiklerini, söyler.¹²⁰ Aynî'nin kendisi de başka bir eserinde onu "Hanefîlerin büyük imamlarından biri, Ebû Hanîfe'nin ashabından biri" şeklinde tanıtır.¹²¹

Hanefîlerden sayılması için zikredilen sebepler yeterli etkenler değildir. Başkaları tarafından Hanefî imamlara yöneltilen tenkitleri¹²² aktarması da onlardan olmadığının bir delilidir. Buna ek olarak, *Kitâbü'l-Harâc* eserinde tercih ettiği görüşlerde de Hanefîlerin görüşlerinin aksine fikirler mevcuttur. Eğer bir isnat yapılacaksa, onun Hasan b. Sâlih'in takipçisi olduğunu söylemek daha makuldür. Şu rivayet de konuyu tam anlamıyla tasrih etmektedir: "Fakihlerimiz üçtür: Hasan b. Sâlih, Süfyân es-Sevrî ve Şerîk."¹²³

Yahyâ'nın bu ifadesi, bunların kendi katındaki değerini ve takip ettiği yolu göstermesi bakımından önemlidir. Bunlardan Hasan b. Sâlih, Yahyâ'ya göre en

¹¹⁷ İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 1415/1995, 5/271; Ebû'l-Hüseyn Muhammed Ebû Ya'lâ, *Tabakatü'l-Hanabile* (Beyrut: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, ts.), 1/7, 399.

¹¹⁸ Ebû İshâk İbrâhîm b. 'Alî eş-Şîrâzî, *Tabakâtu'l-Fukahâ*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrut: y.y., 1390/1970), 136; Ebû 'Abdullâh el-Hüseyn b. 'Alî b. Muhammed b. Ca'fer eş-Şaymerî el-Hanefî eş-Şaymerî, *Âhbâru Ebî Hanîfe ve 'Aşhâbuhu* (Beyrut: y.y., 1405/1985), 135.

¹¹⁹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 258.

¹²⁰ Ebû Muhammed Maḥmûd b. Ahmed Bedruddîn el-'Aynî, *Meḡâni'l-Aḥyâr fî Şerḥi Esâmi'r-Ricâl Me'âni'l-Âşâr*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâîl (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1427/2006), 3/196.

¹²¹ Bedruddîn el-'Aynî, *Nuhabu'l-Efkâr*, 16/346.

¹²² Örneğin önceki bölümlerde geçtiği gibi Şerîk'in Ebu Yusuf ve Muhammed b. Hasan'ın şahitliklerini kabul etmemesini aktarımı bunlardan biridir. Yine ileride geleceği gibi Ebu Hanîfe hakkında Şerîk'in "Ebu Hanîfe iki defa tövbeye davet edildi" rivayeti bu bağlamdadır.

¹²³ Ebû 'Abdullâh Moḡultây b. Kılıç el-Bekcerî Moḡultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, thk. Ebû 'Abdurrahmân 'Âdil b. Muhammed - Ebû Muhammed 'Usâme b. İbrâhîm (b.y.: el-Fârûku'l-Hadîse, 1422/2001), 2/305.

fakihleridir. Süfyân es-Sevrî, kendi mezhebi olan bir müçtehitir. Şerîk ise toplumsal olaylar açısından çok karışık bir şehir olan Kûfe’de kadılık yapmasından anlaşılmaktadır ki fikhî alanda yetkin bir kişiliğe sahiptir.

Yahyâ’nın fakihlerimizden kastı Kûfe fukahasıdır.¹²⁴ Ancak buna “muhaddis olan fukaha” şeklinde bir sınırlama getirmek gerekmektedir. Zira Kûfe’de bulunan Ebû Hanîfe’nin görüşlerine eserinde yer vermesi, Ebû Hanîfe’yi fakih olarak gördüğünü gösterir. Ayrıca, Hasan b. Ziyâd hakkında “Ondan daha fakih kimse görmedim”¹²⁵ sözü de “muhaddis olan fukaha” şeklinde anlaşılmasını gerektirmektedir. Hasan, her ne kadar Bağdat’ta bir müddet yaşamışsa da çoğunlukla Kûfe’de bulunmuş ve Kûfe Kadılığı görevini de ifa etmiştir.

Belli bir kişi veya gruba tamamı ile tabi olmayan Yahyâ’nın fikhî tutumu ise kendi ifadesiyle şöyle açıklanabilir: “Hz. Peygamberin sözü yanında başka bir söze ihtiyaç yoktur. Hz. Peygamberin, Ebû Bekir’in, Ömer’in sünneti diye söylenirdi, ta ki Hz. Peygamber vefat ettiği vakit bu (sünnet) üzerine vefat ettiği bilinsin diye”¹²⁶ Kendisi, bu ifade ile Hz. Peygamberin hadislerinin aksine delil olmadığı müddetçe umum ve zahiri üzerine hamledileceği; aksine delil olunca delilin gösterdiği şeye yönelineceğini kasteder.¹²⁷ Yani o, ahkam konularında hadislerden direkt delil çıkarma yöntemi ile fikhın yapılabileceğini savunmaktadır ki kendisi de bu yolu benimsemektedir.

¹²⁴ Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, 4/39.

¹²⁵ Şîrâzî, *Tabakâtu'l-Fukahâ*, 136; Şaymerî, *Âhbâru Ebî Hanîfe ve 'Aşhâbuhu*, 135; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefayâtu'l-Meşâhiri'l-A'lâm*, 14/100.

¹²⁶ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh en-Nisâbü'rî el-Hâkim, *Ma'rifetu 'Ulûmi'l-Hadîs*, thk. es-Seyyid Mu'zam Huseyn (Beyrut: y.y., 1397/1977), 84.

¹²⁷ Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî Haţîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-Mutefekkih*, thk. 'Âdil b. Yûsuf el-Ğarâzî (Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1421/2000), 1/537.

3. İKİNCİ BÖLÜM

Yahyâ b. Âdem'in ilmî kişiliği, yalnızca kıraat, tefsir ve fıkıh gibi alanlarda değil, hadis ilmindeki derinliğiyle de dikkat çekmektedir. Onun hadis ilmine olan katkıları, rivayetlerin aktarımından, hadislerin yorumlanmasına ve güvenilirliğin tespitine kadar geniş bir yelpazede değerlendirilmelidir. Yahyâ'nın hadis ilmine olan katkılarını anlamak için, onun hadis ilmi metodolojisi ve bu alandaki çalışmaları detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Bu bağlamda, Yahyâ'nın hadis ilmindeki konumu ve hadisçilik yönü daha yakından değerlendirilecektir.

3.1 Yahyâ'nın Hadisçiliği

Yahyâ b. Âdem'in hadis ilmindeki konumu, onun ilmi şahsiyetini değerlendirirken üzerinde durulması gereken temel unsurlardan biridir. Hadis alanında önemli bir birikime sahip olan Yahyâ hem rivayet zincirlerinin aktarımı hem de bu rivayetlerin güvenilirliği konusundaki titiz yaklaşımıyla tanınmaktadır. Onun hadis ilmindeki bu yetkinliği, hakkındaki cerh ve ta'dil değerlendirmelerinde de açıkça görülmektedir. Bu bağlamda, Yahyâ'nın hadisçilik yönünü daha iyi anlayabilmek için cerh ve ta'dil durumuna dair değerlendirmeler, hocaları, öğrencileri ve genel hadisçilik faaliyetlerine dair detaylar ele alınacaktır.

3.1.1 Yahyâ'nın Cerh ve Ta'dil Durumu

Bir hadis ravisi için en önemli hususlardan biri, hakkında yapılan cerh ve tadil değerlendirmeleridir. Ravi hakkındaki bu kanaatler, raviye ve rivayetlerine yaklaşımda önemli rol oynar. Bazen ravinin ve rivayetlerinin öne çıkmasını sağlarken bazen de terk edilmesine neden olabilir. Yahyâ da hadis tarihinde önemli bir konuma sahip olduğundan, birçok cerh ve tadil alimi onun hakkında görüş bildirmiştir. Önce Yahyâ hakkındaki ta'dil ifadeleri ele alınacak, ardından onun için kullanılan cerh ifadeleri değerlendirmeye alınacaktır:

3.1.1.1 Yahyâ'ya Yapılan Övgüler

Ebü Bekir b. Ayyâş (öl. 193/809), Yahyâ'nın kendisinden uzun süre hadis dinlediğini ve kendisinden rivayet aktarmada buna ehil olduğunu belirtmiştir.¹²⁸ Süfyân b. Uyeyne (öl. 198/814), Yahyâ'yı her yüzyılda bir gelen mücedditlerden

¹²⁸ Ebü Bekr Ahmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî Haîb el-Bağdâdî, *Şerefu Âşhâbi'l-Hadis*, thk. Mehmet Sait Hatiboğlu (Ankara: y.y., ts.), 47.

biri olarak kabul etmiştir.¹²⁹ Ebû Üsâme (öl. 201/817), Yahyâ'nın ilmi derinliğini ve sahip olduğu bilgi birikimini överek, onu Şa'bî gibi büyük âlimlere benzetmiştir. Yahyâ'nın, kendi zamanında önemli bir ilmi otorite olduğunu vurgulamıştır.¹³⁰ İbn Sa'd (öl. 230/845), Yahyâ b. Âdem'in sika olduğunu belirtmiş;¹³¹ Yahyâ b. Maîn (öl. 233/848) ise Süfyân es-Sevrî'den hadis rivayeti konusunda Yahyâ'yı ikinci tabakadaki güvenilir ravilerden saymış¹³² ve miras hukukunda üstün bir bilgiye sahip olduğunu ifade etmiştir.¹³³

Ali b. Medîni (öl. 234/849), Yahyâ'nın büyük bir ilim sahibi olduğunu vurgulamış ve onu övgüyle anmıştır. O, çoğu sahih isnadın altı kişi arasında döndüğünü ve bu kişilerin ilminin daha sonra tasnifat sahibi ulemaya ve son olarak Yahyâ el-Kattan, Yahyâ b. Ebî Zekerîyyâ b. Ebî Zâide ve Vekî'e intikal ettiğini belirtmiştir. Ona göre bu kişilerin ilmi de Abdullâh b. Mübarek, Abdurrahmân b. Mehdî ve Yahyâ b. Âdem'e geçmiştir.¹³⁴ İclî (öl. 261/875),¹³⁵ Ya'kûb b. Şeybe (öl. 262/876),¹³⁶ Ebû Dâvûd (öl. 279/893),¹³⁷ Ebû Hâtim (öl. 327/939)¹³⁸ ve İbn Hibbân da (öl. 354/965)¹³⁹ Yahyâ'yı yüksek derecede sika olarak gören diğer alimlerdir.

Osmân b. Ebî Şeybe (öl. 239/854), Yahyâ'nın sika ve sebt olduğunu belirterek, kendisinden daha sika ravilere muhalefet etmediği sürece onun hüccet olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁰ Ahmed b. Hanbel (öl. 241/856) ise Yahyâ'nın bilgi ve

¹²⁹ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *et-Tevşîhu Şerhi Câmi'i's-Şâhih*, thk. Rıdvân Câmi' Rıdvân (Riyad: y.y., 1419/1998), 3/1062; Ebû İbrâhîm Muhammed b. İsmail el-Kahlânî eş-Şan'ânî, *et-Tenvîru Şerhu'l-Câmi'i's-Şagîr*, thk. Muhammed İshâk Muhammed İbrâhîm (Riyad: Mektebetu Dâru'l-İslâm, 1432/2011), 3/369.

¹³⁰ Alî İbn Ca'd, *Musnedu İbn Ca'd* (Beyrut: Müessesetu Nadir, 1990), 268; Haîfîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/143; Şîrâzî, *Tabakâtu'l-Fukahâ*, 85; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 1415/1995, 25/352.

¹³¹ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, 8/526.

¹³² Yahyâ b. Ma'in, Süfyân-ı Sevrî'den hadis rivayeti konusunda en sika olanları sayarken ilk tabakaya İbn Mübarek, Yahyâ b. Said, Vekî b. Cerrah, Abdurrahman b. Mehdî, Ebu Nuaym'ı koyarken, ondan sonra şu kişilerin geldiğini belirtir: "Yahyâ b. Âdem, Ubeydullah b. Musa, Ebu Ahmed ez-Zübeyri, Ebu Huzeyfe, Kabisa, Muaviye b. Kısar ve el-Firyabi." bkz. İbn Ma'in, *Târîhu İbn Ma'in-Rivayetu'd-Dûrî*, 3/45.

¹³³ İbn Ma'in, *Târîhu İbn Ma'in-Rivayetu İbn Muhrez*, 1/146.

¹³⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 9/526.

¹³⁵ İclî, *es-Sikât*, 2/347.

¹³⁶ O Yahyâ için fakîhu'l-beden ifadesini kullanır. Muhaddislerin "fakîhu'l-beden" usulcülerin "fakîhü'n-nefs" şeklinde kullandıkları bu terimle şunu kastederler: Bir kişi, fıkha o kadar hâkim olur ki fıkıh onun kanıyla etiyile karışmış ve onda bir tabiat haline gelmiştir. Mizzi, *Tehzibü'l-Kemâl*, 31/191.

¹³⁷ O Yahyâ için "O, insanlar arasından biriciktir" ifadesini kullanır. Mizzi, *Tehzibü'l-Kemâl*, 31/191.

¹³⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 9/129.

¹³⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/252.

¹⁴⁰ Ebû Hafş 'Omer b. Ahmed el-Bağdâdî İbn Şâhîn, *Târîhu 'Esmâi's-Sikât*, thk. Şubhî es-Sâmerrâî (Kuveyt: y.y., 1404/1984), 263.

hikmette üstün olduğunu,¹⁴¹ kıraat ilminde doyurucu bilgiye sahip olduğunu vurgulamıştır.¹⁴² Zehebî (öl. 748/1347), Yahyâ'nın içtihad sahibi büyük ulema arasında yer aldığını belirtmiş ve Ebû Üsâme ile Ali b. Medîni'nin Yahyâ hakkındaki övgülerine katılmıştır.¹⁴³

Bu övgüler, Yahyâ'nın hadis ve diğer İslami ilimlerde güvenilirliğini ve saygınlığını göstermektedir. Onun geniş bilgi birikimi ve ilimdeki derinliği, hadis ve kıraat gibi İslami ilimlerde önemli bir şahsiyet olmasını sağlamıştır.

3.1.1.2 Yahyâ'ya Yöneltilen Eleştiriler

Yahyâ hakkında kaynaklarda geçen cerhler ise tespit edilebildiği kadarıyla şunlardır:

1. Yahyâ b. Maîn, Süfyân es-Sevrî'den rivayet konusunda şu dört kişi için “leyse bi-hucce”¹⁴⁴ demiştir: “Kabîsa, Ebû Huzeyfe, Yahyâ b. Âdem ve Müemmil”¹⁴⁵

Ancak bu rivayete ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Çünkü başka rivayetlerden de anlaşıldığı üzere, İbn Maîn Süfyân es-Sevrî'den hadis rivayeti konusunda güvenilir olanları sıralarken iki tabaka oluşturmuştur. İlk tabakaya İbn Mübârek, Yahyâ b. Saîd, Vekî' b. Cerrâh, Abdurrâhmân b. Mehdî ve Ebû Nuaym'ı; ikinci tabakaya ise Yahyâ b. Âdem, Ubeydullâh b. Mûsâ, Ebû Ahmed ez-Zübeyrî, Ebû Huzeyfe, Kabîsa, Muâviye b. Kısâr ve el-Firyâbî'yi yerleştirmiştir.”¹⁴⁶ İbn Maîn'in, Yahyâ b. Âdem'i bu şekilde değerlendirme nedeni, muhtemelen Yahyâ'nın Süfyân es-Sevrî'den daha küçük yaşlarda hadis almasıdır. Nitekim Ahmed b. Hanbel, “Bize göre Yahyâ, Süfyân es-Sevrî'den hadis işitenlerin en küçüğüdür” demiştir.¹⁴⁷ Osmân b. Saîd ise İbn Maîn'e, Yahyâ b. Âdem'in Süfyân'dan rivayet konusunda durumunu sorduğunu ve onun da Yahyâ'yı sika olarak nitelendirdiğini

¹⁴¹ Ebû'l-Kâsım Hibetullâh b. Selâme el-Bağdâdî İbn Selâme, *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, thk. Zuheyr eş-Şâviş - Muhammed Ken'ân (Beyrut: y.y., 1404), 28; Şemsüddin Ebu'l-Hayr İbn Cezeri, *Gayetü'n-Nihaye fî Tabakati'l-Kurrâ* (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 2/364.

¹⁴² İbn Cezeri, *Gayetü'n-Nihaye*, 2/364.

¹⁴³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 9/525, 526.

¹⁴⁴ Böyle bir ravinin rivayet ettiği hadis, başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere i'tibâr için alınır. bkz. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 175.

¹⁴⁵ İbn Maîn, *Tarihu İbn Maîn-Rivayetu İbn Muhrez*, 1/114.

¹⁴⁶ İbn Maîn, *Tarihu İbn Maîn-Rivayetu'd-Dûrî*, 3/45.

¹⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi' li 'Ulum İmam Ahmed*, 18/461; el-Makdisî, *el-Kemâl*, 8/195.

belirtmiştir.¹⁴⁸ İbn Maîn'in, bazı rivayetlerde Yahyâ'yı sika sayması, bu rivayette hüccet kabul etmemesinin nedeni, muhtemelen onun, "İbn Mübârek, Yahyâ b. Saîd, Vekî' b. Cerrâh, Abdurrahmân b. Mehdî ve Ebû Nuaym" gibi ondan daha sika ravilerle kıyaslanmasından kaynaklanmaktadır. Bir başka ihtimal ise İbn Maîn'in başlangıçta Yahyâ'yı cerh etmesi, daha sonra ise sika olarak kabul etmiş olmasıdır. Bu ihtimallere rağmen yine de bu eleştiri, Yahyâ'nın hadislerinin sadece i'tibâr için yazılmasını vurgulamak için İbn Maîn'in dikkat çektiği bir cerh ifadesi olarak da sayılabilir.

2. Osmân b. Ebî Şeybe, Yahyâ hakkında şöyle demiştir: "Yahyâ, sikadır, sadûktur, sebtir; Cerîr ve Vekî' gibi kendisinden daha üstün olanlara muhalefet etmediği sürece hüccettir."¹⁴⁹

Osmân b. Ebî Şeybe'nin bu ifadeleri, mahdut bir cerh olarak değerlendirilebilir. Bu ifadelerden, "Yahyâ, kendinden daha sika olanlara muhalefet ettiğinde rivayetlerine ihtiyatla yaklaşılması gerekir" sonucu çıkarılabilir. Bu durumda, Yahyâ güvenilirdir ancak sikalığın en üst mertebesinde değildir. En üst derecede olmadığı için, rivayetleri, kendisinden daha sika olanların rivayetlerine muhalefet ettiğinde şaz olarak kabul edilebilir. Ancak Yahyâ'nın sika ravilere muhalefetinde, bütün rivayetlerini atmak yerine bazı rivayetlerinin "ziyâdetü's-sika" nevinden kabul edilmesi de mümkündür.

3. Şehristânî (öl. 548/1153), Yahyâ b. Âdem'i, Şîliğin Cârûdiye koluna mensup kişiler arasında sayar.¹⁵⁰

Yahyâ'ya yönelik bu iki rivayet ve Şehristânî'nin ithamı dışında, Yahyâ'ya yapılan diğer tenkitler, rivayet merkezli olmuştur. Çoğu sika muhaddisin bazı rivayetleri gibi, Yahyâ'nın da bazı rivayetleri eleştirilmiştir. Bu rivayetlerin bazıları metin cihetiyle eleştiri alırken bazıları da senet cihetiyle eleştiri almıştır. Kaynaklardan tespit edilebildiği kadarıyla tenkit edilen bu rivayetler şunlardır:

¹⁴⁸ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Müttefik ve'l-Müfterik*, 3/2055; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh li-men Hurrice lehû'l-Buĥârîyyu fî'l-Câmi'i's-Şaĥîh*, 3/1023; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 1371/1952, 9/129.

¹⁴⁹ İbn Şâhîn, *Târîhu 'Esmâi's-Sikât*, 263.

¹⁵⁰ Ebu'l-Feth Muhammed b. 'Abdu'l-Kerîm eş-Şehristânî eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl* (b.y.: Muessesetu'l-Halebî, ts.), 1/190. Şehristânî, Yahyâ b. Âdem dışında Vekî' b. Cerrâh, Ubeydullah b. Musa, Ali b. Salih, Fazl b. Dükeyn ve Ebu Hanifeyi de bu kola mensup kişiler arasında zikreder. Yahyâ'ya yapılan Şîlik tenkidi, "*Yahyâ ve Şîlik*" bölümünde ele alındığından burada değerlendirmeye alınmamıştır.

3.1.1.2.1 Metin Cihetiyle Eleştirilen Rivayetleri

1. Yahyâ'nın rivayetlerine yönelik önemli bir eleştiri, aktardığı şu hadis üzerinden yapılmıştır: Yahyâ'nın aktardığı bu hadise göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Size, ma'ruf kabul edip, münker görmediğiniz bir hadis rivayet edildiğinde, o hadisi ister söylemiş olayım ister söylememiş olayım tasdik edin. Çünkü ben genel kabul gören (maruf olan) ve münker olmayan şeyleri söylerim. Benden size münker gördüğünüz ve maruf olmayan bir hadis rivayet edildiğinde, o hadisi ister söylemiş olayım ister söylememiş olayım yalanlayın. Çünkü ben münker görülen şeyleri söylemem, maruf olan şeyleri söylerim.”¹⁵¹

Bu rivayetin değerlendirilmesinden önce bazı şevahidlerini vermek yerinde olacaktır. Bu bağlamda kabul edilebilecek bazı hadisler şunlardır:

- Ahmed b. Hanbel tarafından Ebû Âmir, Süleymân b. Bilâl, Rebîa b. Ebî Abdurrahmân, Abdülmelik b. Saîd b. Süveyd, Ebû Humeyd, Ebû Üseyd tarîki ile rivayet edilen hadis: Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “İşittiğiniz vakit kalplerinizin bildiği, tüylerinizin ve derilerinizin yumuşadığı ve onun size yakın olduğunu gördüğünüz, benden gelen hadisi işitirseniz ben (onu söyleme konusunda) size ondan daha evlayım. İşittiğiniz vakit kalplerinizin reddettiği, tüylerinizin ve derilerinizin ürperdiği ve onun size uzak olduğunu gördüğünüz, benden gelen hadisi işitirseniz ben ona sizden daha uzağım.”¹⁵²

- İbn Hibbân'ın aktardığı rivayet: Ebû Ya'lâ, Ebû Hayseme, Âmir el-'Akadî, Süleymân b. Bilâl, Rebîa b. Ebî Abdurrahmân, Abdülmelik b. Saîd b. Süveyd, Ebû Humeyd, Ebû Üseyd tarîki ile Ahmed b. Hanbel'in bu rivayetindeki metnin aynısını aktarır.¹⁵³

- Ahmed b. Hanbel'in Halef, Ebû Ma'ser, Saîd, Ebû Hureyre tarîkiyle aktardığı rivayet: Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Benden size bir hadis

¹⁵¹ 'Abdullâh b. Muhammed b. 'Alî el-Enşârî Ebû İsmail el-Herevî, *Zemmu'l-Kelâm ve Ehlihî*, thk. 'Abdurrahman Abdulaziz eş-Şibl (Medine: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1418/1998), 4/167; 'Abdulhakq b. 'Abdurrahman b. 'Abdullâh b. el-Huseyn b. Sa'id İbrâhîm el-Ezdî el-Endelusî El-İşbîlî İbnu'l-Harrât 'Abdulhakq el-İşbîlî, *el-Ahkâmü's-Ser'iyyeti'l-Kubrâ*, thk. Ebû 'Abdullâh Huseyn b. 'Ukkâşe (Riyad: y.y., 1422/2001), 1/346. Benzer rivayet için bkz: Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ruşd el-Kurtûbî İbn Ruşd el-Cedd, *el-Beyân ve't-Taḥşîl ve's-Serḥ ve't-Tevciḥ ve't-T'alîl li'Mesâilî'l-Mustehṛace*, thk. Dr. Muhammed Haccî ve Âḥarûn (Beyrut; Lübnan: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1408/1988), 18/154.

¹⁵² Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şu'ayb el-'Arna'ût - 'Âdil Murşid v.dğr (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421/2001), 25/456. Benzer manaları ifade eden diğer iki hadisi de yine Ahmed b. Hanbel rivayet eder. Bkz Müsned, 25/456; 39/20.

¹⁵³ Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân el-Bustî İbn Hibbân, *es-Şaḥîḥ*, thk. Şu'ayb el-'Arna'ût (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1408/1988), 5/423.

geldiğinde koltuğuna yaslanarak “*Bana o hadis yerine Kur’an’dan okuyun*” der bir halde sizi görmeyeyim. Benden hayır namına her ne gelse ister onu söylemiş olayım ister olmayayım, ben onu söylemişimdir. Benden şer namına ne rivayet edilirse, ben şer olan şeyleri söylemem.”¹⁵⁴

- İbn Mâce’nin aktardığı bir rivayet: Ali b. Münzir, Muhammed b. Fudayl, Makbûrî, Makburi’nin dedesi, Ebû Hureyre’den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Benden size bir hadis okunduğunda koltuğuna yaslanarak “*Kur’an oku*” der bir halde sizi görmeyeyim. Güzel söz namına her ne söylenmişse ben onu söylemişimdir.”¹⁵⁵

İslami kaynaklarda çokça tartışılan bu rivayet hem metin hem de senet açısından tenkide uğramıştır. Yahyâ’nın senet cihetiyle eleştirilen rivayetleri sonraki bölümde ele alınsa da konu kopukluğu olmaması için rivayetin senet değerlendirmesine de burada yer verilmiştir. Senet yönü ile hadisin merfu veya mürsel olup olmadığı tartışma konusu edilmiştir. Hadisin çeşitli şevahitlerinden görüldüğü üzere, çoğu eserde bu rivayet merfu olarak gelmiştir. Ahmed b. Hanbel’in belirttiği gibi, bu hadisin metin ve isnadında Yahyâ b. Âdem’in bulunduğu tarikte Yahyâ üzerinde ihtilaf vardır. İbn Hanbel, “Bu hadisin senedinin, İbn Ebî Zi’b, Saîd el-Makbûrî ve Hz. Peygamber şeklinde mürsel olduğu söylenir” diyerek bu ihtilafı aktarmıştır.¹⁵⁶

Kaynaklara göre birçok alim de bu yönde görüş belirtmiştir. Örneğin; İbn Maîn’e göre bu hadisi Yahyâ b. Âdem dışındaki raviler, İbn Ebî Zi’b’den mürsel olarak rivayet etmişlerdir.¹⁵⁷ İbn Maîn, Ebû Hureyre’yi Yahyâ’nın eklediğini savunmuştur.¹⁵⁸ Buhârî, Yahyâ’nın bu rivayetinde senette Ebû Hureyre zikrinin bir vehim olduğunu belirtmiştir. Ona göre hadis, “İbn Tahmân, İbn Ebî Zi’b, Saîd el-Makbûrî ve Hz. Peygamber” şeklinde mürsel olmalıdır.¹⁵⁹ İbn Huzeyme de “Bu hadisin sıhhati konusunda şüpheler vardır. İbn Ebî Zi’b’in bu haberini, Yahyâ’nın rivayeti dışında ne doğuda ne batıda kimsenin bildiğini görmedik. Bu hadisi Ebû

¹⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 14/400, 401. Aynı manada diğer bir rivayet için bkz. *Müsned*, 16/189.

¹⁵⁵ Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *Sunenu İbn Mâce*, thk. Şu‘ayb el-‘Arna‘ût (b.y.: Dâru’-r-Risâleti’l-‘Âlemiyye, 2009) Ebvabu’s-Sünne, 2.

¹⁵⁶ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. ‘Alî el-Hüsrevcirdî el-Beyhakî, *el-Medhal ile’s-Suneni’l-Kubrâ*, thk. Muhammed Diyâ’u’r-Rahmân el-A‘zamî (Kuveyt: y.y., ts.), 1/139.

¹⁵⁷ Şemsüddin Muhammed b. Muflih İbn Muflih, *el-Âdâbu’ş-Şeriyye ve’l-Minehi’l-Meriyye* (Riyad: Âlemu’l-Kutub, ts.), 2/309.

¹⁵⁸ Ebû’l-Kasım Abdullah b. Ahmed el-Ka’bî el-Belhî, *Kabûlû’l-Ahbâr ve Ma’rifetü’r-Ricâl* (Beyrut-Lübnan: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2000), 2/143.

¹⁵⁹ el-Buhârî, *et-Târihu’l-Kebîr*, 4/463.

Hureyre'den rivayet eden başka bir muhaddis görmedim" diyerek mürselliğin doğru olduğunu savunanlardan biridir."¹⁶⁰ İbn Ebî Hâtim de bu anlamda bir rivayeti babasına sormuş, o da "Bu hadis münkerdir. Sika raviler bu hadisi merfu olarak rivayet etmezler" demiştir.¹⁶¹ Beyhakî de hadisin mürsele daha çok benzediği kanaatini izhar etmiştir. Ona göre bu, sika bir ravi olan Yahyâ b. Âdem'in teferrüt ettiği hadislerden biridir ve Saîd el-Makbûrî'nin hadislerinde hata yapma olasılığı yüksektir.¹⁶² Dolayısıyla hadisin illetli olması, bu sebeptendir.¹⁶³

Buna karşılık, farklı bir eleştiri şu şekilde yapılabilir: Yahyâ b. Âdem sika olup, hüccet kabul edilen bir muhaddistir, kendisi ile Sahîhayn'da ihticac edilmiştir. Dolayısıyla, rivayetinde Ebû Hureyre'nin bulunması "ziyâdetü's-sika" olarak kabul edilmelidir. Ancak Elbânîye göre bu itiraz geçerli değildir. Zira Yahyâ b. Âdem'in güvenilirliği, ancak kendisinden daha sika, daha hafız ve sayıca daha fazla olanlara muhalefet etmemesi şartına bağlıdır.¹⁶⁴ Ona göre, Osmân b. Ebî Şeybe'nin dediği gibi Yahyâ, sikadır, saduktur, sebtir; Cerîr ve Vekî' gibi kendisinden daha üstün olanlara muhalefet etmediği sürece hüccettir.¹⁶⁵ Burada bir muhalefet olduğundan, daha sika olanların rivayeti tercih edilmelidir. Böylece Yahyâ'nın bu rivayeti, senet itibariyle şaz bir rivayet olarak kabul edilir.

Bu rivayet, yalnızca Yahyâ tarafından aktarılmamış olsa da metnin doğruluğu Yahyâ açısından büyük önem taşımaktadır. Özellikle Yahyâ'nın ileride verilecek örneklerle görüleceği üzere bazı rivayetlerinin eleştirilere maruz kalmış olması, bu metnin uydurma çıkması durumunda güvenilirliğini önemli şekilde zedeleyebilir. Metnin sıhhatine dair dört farklı görüş vardır:

1. Hadis Mevzudur

Bazı alimlere göre hadis, uydurmadır. Beyhakî (öl. 458/1066), ravilerin güvenilir olmasına rağmen bu tür bir hadisin caiz olmadığını belirtir.¹⁶⁶ İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201), Yahyâ b. Maîn'den "Bu hadisi zındıklar uydurdu" ifadesini; ayrıca Hattâbî'den (öl. 388/998) de "Aslı olmayan batıl bir hadis olduğu" görüşünü

¹⁶⁰ Beyhakî, *el-Medhal*, 1/138; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 9/524; Haldun Ahdeb, *Zevâidu Târîhi Bağdâd 'ale'l-Kütübi's-Sitte* (Dimeşk: Daru'l-Kalem, 1996), 8/213.

¹⁶¹ Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, thk. Sa'd b. 'Abdullâh el-Ĥamîd ve Ĥâlid b. 'Abdurrahman el-Cerîsî (b.y.: Metâbi'u'l-Ĥamîdî, 1427/2006), 6/194.

¹⁶² Beyhakî, *el-Medhal*, 1/266.

¹⁶³ Muhammed Nasiruddîn el-Elbânî, *Silsiletu'l-Ehâdisi'd-Daîfe ve'l-Mevzûa* (Riyad: Mektebetü'l-Me'arif, 1992), 3/205.

¹⁶⁴ el-Elbânî, *Silsiletu'l-Ehâdisi'd-Daîfe ve'l-Mevzûa*, 3/205.

¹⁶⁵ İbn Şâhîn, *Târîhu 'Esmâi's-Sikât*, 263.

¹⁶⁶ Beyhakî, *el-Medhal*, 1/266.

aktarmıştır.¹⁶⁷ İbnü'l-Cevzî'nin metni *el-Mevzûât* adlı eserine dahil etmesi, kendisinin de hadisin uydurma olduğuna kani olduğunu göstermektedir. Şevkânî (öl. 1250/1834), hadisin şevahitlerine rağmen gönlünün bu hadise ısınmadığını, İbnü'l-Cevzî'nin, bu hadisi "*el-Mevzûât*" eserinde zikretmekle muhtemelen doğru yaptığını ifade eder.¹⁶⁸ Ebû Reyze de (öl. 1970) bu metnin uydurma olduğunu savunan kişilerden biridir.¹⁶⁹

2. Hadisin Bir Aslı Vardır veya Hadis Sahihdir

Bazı alimler hadisin bir aslının var olduğunu veya sahih olduğunu savunur. İbn Hibbân, hadisi Sahîh'ine almıştır.¹⁷⁰ Ebû Hasan el-Heysemî (öl. 807/1405), hadisin ricalinin, Sahîh'in ricali olduğunu söylemesiyle, hadisi kabul yönünde tavır aldığı söylenebilir.¹⁷¹ Suyûtî (öl. 911/1505) ve İbn Arrâk (öl. 963/1556) bu hadisin şevahidlerini verir.¹⁷² Ayrıca, Suyûtî hadisin senedinin, sahihin şartlarını sağladığını söyler.¹⁷³ Sıbgatullâh el-Hindî de (öl. 1280/1863) şevahitlerini verdiği bu hadiste şu değerlendirme de bulunur: "Tarîklerin toplamından hadislerin bir aslının olduğu ve mevzu olmadığı anlaşılmaktadır."¹⁷⁴ Gümüşhânevî de (öl. 1894) ele aldığı bu manadaki bir rivayette, hadisin kaynaklarını verdikten sonra, şahitlerinin olduğunu belirtmiştir. Bu ifadeden, onun bu tür rivayetleri tamamen bir tarafa atmadığı, bu rivayeti kabul ettiği anlamı çıkmaktadır.¹⁷⁵

Hadisin sahih kabul edilmesi durumunda oluşacak problemler malumdur. Bu durumda, hadisin ne anlama geldiği ve nasıl tevil edileceği konusu gündeme gelir. Bu tevil, hadisi savunma bağlamında Hakîm et-Tirmîzî de (öl. 320/932) görülür. Ona göre, Hz. Peygamber'in vefatından sonra söylenmiş olsa bile "hakka

¹⁶⁷ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, thk. 'Abdurrahmân Muhammed 'Osman (Medine: el-Mektebetu's-Selefiyye, 1966-1968), 1/258.

¹⁶⁸ Muhammed b. 'Alî b. Muhammed el-Yemenî eş-Şevkânî, *el-Fevâ'idü'l-Mecmû'a fî'l-Ehâdisi'l-Mevdû'a*, thk. 'Abdurrahmân Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî (b.y.: y.y., ts.), 281.

¹⁶⁹ Mahmûd Ebû Reyze, *Evdâ'ale's-Sünneti'n-Nebeviyye* (Kahire: Daru'l-Me'arif, ts.), 110.

¹⁷⁰ İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 5/423.

¹⁷¹ Kâdî el-Melik Muhammed Sıbgatullâh b. Muhammed Ğavş b. Muhammed Nâsiruddîn el-Midrâsî el-Hindî Sıbgatullâh el-Midrâsî el-Hindî, *Zeylu'l-Musedded fî'z-Zebbi 'ani'l-Musned* (Kahire: y.y., 1401), 89.

¹⁷² Nûru'd-Dîn 'Alî b. Muhammed b. 'Alî b. 'Abdurrahman b. 'Arâk el-Kenânî İbn 'Arâk, *Tenzîhu's-Şerî'ati'l-Merfû'a 'ani'l-Ehâdisi's-Şenî'ati'l-Mevdû'a*, thk. 'Abdulvehhâb 'Abdullaţîf - 'Abdullâh Muhammed eş-Şadîk el-Ġamârî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1399), 1/264.

¹⁷³ Ebû Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâleddîn Suyûtî, *el-Leâli'l-Masnûa fî'l-Ehâdisi'l-Mevzûa* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 1/195.

¹⁷⁴ Sıbgatullâh el-Hindî, *Zeylu'l-Musedded*, 88.

¹⁷⁵ Macit Demier, *Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî ve Hadisçiliği* (Konya: Aybil Yayınları, 2011), 235, 236.

ve hidayete" uygun sözler, O'nun sözleri gibidir ve tasdik edilmelidir. Çünkü bu sözler, Hz. Peygamber'in daha önce ifade ettiği temel ilkelerin bir uzantısıdır. Ancak Hz. Peygamber, bunu, hakkı kendilerine tanıttığı ashabına söylemiştir. Hakkı ise akıl, basiret sahibi ve hakkı bilenler bilir. Dünya şehvetlerine yüzüstü dalmış, aklı Allah-u Teala'dan mahcub (perdeli) olanlar kastedilmemiştir.¹⁷⁶

3. Hadis Zayıftır

Hadise karşı takınılan tutumlardan biri de hadisin zayıf olduğudur. Zehebî, bunun münker bir hadis olduğu ifade eder.¹⁷⁷ İbn Hacer'e, şevahitler kısmında verilen Taberânî'nin *Mu'cemu'l-Kebîr*'de rivayet ettiği hadis sorulduğunda, hadisin bazı tarîklerden geldiğini ancak makâl¹⁷⁸ barındırdığını belirtmiştir.¹⁷⁹ Son dönem alimlerinden Elbânî (1914-1999),¹⁸⁰ Mustafa Sibâî (1915-1964)¹⁸¹ ve Rıfat Fevzî de¹⁸² hadisin zayıf olduğu yönünde görüş bildirmişlerdir.

4. Hadisin bir bölümü zayıf veya mevzu, bir bölümü sahihtir.

Metni polemik konusu olan bu hadis hakkında en farklı fikirlerden biri, Ahmed b. Hanbel tarafından yapılan yorumdur. Ona göre, hadisin “قلته أو لم أقله” (ister söylemiş olayım ister söylememiş olayım) kısmı, Hz. Peygamber'in sözlerine uygun değil ve makul bir ifade de değildir. Dolayısıyla bu pasaj zayıftır; zira Yahyâ b. Âdem'den rivayette bulunan diğer bazı raviler de bu kısmı rivayet etmemişlerdir. Hadisin geri kalan kısmı ise rivayetleri kabul etme (kriterleri) konusunda sahih olan hadislere uygundur.¹⁸³ Nitekim Beyhakî'nin aynı pasajlarda aktardığı Yahyâ b. Âdem'in diğer bir rivayetinde “قلته أو لم أقله” kısmının bulunmaması da¹⁸⁴ Ahmed b. Hanbel'in bu görüşünü destekler niteliktedir. Benzer bir yorum da Haldûn Ahdeb'in mülahazasıdır.¹⁸⁵ Ona göre hadis, üç cihetten ele alınabilir:

¹⁷⁶ Ebû' Abdullâh Muhammed b. 'Alî el-Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-Uşûl fî Ehâdisi'r-Rasûl*, thk. 'Abdurrahmân 'Amîre (Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts.), 1/237, 238.

¹⁷⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 9/524.

¹⁷⁸ “لا تخلو من مقال” Hadis için umumi, isnad için hususi olarak kullanılan makâl terimi, ilgili hadisin ve isnadın zayıf olduğuna, ihticac için elverişli olmadığına delalet eder. Abdülaziz b. Muhammed es-Suveylî, Musâ'id b. İbrahim el-Hadîsî vd., *Mu'cemu Mustalahâtî'l-'Ulûmi'l-Şeriyye* (Riyad: Medînetu'l-Melik Abdülazîz li'l-'Ulûmi ve't-Tekniyye, 2017), 3/1233.

¹⁷⁹ Şemsüddîn Ebû'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahmân Sehâvî, *el-Mekâsîdu'l-Hasene* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-Arabî, 1985), 83.

¹⁸⁰ el-Elbânî, *Silsiletu'l-Ehâdisi'd-Daîfe ve'l-Mevzûa*, 3/205.

¹⁸¹ Mustafa Sibâî, *es-Sunnetu ve Mekântuhâ fî't-Teşrî'i'l-İslâmî* (Dımeşk-Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, ts.), 163, 164.

¹⁸² Rıfat Fevzî, *el-Medhal ila Tevsîki's-Sünne* (Mısır: Müessesetü'l-Hancî, 1978), 209.

¹⁸³ Beyhakî, *el-Medhal ile's-Suneni'l-Kubrâ*, 1/140.

¹⁸⁴ Beyhakî, *el-Medhal ile's-Suneni'l-Kubrâ*, 1/138.

¹⁸⁵ Haldun Ahdeb, *Zevâidu Târîhi Bağdâd*, 8/213.

1. Hadisin mevzu olduğunu söyleyen alimlerin görüşü, “قلته أو لم أقله” (ister söylemiş olayım ister olmayayım) kaydı ile sınırlandırılmalıdır. Haldûn Ahdeb’e göre de bu kısım mevzudur ve sünnete düşman olan zındıkların uydurdıkları bir ziyâdeliktir.
2. Bu eklemenin olmadığı rivayetler doğrudur.
3. Ayrıca, bu eklemenin olmadığı rivayetler kuvvetli bir mürsel rivayettir.

Haldun’a göre hadisin maksadı ise şöyledir: Bir hadisin doğru olduğunun göstergesi, şeri kurallara, yargılamalara ve maksatlara muvafık olmasıdır. Bir hadis bunlara aykırı gelirse, bu hadisin doğru olmadığından delilidir.¹⁸⁶ Mustafa Sibâî de her ne kadar hadisin zayıflığı yönünde tavır alsa da ona göre de makbul gelen tarîklerde “قلته أو لم أقله” ifadesi yoktur. O, bu kısmın sahih olmayıp yalan olduğuna kesin kanaat getirdiğini ifade eder.¹⁸⁷

Sonuç olarak, tartışma konusu olan bu hadisin metnine dair Ahmed b. Hanbel ile Haldun el-Ahdeb’in mülâhazalarının daha doğru olduğunu söylenebilir. Yahyâ aracılığıyla gelen bazı senetlerde bu pasajların olmaması hadisin tamamen reddedilmemesine bir katkı sağlamaktadır.

2. Yahyâ’ya yapılan eleştirilerden biri de öğrencisi Ahmed b. Hanbel tarafından gelmiştir. O, Yahyâ’nın, İbn Mübârek, Hâlid, Ebû Kılâbe, Ka’b tarîki ile aktardığı قال الله جل وعز: أنا أشج وأداوي (Allah Azze ve Celle buyurdu ki: Ben yaraları sarar ve iyileştiririm) kudsi hadisinde büyük bir hata yaptığını ve rivayeti قال الله جل وعز: أنا أسحر وأداوي (Allah Azze ve Celle buyurdu ki: Ben büyü yapar ve iyileştiririm) şeklinde aktardığını söylemiştir. Ahmed, bunun kötü bir hata olduğunu belirtir.¹⁸⁸ Zira Yahyâ, hadiste tashif yapmış ve manayı bozmuştur.¹⁸⁹

3. Yahyâ’nın tashiflerinden biri kabul edilen diğer bir hadis ise لا غر في (İslam’da hile ve aldatma yoktur) hadisini لا غُرْل في الإسلام (İslam’da sünnetsizlik yoktur) şeklinde aktarmasıdır.¹⁹⁰

4. Diğer bir rivayet ise abdest alırken üç kez yıkanan azalarla birlikte başın üç defa mesh edilip edilmeyeceği meselesidir. Yahyâ’nın İsrâîl’den aktardığı

¹⁸⁶ Haldun Ahdeb, *Zevâidu Târîhi Bağdâd ‘ale l-Kütübi’s-Sitte*, 8/213.

¹⁸⁷ Mustafa Sibâî, *es-Sunnetu ve Mekântuhâ fi t-Teşrî’i l-İslâmî*, 1/164.

¹⁸⁸ Ebû ‘Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-‘İlel ve Ma’rifetü r-Ricâl*, thk. Vaşıyyullâh b. Muhammed ‘Abbâs (Riyad: Dâru’l-Hânî, 1422/2001), 3/163.

¹⁸⁹ Ebû Mu’âz Tarık b. Ivaz, *İrşâdât fi Takvîyeti l-Ehâdis bi l-Şevâhidi ve l-Mutâbe’ât* (Riyad: Daru Zemzem, 1998), 84.

¹⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-‘İlel*, 2/117.

rivayete göre üç defa mesh edilmesi gerekmektedir. Ebû Dâvûd'un bu hadisten sonra kaydettiği, Vekî'in İsrâîl'den aktardığı rivayette sadece azaların üçer defa yıkandığı ifade edilmiştir. İki hadis arasından Yahyâ b. Âdem'in hadisi zayıf kabul edilmiştir. Subkî'ye göre, Ebû Dâvûd'un bu kaydı getirmesinin sebebi, Yahyâ'nın rivayetinin zayıflığına işaret etmek istemesindendir.¹⁹¹ Zira Osmân b. Ebî Şeybe'ye göre, "Yahyâ, sikadır, saduktur, sebtir; Cerîr ve Vekî' gibi kendisinden daha üstün olanlara muhalefet etmediği sürece hüccettir."¹⁹² Muhtemelen Ebû Dâvûd da bu görüşü desteklemektedir ve Yahyâ'nın bu rivayetini Vekî' ile çeliştiği için zayıf görmüş, Vekî'in rivayetini daha sağlam kabul etmiştir.

3.1.1.2.2 Senet Cihetiyle Eleştirilen Rivayetleri

Muhaddislerin en çok hata yapma olasılığı olan yerlerden biri de senetlerdir. Onlar, senetteki kişilerin karıştırılması, unutulması, gizlenmesi, ıskat edilmesi gibi nedenlerle eleştiri alabilirler. Çok sayıda rivayeti için olmasa da Yahyâ da bu açıdan eleştiriye uğrayan muhaddislerden biridir. Onun, senet yönüyle tenkit edildiği bazı rivayetleri şunlardır:

1. Yahyâ b. Maîn, *جمروا موتاكم ثلاث (Ölülerinizi üç kez tütsüleyin)*¹⁹³ hadisini, Yahyâ b. Âdem'den başkasının merfu olarak rivayet etmediğini söylemiştir. Yahyâ b. Âdem bu rivayeti Yezîd b. Abdülazîz, A'meş, Ebû Süfyân, Câbir kanalı ile merfu olarak rivayet etmiştir. İbn Maîn göre¹⁹⁴ bu hadis, galattır.¹⁹⁵

Yahyâ'nın rivayeti, sikanın ziyâdesi türünden kabul edilebilir. Ancak İbn Maîn, ziyâdetü's-sika konusunda tavrını, "ziyâdetü's-sika'nın muteber şartlar haricinde kabul edilmemesi" anlayışı üzerine dayandırdığı¹⁹⁶ için sika bir ravi olan Yahyâ'nın ziyâdesini kabul etmemiştir. Ancak Nevevî ve İbnü't-Türkmânî, İbn Maîn'in bu eleştirisini haklı bulmamışlardır. Onlara göre İbn Maîn, çoğu muhaddisin genel kaidesi olan, "*Hadis, hem merfu hem mevkuf olarak rivayet edildiğinde hüküm, hadisin mevkuf olmasıdır*" kaidesine binaen bu hükmü

¹⁹¹ Mahmûd Muhammed Hattâb es-Subkî, *el-Menhelu'l-Azbi'l-Mevrûd* (Kahire: Matbaatü'-'İstikame, ts.), 2/26.

¹⁹² İbn Şâhîn, *Târihu 'Esmâi's-Sikât*, 263.

¹⁹³ "Ölülerinizi üç defa güzel koku ile tütsüleyiniz."

¹⁹⁴ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. 'Alî el-Hüsrevî el-Beyhakî, *es-Sunenu'l-Kubrâ*, thk. 'Abdullâh et-Turkî (b.y.: Merkezu Hicr, 1432/2011), 3/568.

¹⁹⁵ *Galat terimi*: "Hadis rivayetinde hata yapmak" manasındadır. Bkz. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 93.

¹⁹⁶ Ebû Zer Abdulkâdir b. Mustafa el-Muhammedi, *eş-Şâz ve'l-Münkeru ve Ziyâdetu's-Sikât* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 206.

vermiştir. Ancak sahih olan merfu kabul edilmesidir. Zira Yahyâ'nın mevsukiyetinde şüphe olmadığı için bu hadis, “ziyâdetü's-sika” nevindendir.¹⁹⁷

2. Yahyâ'ya yapılan diğer bir eleştirisi, şu rivayetin senedinde hata yaptığı yönündedir:

حدثنا محمد بن يزيد أبو هشام الرفاعي نا يحيى بن آدم: نا مالك بن مغول عن سيار أبي الحكم شهر بن حوشب عن محمد بن عبد الله بن عبد السلام قال يحيى: ولا أعلمه إلا عن أبيه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: " يا أهل قباء ما هذا الثناء الذي أتى الله عليكم؟ " قالوا: يا رسول الله نجد في التوراة مكتوبا علينا الاستنجاء بالماء.¹⁹⁸

Bu rivayette “عن أبيه/zannederim babasından” kaydı, öğrencisi Ebû Hişâm doğru olmadığı belirtilmiştir. O, daha sonra Yahyâ'nın kitabından bakarak yazdığını, fakat orada “عن أبيه” kaydının olmadığını ifade etmiştir.¹⁹⁹

3. Darekutnî'nin tahkikine göre Yahyâ, rivayet ettiği bir hadisin senedinde hata etmiştir: Yahyâ b. Âdem, Şerîk, A'meş, Mücâhid, İbn Ömer isnadında doğru şeklin İbn Ömer'e bedel İbn Abbâs olması gerektiğidir.²⁰⁰

4. Buhârî, Yahyâ'nın Hz. Peygamber'in Hz. Aişe ile evliliği hakkında aktardığı bir rivayetin senedinde hata yaptığını ifade etmiştir: Tirmizî, Buhârî'ye Yahyâ b. Âdem, İsrâîl, Ebû İshâk, Ebû Ubeyde, Abdullâh kanalı ile gelen bu rivayeti sorduğunu onun da bu rivayetin senedinde hata olduğunu söylediğini, aktarmıştır. Doğru şeklinin de Ebû İshâk, Ebû Ubeyde şeklinde mürsel olacağını ifade etmiştir.²⁰¹ Böylece Buhârî, Yahyâ'nın bu “ziyâdetü's-sika” nevinden sayılabilecek ziyâdesini reddetmiştir.²⁰²

Bu tenkitlere ek olarak, ravinin teferrüdü (tek kalması) ve diğer ravilere muhalefet etmesi hususu da illetin anlaşılmasında önemli bir yer tutar. Bu da mürselin mevsûl, mevkûfun merfu' olarak rivayeti, hadislerin birbirine karışması veya vehm sahibi bir ravinin rivayette vehim göstermesi gibi durumlarla tespit

¹⁹⁷ Ebû Muhammed Cemâl ed-Dîn 'Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeyle 'î ez-Zeyle 'î 'Cemâl ed-Dîn, *Naşbu'r-Râye li'Ehâdîsi'l-Hidâyeti me'a Hâşiyetihî Buğyeti'l-Elme 'î fî Tahrici'z-Zeyle 'î*, thk. Muhammed 'Avvâme (Beyrut; Cidde: Muessesetu'r-Reyyân li't-Tabâ'ati ve'n-Neşri; Dâru'l-Kible li's-Şekâfeti'l-İslâmiyyeti, 1418/1997), 2/264; Ebu'l-Hasan 'Alî b. 'Osmân el-Mârdînî İbnu't-Turkmânî, *el-Cevheru'n-Nakî 'alâ Süneni'l-Beyhakî* (b.y.: y.y., ts.), 3/404.

¹⁹⁸ Beğavî, *Mu'cemu's-Şahâbe - Beğavî*, 4/507.

¹⁹⁹ Beğavî, *Mu'cemu's-Şahâbe - Beğavî*, 4/508.

²⁰⁰ Darekutnî, *el-İlel*, 13/214.

²⁰¹ Ebû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ et-Tirmizî, *'İlelu't-Tirmizî'l-kebîr*, thk. Şubhî es-Sâmerrâî vd. (Beyrut: Mektebetu'n-Nehdati'l-'Arabiyye; 'Âlemü'l-Kütüb, 1409/1989), 169.

²⁰² Ebû Zer el-Muhammedî eş-Şâz ve'l-Münkeru ve Ziyâdetu's-Sikât, 280.

edilebilir. Bunların hepsi, rivayetlerde illetin bulunduğunu ve hadisin sahih olarak değerlendirilemeyeceğini gösterir.²⁰³

Bu konuda fikir vermek amaçlı, Yahyâ'nın teferrütlerinden bazıları ele alınarak söz konusu rivayetlerde tek kalıp kalmadığı; alimlerin, teferrüt yönünden Yahyâ'ya yönelttikleri tenkitlerinde haklı olup olmadıkları hususu değerlendirilecektir. İlgili rivayetlerden bazıları şunlardır:

1. Teşehhüd Rivayeti: Taberânî'de geçen İbrâhîm b. Ahmed el-Vekî'î, Yahyâ b. Âdem, Mufaddal b. Mühelhel, 'Alâ b. el-Müseyyeb, Babası el-Müseyyeb'den rivayet edildiğine göre, Abdullâh b. Mes'ûd, bir adama teşehhüd öğretirken şöyle öğretmiştir:

أشهد أن لا إله إلا الله وأشهد أن محمدا عبده ورسوله

Adam, *وحدّه لا شريك له* kısmının da teşehhütte bulunduğunu söyleyince İbn Mes'ûd "Evet öyledir, Allah tektir, hiçbir şerîki yoktur, fakat sen, sana öğrettiğimiz yere kadar oku" diyerek, teşehhütte bu kısmın olmadığını ifade eder. Taberânî, Mufaddal'dan başka 'Alâ b. el-Müseyyeb'den kimsenin bu hadisi rivayet etmediğini Yahyâ'nın bunda teferrüt ettiğini belirtir.²⁰⁴

Ancak Mehâmilî'nin (öl. 330/942) *el-Emâlî* eserinde aktardığı rivayette Cerîr b. Abdülhamîd, Yahyâ'ya muvafakat etmektedir.²⁰⁵ Bu da rivayeti teferrütten kurtarmakta ve Yahyâ üzerinden eleştirinin önünü kapamaktadır.

2. Bilâl'in Rükû ve Secde Rivayeti: Yahyâ, Mufaddal, Beyân, Kays aracılığı ile şu rivayeti zikreder: Bilâl rükû ve secdesini tam eda etmeyen bir adamı görünce şöyle der: "Eğer bu adam ölürse İsa'nın dini üzere ölmeyecek." Taberânî, Mufaddal'dan bu hadisi Yahyâ'dan başka kimsenin rivayet etmediğini söyler.²⁰⁶ İbn Ebî Şeybe de aynı rivayeti Yahyâ kanalı ile eserine alır.²⁰⁷ Ebû Bekir b. Hallâl ise rivayetin benzerini Beyân'a kadar iki farklı senet ile aktarır.²⁰⁸ Kaynaklarda

²⁰³ Abdullah Çelik, *Hadis Usûlü İlminin Doğuşu ve Gelişimi (Hicri İlk III Asır)* (Ankara: Divan Kitap, 2022), 202.

²⁰⁴ Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-'Evsaf*, thk. Târik b. 'İvaḍullâh b. Muhammed - 'Abdulmuḥsin b. İbrahim el-Hüseynî (Kahire: Dâru'l-Haremeyn, ts.), 3/127.

²⁰⁵ Ebû 'Abdullâh el-Hüseyn b. İsmâ'il b. Muhammed ed-Dabbî el-Mehâmilî, *Emâlî'l-Mehâmilî (Rivâyetu İbni Yahyâ)*, thk. İbrâhîm el-Ḳaysî (b.y.: y.y., 1412), 127.

²⁰⁶ et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-'Evsaf*, 3/127.

²⁰⁷ Ebû Bekir b. Ebî Şeybe 'Abdullâh b. el-'Absî İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-Muşannef fi'l-Eḥâdiş ve'l-'Âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebu'r-Ruşd, 1409), 1/259.

²⁰⁸ Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî Ebû Bekir el-Hallâl, *es-Sunne*, thk. Dr. 'Aṭiyye ez-Zehrânî (Riyad: Dâru'r-Râye, 1989), 4/122, 150.

Yahyâ'yı destekleyecek bir bilgi bulunmamaktadır. Bu da Taberânî'nin değerlendirmesinin isabetli olduğunu göstermektedir.

3. Hz. Peygamber'in Sabah Namazı Rivayeti: Hz. Peygamberin uyuyakalıp sabah namazını kılamadığı rivayetinde Abdullâh b. Velîd'den Hasan b. Sâbit'ten başkası rivayet etmemiştir. İlgili rivayeti Hasan'dan alan Yahyâ, bu rivayette teferrüt etmiştir.²⁰⁹ Darekutnî de Hasan b. Sâbit'in teferrüt ettiğini ve Yahyâ b. Âdem'den başka bunu rivayet eden kimseyi bilmediklerini söyler.²¹⁰

Söz konusu rivayeti aynı senetle Bezzâr,²¹¹ Nesâî²¹² ve Ebû Ya'lâ el-Mevsilî de naklederler.²¹³ Yahyâ'yı tasdik edecek bir kaynak bulunamadığından, Yahyâ'nın bu rivayette de teferrüt ettiği görülmektedir.

4. Hz. Peygamber'in Uyuyacağı Zaman Okuduğu Dualar Rivayeti: Hz. Peygamber, Berâ b. Azib'e uyuyacağı esnada okuyacağı bazı duaları öğretir. Bu rivayeti Yahyâ, İsrâîl, Ebû İshâk kanalı ile Berâ'dan aktarır. Bu rivayette İsrâîl'in Ebû İshâk'tan rivayetinde Yahyâ b. Âdem'in teferrüt ettiği söylenmiştir.²¹⁴

Rivayet, kaynaklardan tarandığında Yahyâ'nın teferrüt etmediği anlaşılmaktadır. Rûyânî, *Müsned*'inde aynı rivayeti Muhammed b. İshâk, Ubeydullâh b. Mûsâ, İsrâîl, Ebû İshâk kanalı ile aktarır.²¹⁵ Harâitî de Abbâs b. Muhammed, Ubeydullâh b. Mûsâ, İsrâîl, Ebû İshâk senedi ile aynı hadisin bir bölümünü verir.²¹⁶

5. "Dünya Ahirete Nazaran..." Rivayeti: "Dünya ahirete nazaran..." hadisinde Mâlik b. Miğvel'den rivayette Yahyâ b. Âdem teferrüt etmiştir.²¹⁷ Bu rivayet özelinde, Mâlik b. Miğvel'den teferrüd ettiği yönüyle Nu'mân b. Abdüsselâm et-Teymî de tenkit edilmiştir.²¹⁸ Ancak bu durum, her iki raviyi de bu

²⁰⁹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-'Evsaf*, 8/20.

²¹⁰ Ebû'l-Fadl Muhammed b. Tâhir b. 'Alî b. Ahmed el-Makdisî İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfu'l-Ğarâib ve'l-Efrâd min Hadîsi Resûlillah*, thk. Maḥmûd Muhammed Naşşâr - es-Seyyid Yûsuf (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1419/1998), 4/93.

²¹¹ Ebû Bekr Ahmed b. 'Amr el-'İtkî el-Bezzâr, *el-Baḥru'z-Zeḥḥâr*, thk. Maḥfûzurrahmân Zeynullâh vd. (Medine: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1988/2009), 5/398.

²¹² Ebû 'Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb el-Ḥorâsânî en-Nesâî, *Amelu'l-Yevm ve'l-Leyle*, thk. Fârûḳ Ḥammâde (Beyrut: y.y., 1406/1985), 360.

²¹³ Ebû Ya'lâ Ahmed b. 'Alî el-Mevsilî Ebû Ya'lâ, *Mu'cemu Ebî Ya'lâ el-Mevsilî*, thk. 'İrşâdu'l-Ḥaḳḳi'l-'Eserî (Faysalabad: y.y., 1407), 125.

²¹⁴ İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfu'l-Ğarâib ve'l-Efrâd*, 1/234.

²¹⁵ Ebû Bekr Muhammed b. Hârûn er-Rûyânî, *Musnedu'r-Rûyânî*, thk. Eymen 'Alî Ebû Yemânî (Kahire: Muessesetu Ḳurṭuba, 1416), 1/225.

²¹⁶ Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed b. Sehl es-Sâmîrî el-Ḥarâ'itî, *Mekârimu'l-Aḥlâḳ*, thk. Eymen 'Abdulcâbir el-Bahîrî (Kahire: y.y., 1419/1999), 313.

²¹⁷ İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfu'l-Ğarâib ve'l-Efrâd*, 4/316.

²¹⁸ Taberânî, *el-Mu'cemu's-Şağîr*, 1/329.

konuda teferrütten kurtarmaktadır. Zira Yahyâ ve Nu‘mân’ın rivayetleri birbirlerini desteklemektedir.

6. “Haset Ancak İki Kişiyi Yapılabilir...” Rivayeti: “Haset ancak iki kişiyi yapılabilir...” hadisinde Yezîd b. Abdülazîz b. Siyâh’tan rivayette Yahyâ b. Âdem teferrüt etmiştir.²¹⁹

Yapılan taramada bu rivayette Yahyâ’yı teferrütten kurtaracak başka bir rivayete rastlanılmadığından, Yahyâ’nın teferrüdü sabit kalmaktadır.

Bunlar dışında, kaynaklarda, Yahyâ’nın teferrüt ettiği diğer bazı rivayetler de bulunmaktadır.²²⁰ Özellikle Taberânî’nin “Yahyâ, teferrüt etmiştir”²²¹ dediği çoğu rivayette, Yahyâ’nın teferrüt ettiği görülmektedir.

Ulemanın teferrüt konusuna yaklaşımları, Yahyâ’ya karşı oluşacak tavrı da belirler. Sahabenin adaleti kabul edildiğinden, onların teferrüdünde herhangi bir sorun görülmez. Ancak sahabe dışında kalanların münferiden rivayette bulunmaları, ravinin adalet ve zabtı esas alınarak değerlendirilir. Eğer teferrüt eden ravi sika olur ve muhalefeti de sika ravilere karşı tahakkuk etmişse bu durumda ferd hadisi reddedilir. Zira sika ravi, ne kadar güvenilir kabul edilirse edilsin, vehim ve mana ile rivayet ihtilafın doğmasına yol açabilir. Bu da hadisi kuşkulu hale getirir. Zayıf ravinin teferrüt etmesi halinde hem ravinin zayıf oluşu hem de infirâdın gerçekleşmesi nedeniyle rivayet reddedilir. Ancak teferrüt eden sika bir râvî ise veya zayıf olduğu halde şahid ve mütabii varsa bu tür rivayetlerini kabul etmekte bir beis görülmez.²²²

Sonuç olarak, normal şartlarda Yahyâ b. Âdem sika bir ravi olduğundan dolayı teferrüt ettiği hadisler, “ziyâdetü’s-sikâ” kategorisinde kabul edilmesi gerekir. Fakat, daha önce geçen örnekler ve yukarıdaki misallerde görüldüğü üzere, rivayetleri bir gruba veya kendisinden daha sika kabul edilenlere muhalefet ettiğinde pek kabul edilmemiştir. Osmân b. Ebî Şeybe’nin onun hakkında söylediği “Yahyâ sikadır, saduktur, sebtir; Cerîr ve Vekî’ gibi kendisinden daha üstün olanlara muhalefet etmediği sürece hüccettir”²²³ sözü kapsamında, sanki Yahyâ,

²¹⁹ İbnü’l-Kayserânî, *Etrâfu’l-Ğarâib ve’l-Efrâd*, 5/98.

²²⁰ Bkz. İbnü’l-Kayserânî, *Etrâfu’l-Ğarâib ve’l-Efrâd*, 2/374, 458; 5/53, 553.

²²¹ Bazı rivayetler için bkz. Taberânî, *el-Mu‘cemu’l-Evsaf*, 5/348, 6/85, 7/180, 8/20, 102, 103, 142.

²²² Tahsin Kazan, “Hadis Rivayetinde Teferrüd ve Kısımları”, *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi*, 3/2 (2019), 96.

²²³ İbn Şâhîn, *Târîhu’l-Esmâi’s-Sikât*, 263.

muhalefeti ile tanınıyor gibiydi.²²⁴ Bu muhalefeti, çok az sayıda olsa da bazı rivayetlerini problemlili hale getirmiştir. Buna mukabil Yahyâ, sika bir ravi olduğu için, ziyâdetü's-sikâ nevinden sayılabilecek veya diğer rivayetlerle desteklenerek teferrütten kurtulan rivayetlerinin kabul edilmesi yönünde bir tavır alınabilir.

3.1.2 Hocaları

Erken dönemde yaşayan bir hadis ravisi için en değerli kaynak, hadis aldığı hocalarıdır. Zira yazılı malzemenin yaygın olmaması, hocayı daha önemli bir konuma taşır. Raviler de bu hocaları aracılığıyla alanda bilgi birikimlerini oluşturur ve elde ettikleri müktesebatı sonraki nesillere aktarmada bir aracılık vazifesi üstlenirler. İlmi karakterlerinin büyük ölçüde bu hocalarının etkisiyle şekillendiğini söylenebilir. Bu nedenle, bir ravinin ilmi karakter haritasını çıkarabilmek için bu verilere de ihtiyaç vardır.

Yahyâ'nın hem kendi eseri *Kitâbü'l-Harâc*'da hem de diğer ulemanın kitaplarında kendilerinden rivayette bulunduğu hocaları şunlardır:

Fitr b. Halîfe el-Mahzûmî el-Hannât (öl. 155/771 [?]), Mis'ar b. Kidâm b. Zahîr el-'Amirî (öl. 155/771), Hamza b. Habîb ez-Zeyyât (öl. 156/773), Ammâr b. Züreyk ed-Dabbî el-Kûfî (öl. 159/776), Kutbe b. Abdülazîz b. Siyâh (öl. 159/776), Mâlik b. Miğvel b. Âsım el-Becelî (öl. 159/776), Yûnus b. Ebî İshâk es-Sebi'î (öl. 159/776), Yûnus b. Yezîd b. Ebî'n-Necâd el-Eylî (öl. 159/776), İsâ b. Tahmân (öl. 160'tan önce), Fudayl b. Merzûk el-Eğarr (öl. 160/776), İsrâîl b. Yûnus b. Ebî İshâk es-Sebîî (öl. 160/777), Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778), Mufaddal b. Sadaka el-Kûfî Ebû Hammâd el-Haneî (öl. 161/778), Ebû Saîd Yezîd b. İbrâhîm et-Tüsterî (öl. 161/778), Vehb b. Hâlid (öl. 165/781), Mufaddal b. Mühelhel es-Sa'dî el-Esedî (öl. 165/782), Süleymân b. Muğîre el-Kaysî (öl. 165/782), Vüheyb b. Hâlid b. 'Aclân el-Bâhilî (öl. 165/782), Ebû Bekir en-Nehşelî el-Kûfî (öl. 166/782), Mübârek b. Fudâle (öl. 166/783), Hasan b. Sâlih b. Hayy (öl. 167-68/784-85), Muhammed b. Talha b. Musarrif (öl. 167/783), Hammâd b. Seleme b. Dînâr (öl. 167/784), Ca'fer b. Ziyâd el-Ahmer (öl. 168/785), Kays b. er-Rebî' el-Esedî (öl. 168/785), Mindel b. Ali el-'Anezî el-Kûfî (öl. 168/785), Ebû Şihâb Abdurrabbih b. Nâfi el-Kinânî el-Hannât el-Asgar (öl. 171/788), Hibbân b. Ali el-Anezî el-Kûfî (öl. 171/788), Hasan b. Ayyâş b. Sâlim el-Esedî el-Kûfî (172/788), Amr b. Sâbit b. Hürmüz b. Ebî'l-

²²⁴ Yusuf b. Muhammed ed-Dahîl en-Necdî, *Suâlâtü't-Tirmizî li'l-Buhârî Havle Ehâdise fi Câmi'i's-Sağîr* (Medine: 'İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 2003), 2/286, 287.

Mikdâm (öl. 172/789), Züheyr b. Muâviye el-Cu'fî el-Kûfî (öl. 173/789), Abdurrahmân b. Ebî'z-Zinâd (öl. 174/791), Cerîr b. Hâzim b. Abdullâh el-Ezdî (öl. 175/792), Ebû Avâne Vaddâh b. Abdullâh el-Yeşkûrî (öl. 176/792), Şerîk b. Abdullâh en-Nehaî (öl. 177/794), Ebû Zübeyd 'Abser b. el-Kâsım (öl. 178/794), Abdürrahîm b. Süleymân el-Mervezî el-Eşhelî (öl. 178/795), İbrâhîm b. Humeyd b. Abdurrahmân er-Ruâsî (öl. 178/795), Ebû'l-Ahves Selâm b. Selîm (öl. 179/795), Mâlik b. Enes (öl. 179/795), Hammâd b. Zeyd b. Dirhem (öl. 179/796), Abdullâh b. Mübârek el-Hımsî (öl. 181/798), Ali b. Hâşim el-Berîd (öl. 181/798), İsmâîl b. 'Ayyâş el-Hımsî (öl. 181/798), Kurran b. Temmâm el-Esedî el-Vâbilî (öl. 181/798), İbrâhîm b. Humeyd Muhammed b. Ebî Yahyâ el-Eslemî (öl. 184/800), İsmâîl b. Ayyâş b. Selm el-Anesî el-Hımsî (öl. 182/798), Ubeydullâh b. Abdurrahmân el-Eşca'î (öl. 182/798), Yahyâ b. Zekerıyyâ b. Ebî Zâide (öl. 182/798), Hüseyim b. Büşeyr b. el-Kâsım es-Sülemî Ebû Muâviye (öl. 183/799), İbrâhîm b. Humeyd ez-Zürbükân et-Teymî (öl. 183/799), Ziyâd b. Abdullâh b. Tufeyl el-Bekkâî (öl. 183/799), Abbad b. el-'Avâm b. Ömer (öl. 185/801), İbrâhîm b. Sa'd ez-Zührî (öl. 185/801), İbrâhîm b. Sa'd b. İbrâhîm ez-Zührî (öl. 185/801), Abdusselâm b. Harb b. Selm el-Kûfî (187/802), Fudayl b. 'İyâz b. Mes'ûd b. Bişr et-Temîmî (öl. 187/803), Hâtım b. İsmâîl el-Medenî el-Harisî (öl. 187/803), Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (öl. 187/803), Abde b. Süleymân el-Küllâbî (öl. 188/804), Cerîr b. Abdülhamîd ed-Dabbî (öl. 188/804), Bişr b. es-Serrî Ebû Amr el-Efveh (öl. 196/812), Attâb b. Beşîr el-Cezerî (öl. 190/806), Hüseyin b. Zedy b. Ali b. Hüseyin (öl. 190/806 [?]), Abdullâh b. İdrîs b. Yezîd el-Evdî (öl. 192/807-808), Hamîd b. Abdurrahmân b. Hamîd er-Ruâsî (öl. 192/808), Ebûbekir b. Ayyâş (öl. 193/809), İsmâîl b. İbrâhîm b. Miksem b. Uleyye (öl. 193/809), Hafs b. Gıyâs b. Talk el-Kadî (öl. 194/810), Ömer b. Hârûn el-Horasânî el-Belhî (öl. 194/810), Ebû Muâviye ed-Darîr Muhammed b. Hâzim en-Nemîmî (öl. 195/811), Muhammed b. Fudayl b. Gazvân (öl. 195/811), Vekî' b. Cerrâh (öl. 197/812), Süfyân b. 'Uyeyne (öl. 198/814), Saîd b. Sâlim b. Ebî Heyfâ'/Saîd b. Salim b. Kidâh (öl. 200/816'dan önce), Hüseyin b. Ali b. Velîd el-Cu'fî (öl. 203/818), Abdullâh b. Osmân el-Basrî(?), Abdurrahmân b. Humeyd er-Ruâsî (?), Abdurrahmân el-Kârî' (?), Abdülazîz b. Siyâh el-Esedî (?), Ebû İyâs Abdülmelik b. Cuveyye (?), Eyyûb b. Câbir el-Hanefî el-Yemâmî (?), Hasan b. Sâbit es-Sa'lebî el-Ahvel (?), İbn Vâkid el-Medenî (?), Mes'ûd b. Sa'd el-Cu'fî el-Kûfî (?), Muhammed b. İsmâîl b. Recâ el-Kûfî (?), Mûsâ b. Kays el-Hadramî el-Ferrâ (?), Osmân b. Miksem el-Berrî (?),

Saîd b. Abdülcebbâr ez-Zebidî el-Hımsî (?), Salt b. Abdurrahmân ez-Zebidî (?), Sinân b. Hârûn el-Bürcûmî (?), Talha b. Musarrif (?), Verkâ' b. Ömer b. Küleyb el-Yeşkûrî (?), Yezîd b. Abdülazîz b. Siyâh el-Esedî (?) ²²⁵

Yukarıda ismi zikredilen ve onun yetişmesinde önemli görülen hocalarından bazıları hakkında bilgi verilmesi uygun olacaktır:

1. Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778): Hadis alanında büyük bir otorite olarak tanınan ve fıkıh alanında mutlak müçtehit kabul edilen Süfyân, Yahyâ'nın en önemli hocalarından biridir. O, Yahyâ'nın ilk hocalarından biridir. Süfyân, aynı zamanda Yahyâ'nın babası Âdem'in öğrencilerinden biri olduğundan Yahyâ ile yakın bir irtibatları mevcuttur. Yahyâ, Süfyân'dan rivayet konusunda sika kabul edilmiştir. Küçük yaşlardan itibaren onunla birlikteliği, Yahyâ'yı Süfyân'ın rivayetleri konusunda onu öne çıkarmıştır. Örneğin, Ahmed b. Hanbel, Süfyân es-Sevrî'nin hadislerine ilgi gösterdiğini ve bunu da Yahyâ ve Eşca'î'den yazdığını ifade eder. ²²⁶

Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn, Yahyâ b. Âdem'in Süfyân es-Sevrî'den sekiz yüz hadis rivayet ettiği bilgisinin kendisine ulaştığını, daha sonra kendisine bu sayının bine ulaştığı öğrendiğini belirtir. Bu sayıyı duyan Ebû Nuaym, rivayet sayısının iki bine varacağını tahmin etmediğini ifade eder. ²²⁷ İlk bakışta az gibi görünse de bir öğrencinin sadece bir hocadan rivayeti çerçevesinde düşünüldüğünde oldukça çok olduğu görülecektir. Bu, Yahyâ'nın genç yaşlardan itibaren Süfyân'ın meclisinde bulunmasının bir sonucudur.

2. Hasan b. Sâlih (öl. 167-68/784-85): Adı Hasan b. Sâlih b. Hayy'dır. Künyesi Ebû Abdullâh olup el-Hemedânî ²²⁸ el-Kûfî ²²⁹ nisbeleri ile bilinmektedir. Hasan, Zeydiyye'nin kollarından ve Kesîrûnnevâ el-Ebter'e (öl. 169/785-86) nisbetle de Bütriyîye veya Ebteriyîye diye de tanınan Sâlihiyye'nin kurucusu olup fakih ve muhaddis kişiliğiyle tanınmaktadır. ²³⁰ Yahyâ, hocası Hasan b. Sâlih'ten

²²⁵ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Âdem b. Süleymân el-Kureşî el-Ümevî el-Kûfî Yahyâ b. Âdem, *Kitabü'l-Harâc* (Beyrut: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1965), 18-169; el-Makdisî, *el-Kemâl*, 9/293, 294; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemâl*, 31/189, 190; Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 262; Ebû Muhammed Maḥmûd b. Ahmed Bedruddîn el-Aynî, *Şerhu Ebî Dâvûd*, thk. Ebu'l-Munzir Ḥâlid b. İbrâhîm el-Mısrî (Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 1420/1999), 1/259.

²²⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 11/190.

²²⁷ el-Belhî, *Kabûlü'l-Ahbâr*, 2/143.

²²⁸ Ebû 'Amr Halife b. Hayyât el-Uşfurî Halife b. Hayyât, *Tabakâtu Halife b. Hayyât*, thk. Suheyl Zekkâr (b.y.: y.y., 1414/1993), 286.

²²⁹ el-Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, 3/168.

²³⁰ Yücel, "Zeydiyye", 44/332.

büyük ölçüde etkilenmiştir. Yahyâ, Hasan'ı Kûfe'nin üç büyük fakihinden biri olarak kabul eder ve onu en fakih olarak değerlendirir.²³¹ Ayrıca Yahyâ'nın, eserinde Hasan'dan çok büyük bir rivayet malzemesi ve fıkıh bilgisini aktarması ve eserin bazı bölümlerini Hasan'ın görüşleri üzerine inşa etmesi bu etkinin birkaç göstergesidir.

Hadis ilmindeki durumu hakkında, İbn Maîn, Hasan'ın sika olduğunu belirtmiştir.²³² Ebû Hâtim ise onu sika, mutkin, hafız olarak nitelemiştir.²³³ İbn Hanbel de Hasan'ın hadislerinin çok güzel olduğunu söyleyip, onu sika olarak tanımlamıştır. Hasan'ın teşeyyu (Şiîlik) ile itham edildiğinin söylenmesi üzerine İbn Hanbel, bunun gerçekleştiğini ifade etmiştir.²³⁴ Hasan, arandığı için vefatının yedi yıl öncesinden vefat edene kadar Kûfe'de saklanmış²³⁵ ve h. 167/784 yılında orada vefat etmiştir.²³⁶

3. Ebûbekir b. Ayyâs (öl. 193/809): Ebûbekir, kıraat alanında otoriter bir kâridir. Yahyâ, kırk yıl boyunca Ebû Bekir'in kıraat meclislerine devam etmiş ve bu süre zarfında kıraat konusunda büyük bir bilgi birikim elde etmiştir. Ayrıca, Ebûbekir'den önemli miktarda hadis de rivayet etmiştir.

Bu hocaları dışında, Yahyâ'nın Ali b. Hasan el-Kisâî'ye (öl. 189/805) sorduğu bir soruya cevap alamaması üzerine ona, "Senin eşin bize Câbir, Mücâhid, İbn Abbâs tarîki ile rivayet etti" demesi,²³⁷ Yahyâ'nın hocalarından birinin de kadın bir muhaddis olduğunu göstermektedir.

Darekutnî ve Muhammed el-Hallâl, Yahyâ'nın Ahmed b. Hanbel'den de rivayet ettiğini belirtmişlerdir.²³⁸ Ancak, bu durumu hocanın öğrenciden rivayet etmesi olarak anlamak daha doğru olacaktır. Bu durum muhaddisler beyninde çok vaki olduğundan, Ahmed b. Hanbel'i Yahyâ'nın hocalarından ziyade, talebeleri arasında saymak daha uygun olacaktır.

²³¹ Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâ'r-Ricâl*, 2/305.

²³² İbn Ma'în, *Tarihu İbn Ma'în-Rivayetu'd-Dûrî*, 3/268.

²³³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 3/18.

²³⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi' li-'Ulûmi'l-İmâm Ahmed - er-Ricâl*, 16/451.

²³⁵ Yücel, "Zeydiyye", 44/332.

²³⁶ Buhârî, *et-Tarihu'l-Kebîr*, 3/168.

²³⁷ Ebû Hafş Sirâc ed-Dîn 'Omar b. 'Alî b. 'Âdil el-Hanbelî ed-Dimeşkî en-Nu'mânî İbn 'Âdil, *el-Lubâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb*, thk. 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd - 'Alî Muhammed Mu'avvið (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998), 9/125.

²³⁸ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 1/399.

3.1.3 Öğrencileri

Yahyâ b. Âdem, ilmiyle ve elindeki rivayet malzemesiyle hadis öğrencileri için bir bilgi kaynağı olmuştur. Onun ilminden ve rivayetlerinden yararlanmak isteyen pek çok öğrenci ona başvurmuştur. Kendisinden rivayette bulunan ve adları bilinen öğrencileri şunlardır:

Muhammed b. Râşid el-Huzâî (öl. 161/ 778), Ahmed b. Ömer el-Vâkıdî el-Vekî'î (öl. 235/849), Abdullâh b. Muhammed el-Müsnedî (öl. 229/844), Ubeyd b. Yaîş el-Mehâmilî (öl. 229/844), Ahmed b. Ebî Recâ Abdullâh el-Herevî (öl. 232/846), Ali b. Muhammed et-Tanâfisî (öl.233/847), Yahyâ b. Maîn (öl. 233/847), Ali b. Medînî (öl.234/848), Abdurrahmân b. Sâlih el-Ezdî (öl. 235/849), Ebû Bekir b. Ebî Şeybe (öl. 235/849), İshâk b. Râhûye/Raheveyh (öl. 238/853), Mahmûd b. Gaylân el-Mervezî (öl. 239/853), Osmân b. Ebî Şeybe (öl. 239/853), Abbâs b. Hüseyin el-Kantârî (öl. 240/854), Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), Hasan b. Ali el-Hilâl el-Hâfız el-Hulvânî (öl. 242/857), İshâk b. İbrâhîm b. Nasr el-Buhârî (öl. 242/857), Hârûn b. Abdullâh el-Hammâl el-Hâfız (243/857), Vâsıl b. Abdül'alâ b. Hilâl el-Esedî (öl. 244/858), Muhammed b. Râfi' en-Nisâbûrî (öl. 245/859), Abdül'alâ b. Vâsıl b. Abdül'alâ el-Esedî (öl. 247/861), Süfyân b. Vekî' b. Cerrâh er-Ruâsî el-Kûfî (öl. 247/876), Ebû Kureyb Muhammed b. Alâ el-Hemedânî el-Kûfî (öl. 248/863), Abd b. Hamîd (öl. 249/863), İsmet b. el-Fadl en-Nisâbûrî (öl. 250/864), Mûsâ b. Hizâm et-Tirmizî el-Fakîh (öl. 251/865), Muhammed b. el-Velîd b. Ebî'l Velîd el-Fahhâm (öl. 252/866), Hüseyin b. Ali el-Esved el-İclî (öl. 254/868), Bişr b. Hâlid el-Askerî (öl. 255/869), Muhammed b. Abdullâh b. Mübârek el-Mahremî (öl. 255/869), Muhammed b. Amr/Ömer b. el-Velîd el-Kindî (öl. 256/870), Mûsâ b. Abdurrahmân el-Mesrûkî el-Kûfî (öl. 258/872), Abede b. Abdullâh el-Huzâî es-Saffâr (öl. 258/872), Humeyd b. er-Rebî' b. Humeyd el-Hazzâz (öl. 258/872) Ahmed b. Süleymân er-Rahavî el-Hâfız (öl. 261/875), Muhammed b. İsmâîl b. Uleyye (öl. 264/877), Hasan b. Ali b. Affân el-Âmirî (öl. 270/884)²³⁹

Yahyâ'nın önemli öğrencileri arasında şunlar zikredilebilir:

1. Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855):

Hanbelî mezhebinin kurucusu olan İbn Hanbel, fakîh olmasının yanı sıra hadis ilminde otoriter muhaddislerden biridir. İbn Hanbel, Yahyâ'nın önemli

²³⁹ el-Makdisî, *el-Kemâl*, 9/394.; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemâl*, 31/190, 191.

öğrencilerinden bir kabul edilebilir. İbn Hanbel, 183/799 yılında Kûfe'ye gidince Süfyân es-Sevrî'nin hadislerini alacağı zaman Eşca'î ile Yahyâ b. Âdem'e yöneldiğini ifade eder.²⁴⁰ Bu durum, İbn Hanbel'in Süfyân'ı Sevrî'nin rivayetleri konusunda Yahyâ'dan istifade ettiğini gösterir. İbn Hanbel *Müsned* eserinden Yahyâ'dan yaklaşık üç yüz rivayete yer vermiştir. Ayrıca ricâl ilmi bağlamında Yahyâ kanalı ile birçok bilgi nakletmiştir.²⁴¹

Hadis ilmi dışında İbn Hanbel'in Yahyâ ile fikhî münazaralar yaptığı Esrem'in şu rivayetinde görülmektedir: Bizler Yahyâ b. Âdem'in yanında toplanırdık, İbn Hanbel'in Yahyâ ile münazarasında sesleri yükseldiğinden dolayı hadisle meşgul olamazdık. Yahyâ b. Âdem, fikhî konusunda zamanındaki insanlar arasında tekti.²⁴² Bu durum da muhtemelen İbn Hanbel'in fikhî gelişimine etki eden bir husus olmuştur.

2. Ebû Bekir b. Ebî Şeybe (öl. 235/849)

Kûfe'li bir muhaddis olan İbn Ebî Şeybe, ilim dünyasında *el-Muşannefî'l-eḥâdîs* ve *'l-âşâr* adlı eseriyle öne çıkmıştır. Cerh, ta'dîl alimleri tarafından güvenilir bir ravi olarak kabul edilmiştir.²⁴³ İbn Ebî Şeybe, Yahyâ'dan en çok hadis alan öğrencilerin biridir. *el-Musannef* adlı eserinde Yahyâ kanalından iki yüz yetmiş bir (271) hadis rivayet etmiştir. *Müsned* eserinde ise Yahyâ'dan on altı (16) rivayete yer vermiştir. Ayrıca bunlar dışında diğer hadis kaynaklarından Yahyâ'dan başka rivayetleri de mevcuttur.

3. Ebû Muhammed el-Hasan b. Ali b. Affân el-Âmirî el-Kûfî (öl. 270/884)

Hasan, Yahyâ'nın Kûfeli olan öğrencilerinden biridir. Hasan b. Ali, öğrencisi İbn Ebî Hâtim'in tarafından sadûk;²⁴⁴ Darekutnî²⁴⁵ ve Mesleme b. Kâsım el-Endülüsî²⁴⁶ tarafından ise sika olarak nitelendirilmiştir. Yahyâ dışında Ebû Üsâme, Muâviye b. Hişâm ve Abdullâh b. en-Nemîr onun diğer hocalarıdır. Kendisinden ise İbn Mâce, İbn Ebî Hâtim ve *Kitâbü'l-Harâc*'ın günümüze

²⁴⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 9/190.

²⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi' li-'Ulûmi'l-İmâm Ahmed - er-Ricâl*, 16/179, 180; 17/11, 41; 18/50, 299.

²⁴² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XI, 189.

²⁴³ el-Makdisî, *el-Kemâl*, 6/286, 289.

²⁴⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 3/22.

²⁴⁵ Ebû'l-Hasan 'Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Suâlâtü'l-Hâkim en-Nisâbüri*, thk. Muvaffak b. 'Abdullâh b. 'Abdilkâdir (Riyad: Dâru'l-Me'ârif, 1404/1984), 108.

²⁴⁶ Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâ'r-Ricâl*, 2/316.

ulaşmasını sağlayan İsmâil es-Saffâr rivayette bulunmuştur.²⁴⁷ Hasan, Yahyâ'nın *Kitâbü'l-Harâc* adlı eserinin günümüze ulaşmasını sağlayan en önemli öğrencisidir. Ayrıca diğer muhaddislerin birçoğu Yahyâ'nın *Kitâbü'l-Harâc* rivayetlerine Hasan üzerinden ulaşmıştır. Hasan'ın Yahyâ'ya ne zaman talebelik yaptığı belli değildir. Ancak Yahyâ'nın h.203/818 yılında, Hasan'ın ise h.270/884 yılında vefatı göz önüne alındığında uzun bir ömür sürdüğü bilinmeyen Hasan'ın küçük yaşlarda Yahyâ'dan hadis aldığı anlaşılmaktadır.

3.1.4 Hadisçiliği ve Hadis İlimleri

İbn Sa'd'ın, muhaddisler arasında Kûfelilerin sekizinci tabakasından saydığı Yahyâ b. Âdem'i, Halife Hayyât onuncu tabakadan addetmiştir. Zehebî, Yahyâ'yı yedinci tabakadaki muhaddisler arasında sayarken; İbn Hacer, onu, dokuzuncu tabakanın büyüklerinden biri olarak tanımlamıştır. Suyûtî de Yahyâ'yı *Tabâkâtu'l-Huffâz*'da yedinci tabakada zikretmiştir.²⁴⁸

Yahyâ, hadis ilmine erken yaşlarda başlamış ve bu ilmi dönemin önemli hadis âlimlerinden almıştır. Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, İbn Mübârek, şerik, Hasan b. Sâlih ve Ebû Bekir b. Ayyâş gibi seçkin âlimlerin meclisinde bulunmuş, bu da onun başarılı bir şekilde ilim tahsil etmesini sağlamıştır. Böylece hadis alanında genç yaşlarda şöhret kazanmıştır. Yahyâ'nın talebeleri arasında zikredilen Muhammed b. Râşid el-Huzâi, Yahyâ b. Âdem'in kendilerine ezberinden hadis imla ettirdiğini belirtir.²⁴⁹ Ravinin vefat ettiği h.161 yılında ondan hadis aldığı düşünülse bile, bu durumda Yahyâ b. Âdem, yirmi sekiz yaşında öğrencilerine hadis imla ettirmiştir. el-Huzâi'nin daha erken vakitte ondan rivayeti aldığı düşünülürse, Yahyâ'nın daha genç yaşlarda hadis imla ettirecek seviyeye ulaştığı anlaşılmaktadır. Bu rivayet, Yahyâ'nın hadisleri yazdırdığı bir imla meclisinin varlığını da gösterir.

Yahyâ'nın bu tanınırlığı kendi dönemine özgü olmayıp sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Örneğin, Buhârî *et-Târihu'l-Kebîr*'de, İbn Ebî Hâtim *el-Cerh*

²⁴⁷ Ebû'l-Fazl şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî İbn Hacer el-'Askalânî, *Takrîbu't-Tehzîb*, thk. Muhammed 'Avvâme (Suriye: y.y., 1406/1986), 3/225, 226.

²⁴⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, 8/526; Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, 294; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 1/263; İbn Hacer el-'Askalânî, *Takrîbu't-Tehzîb*, 587; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Huğayrî es-Süyûtî, *Tabakâtu'l-Huffâz* (Beyrut: y.y., 1403), 156.

²⁴⁹ Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve Vefayâtu'l-Meşâhîri'l-A'lâm*, 10/78; Ebu Bekir Ahmed b. İbrahim b. İsmail b. Abbas İbn Merdas, *el-Mu'cem fi Esâmi şuyuhi Ebi Bekir el-İsmâ'ili* (Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1989), 2/695.

ve 't-Ta 'dîl' de, İbn Hibbân *es-Sikât* adlı eserlerinde ravi tanıtımlarında ondan hadis alan öğrencilerin birinden veya birkaçından bahsederken Yahyâ b. Âdem'in adını sıkça zikrederler.²⁵⁰

Hadis alanında "hâfız" olarak nitelendirilen Yahyâ, yüz binden fazla hadis ezberlemiştir.²⁵¹ Hadislerin hıfzı kadar yazımı da önemli olduğundan Yahyâ b. Âdem hadislerin yazımıyla da ilgilenmiştir. İsrâîl, Süfyân es-Sevrî ve Abdullâh b. İdrîs kendilerinden hadis yazımında bulunduğu hocalarından sadece birkaçıdır.²⁵² Bunun dışında öğrencisi İshâk b. Râhûye'den iki bin hadis yazması, hadis öğrenimini önemseydiğini gösterir.²⁵³

Yahyâ b. Âdem, önemli bir rivayet birikimine sahip olmasının yanı sıra, sonradan ayrı birer disiplin şeklinde teşekkül eden bazı hadis ilimleriyle de iştigal etmiştir. Örneğin, Garîbü'l-Hadîs ve hadis şerhleri kapsamında, hadislerdeki garip kelimeleri açıklamıştır. Ba'l, 'aserî, mîl, fersah ve berîd gibi kelimeleri açıklaması bu duruma örnek teşkil eder.²⁵⁴ "الطهور شطر الإيمان" hadisindeki "şatr"ı yarı manasında açıklaması; "من فارق الجماعة قيد شبر فقد خلع ربة الإسلام من عنقه" hadisindeki ribka kelimesine "عقد الإسلام" şeklinde izah etmesi bu kapsamdadır.²⁵⁵ *Kitâbü'l-Harâc*'da hem kendisinin yaptığı hem de başkalarından aktardığı bu tür açıklamalar oldukça fazladır.²⁵⁶

Yahyâ, rical ilmi bağlamında da bir muhaddis olarak ravi araştırmasında bulunmuştur. Onun Abdullâh b. Mübârek'e iki ravi sorup "Hangisi size daha sevimlidir" diye soru sorması; Kays b. er-Rebî'e "Ebû Hâşim er-Rummânî el-

²⁵⁰ Örnek bkz. Buhârî, *et-Tarihu'l-Kebir*, 6/540; 7/55; 8/58; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 5/281, 311, 345, 8/315; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/356; 7/300, 386.

²⁵¹ İbn 'Abdilhâdî, *Tabakâtu 'Ulemâ'i'l-Hadîs*, 1/514; Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Kaşâlânî, *İrşâdu's-Sârî li Şerhi Şahîhi'l-Buĥârî* (Mısır: el-Matba'atu'l-Kubrâ'l-Emîriyye, 1323), 8/472.

²⁵² İbn Ma'în, *Tarihu İbn Ma'în-Rivayetu'd-Dûrî*, 4/65; Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi' li-'Ulûmi'l-İmâm Ahmed - er-Ricâl*, 17/464; 19/487.

²⁵³ İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 8/123.

²⁵⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, 9/529; Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ' ve'l-Luġât*, 4/6. Yahyâ'ya göre bir mil mesafe 3600 ile 4000 arası zira miktarıdır. Bir fersah 3 mil iken; berid 12 mildir.

²⁵⁵ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. 'Alî el-Hüsrevcirdî el-Beyhakî, *Şu'abu'l-İmân*, thk. 'Abdul'aliyy 'Abdulhamîd (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1423/2003), 4/237; Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî 'İbn Manzûr, *Lisân'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Şâdir, 1414/1993), 10/113; Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luġa* (Beyrut: Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001), 9/117.

²⁵⁶ Ebû Zekerriyyâ Yahyâ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc* (Mısır: el-Matbaatu's-Selefiyye ve Mektebetühâ, 1964), 101.

Vâsiti'nin ismini sorması; Hâlid el-Hazzâ'nın rivayet ettiği hadislerdeki durumunu Hammâd b. Zeyd'e sorması verilebilecek örneklerden bir kaçıdır.²⁵⁷

Yahyâ, ravi araştırması yapmanın yanı sıra, hadis ravilerinin isim, künye ve nisbeleri hakkında bilgi vererek ravi tanıtımı da yapmıştır. Örneğin; Buhârî, "Rabî b. Suhaym el-Kâhilî" ve "Mucemmi" Ebû'r-Revâ el-Erhabî" hakkında bilgi verirken bu nisbeleri Yahyâ b. Âdem'in belirttiğini söyler. "Züheyr b. Mâlik" in biyografisinde, ona Ebû'l-Vazî künyelendirmesini de Yahyâ'nın yaptığını Buhârî kaydeder.²⁵⁸

Bunlara ek olarak, Yahyâ'nın, bazen ravilerin yaşı ve vefat tarihi hakkında bilgiler vermesi, bu bilgilerin senetlerinde yer alması, hangi ravinin kimden hadis aldığını aktarmasıyla, hadis ilimleri açısından bu bilgilerin öneminin farkında olduğunu gösterir. Ayrıca, açıklamaları ile yapılabilecek hataların ve karışıklıkların önüne geçmiştir. Örneğin, Ebû İshâk'ın kendisinden küsuf namazını rivayet ettiği Sâib b. Mâlik'in, Ebû'l-Atâ b. Sâib olmadığını söylemesi, buna örnektir.²⁵⁹ Yahyâ, bu bilgileri aktarması, araştırma yapması ve ravi tanıtımlarıyla rical edebiyatı ile hadis usul ve ilminin gelişimine katkıda bulunan âlimlerden biri olmuştur.

Muhaddislerin bariz özelliklerinden biri de hadisleri korumak amacıyla kimi ravileri cerh etmeleridir. Tabâkât kitaplarında birçok ravinin bu tür tutumları görülebilmektedir. Mühim bir ravi olan Yahyâ'dan da bu tür davranışlar beklemek doğaldır. Yahyâ, ravileri cerh cihetiyle iki açıdan ele alınabilir: Birincisi, kendisinin cerh yapıp yapmaması; ikincisi, cerh silsilelerinde yer almasıdır.

Yahyâ'nın bizzat cerh yapıp yapmadığı hususu ile ilgili olarak talebelerinden Ahmed b. Hanbel ile Hasan el-Hulvânî'nin şöyle dedikleri rivayet edilmiştir; o insanlar hakkında çok fazla konuşmazdı.²⁶⁰ Ravileri irdeleyen kaynaklar gözden geçirildiğinde, Yahyâ'nın cerh sayılabilecek ifadelerinin sınırlı olduğu, dolayısıyla İbn Hanbel ve Hasan'ın haklı olduğu görülmektedir. Yahyâ'nın ravi değerlendirmesinde sınırlı sayıda olan ifadelerinden bazıları şunlardır:

²⁵⁷ el-Belhî, *Kabûlü'l-Ahbâr ve Ma'rîfetü'r-Ricâl*, 1/65; Ebû'l-Hasan Eslem b. Sehl el-Vâsiti Bahşel, *Târîhu Vâsiti*, thk. Kûrkîs 'Avvâd (Beyrut: y.y., 1406/1985), 79; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 1/271; Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, 1/643.

²⁵⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, 4/167; 4/390; 9/250; Muhammed b. İsmail Buhârî, *et-Târîhu'l-Evsat* (Halep-Kahire: Daru'l-Va'i-Mektebetü Dari't-Türâs, 1977), 2/12.

²⁵⁹ Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Suâlâtü Ebî Dâvûd li İmâm 'Ahmed b. Hanbel fî Cerhi'r-Ruvâti ve Ta'dîlihîm*, thk. Ziyâd Muhammed Manşûr (Medine: y.y., 1414/1993), 179; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 46/234; el-Makdisî, *el-Kemâl*, 5/97; Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 5/254.

²⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi' li-'Ulûmi'l-İmâm Ahmed - er-Ricâl*, 18/287; 'Ukaylî, *ed-Du'afâu'l-Kebîr*, 3/16.

1. Ammâr b. Seyf ed-Dabbî: Yahyâ'ya göre Ammâr, rivayet ettiği şu hadisi bir kitabın yüzeyinde bulmuş ve rivayet etmiştir.²⁶¹

تبنى مدينة بين دجلة ودجيل والصراة وقطربل تحبى اليها خزائن الارض وجبايرتها يخسف باهلها فلها اسرع هويًا في الارض من وتد الحديد في الارض الرخوة...²⁶²

Yahyâ, Âsım, Ebû Osmân, Cerîr tarîki ile gelen bu hadisi, “Ammâr’dan başka kimse de rivayet etmemiştir” diyerek, Ammâr’ın teferrüd ettiğini belirtmiştir.²⁶³

2. Abdullâh b. İdrîs: Yahyâ, hocası Abdullâh b. İdrîs’ten aldığı bir hadisi, hocasının kitabından da incelemiş ve kitapta hocasının aktardığı “ثم لم يعد” ifadesinin geçmediğini söylemiştir.²⁶⁴ Bu, hocasına karşı rivayet merkezli mahdut bir tenkittir.

3. Kannân: Yahyâ’nın, Ahmed b. Hanbel’e Kannân hakkında söylediği “قنان ليس من بابتكم” ifadesi de onun yaptığı cerhlerden biridir.²⁶⁵ İbn Hanbel, Yahyâ’nın cerh konusunda insanları çok az zikrettiğini, Kannân dışında hiç kimseyi dillendirdiğini duymadığını söyleyerek, şaşkınlığını ifade etmiştir.²⁶⁶

4. Sadaka b. Sehl: Yahyâ’nın yaptığı tenkitlerden biri de kendisine sorulan Sadaka b. Sehl hakkındadır. O, Sadaka’nın kurralardan bir şeyh olduğunu lakin ashab-ı hadisten olmadığını söylemiştir.²⁶⁷ Yahyâ’nın, Sadaka’yı adalet yönünden sağlam gördüğü halde, zabt yönünden sağlam görmediği anlaşılmaktadır.

5. Kabîsa: İbn Mülakkin’in aktardığına göre Yahyâ’nın yaptığı cerhlerden biri de Kabîsa hakkındadır. Yahyâ’ya göre Kabîsa, Süfyân es-Sevrî’den rivayet konusunda çok hata yapmıştır. Bunun sebebini ise küçükken ona talebelik ettiği için ezberleyemediğine bağlar. Ancak Süfyân’ın dışındaki ravilerden rivayet konusunda sika olduğunu da ekler. Yahyâ’nın Kabîsa’dan aktardığı rivayete göre de Kabîsa on üç yaşına varmadan Süfyân es-Sevrî’nin hadis meclislerinde bulunmuştur.²⁶⁸

²⁶¹ Uḡaylî, *ed-Du‘afâu‘l-Kebîr*, 3/324; Ebû Muhammed Muvaffaḡuddîn ‘Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâ‘î İbn Kudâme el-Makdisî, *el-Munteḡhab min ‘İleli‘l-Ḥilâl*, thk. Ubeyy Mu‘âz Târîk b. ‘İvaḡillâh b. Muhammed (b.y.: y.y., ts.), 1/298; İbn Hacer el-‘Askalânî, *Tehzîbu‘t-Tehzîb*, 3/203.

²⁶² Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ma‘în Yahyâ b. Ma‘în, *Suâlâtu İbni‘l-Cuneyd*, thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf (Medine: y.y., 1408/1988), 350; Meḡâmilî, *Emâli‘l-Meḡâmilî (Rivâyetu İbni Yahyâ)*, 350; Ḥaṡîb el-Baḡdâdî, *Târîhu Baḡdâd*, 1/326.

²⁶³ Yahyâ b. Ma‘în, *Suâlâtu İbni‘l-Cuneyd*, 350; Ḥaṡîb el-Baḡdâdî, *Târîhu Baḡdâd*, 7/141; İbn Kudâme el-Makdisî, *el-Munteḡhab min ‘İleli‘l-Ḥilâl*, 1/298.

²⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi‘ li-‘Ulûmi‘l-İmâm Ahmed - er-Ricâl*, 17/463, 465.

²⁶⁵ el-Bâbe (البابة) kelimesi, hadis ilminde bir tadil ifadesi olup “Herhangi bir konunun ehli arasında sayılan kimseler” manasında kullanılır. Bkz. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 40.

²⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi‘ li-‘Ulûmi‘l-İmâm Ahmed - er-Ricâl*, 18/493.

²⁶⁷ Ebû Ca‘fer Muhammed b. Osmân b. Ebî Şeybe, *Mesâilu İbn Ebî Şeybe ‘an Şuyûhihi* (Beyrut: Daru‘l-Beşâiru‘l-İslâm, 2004), 122.

²⁶⁸ İbnu‘l-Mulakḡın, *et-Tavḡîḡ li Şerḡi‘l-Câmi‘i‘ş-Şaḡîḡ*, 3/48.

Ancak Yahyâ'ya isnat edilen bu cerhin, kaynaklarda daha çok Ahmed b. Hanbel'e isnat edildiği görülmektedir.²⁶⁹ Yahyâ'ya nispeti muhtemelen bir yanlışlıktan kaynaklanmaktadır.

Ahmed b. Hanbel ve Hasan el-Hulvânî'nin ifadeleri ve kaynaklardaki bilgiler ışığında, Yahyâ'nın az cerh yapan birisi olduğu anlaşılmaktadır. Yahyâ'nın bu tutumu, toplumsal durum ve kişisel karakteri ile ilgili olabilir. O dönemde bazı gruplar tarafından hadisçilere, yaptıkları cerhten dolayı gıybet yaptıkları eleştirisinin yöneltilmesi, Yahyâ b. Âdem'i bu konuda temkinli davranmaya itmiş olabilir. Ayrıca, Yahyâ'nın kişisel tercihi gereği bu işten uzak durduğunu da söylemek mümkündür.

Diğer durumda ise Yahyâ'nın kendinden önceki cerh bilgilerini aktardığı hususu karşımıza çıkmaktadır. Yahyâ'nın cerh yapmamasının aksine, burada başka raviler hakkındaki cerhleri genellikle aktardığı görülmektedir. Ahmed b. Hanbel'in rical tenkidi senedinde ondan birçok rivayette bulunması,²⁷⁰ Yahyâ'nın önceki raviler hakkında önemli derecede bir cerh ve tadil bilgisine sahip olduğunu ve bunları aktardığını göstermektedir. Böylece Yahyâ, sonraki dönemlerde raviler hakkına oluşacak kanaat çemberine katkıda bulunmuş olmaktadır.

Ravileri tadil etme açısından incelendiğinde, Yahyâ'nın tadil sayılabilecek ifadelerinin pek olmadığı, fakat övgü içeren bazı ifadelerinin mevcut olduğu görülmektedir. Fakat bunlarda sınırlı sayıdadır. Aşağıdaki rivayetler, Yahyâ'nın yaptığı övgülere örnek gösterilebilir:

1. Mes'ûd b. S'ad el-Cu'fî: Yahyâ, Mes'ûd hakkında, "Allah'ın kullarının en hayırlılarından" ²⁷¹ ifadesini kullanır.

2. Abdullâh b. Mübârek: Abdullâh hakkında "Dakik meseleleri talep ettiğim zaman onları Abdullâh b. Mübârek'in kitaplarında bulamaz isem (başka yerden bulmaktan) ümidimi keserdim" övgüsünde bulunur.²⁷²

3. Hasan b. Ziyâd el-Lü'lû: Hasan için, Ebû Yûsuf ile İmam Muhammed'i gördüğünü fakat Lü'lû'den daha bilgili birisini görmediğini söyler.²⁷³

²⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi' li 'Ulum İmam Ahmed*, 18/462; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/493.

²⁷⁰ Bazı örnekler için bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi' li- 'Ulûmi'l-İmâm Ahmed - er-Ricâl*, 16/179; 17/11; 17/71; 17/556; 19/129.

²⁷¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, 9/279.

²⁷² İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 1415/1995, 32/442; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 4/1/202.

²⁷³ İbn Ma'in, *Târîhu İbn Ma'in-Rivayetu İbn Muhrez*, 2/21.

4. Süfyân b. Uyeyne: Süfyân içinse şu değerlendirmede bulunur: “Süfyân dışında hadisleri ihtisar edip de hata etmeyen kimse görmedim.”²⁷⁴

Yahyâ, rical ilminin bir kolu olan sahabe isimleri, hususen Kûfeli sahabe isimleri konusunda, iyi derecede bilgi sahibidir. Nitekim Abdân b. Hüreys el-Kindî el-Kufî’nin sahabe olup olmadığı hakkındaki tartışmada, bazıları Yahyâ’nın Kûfe’li sahabe içinde onu saymamasını delil olarak kullanmıştır.²⁷⁵ Ayrıca o, sahabe ile ilgili rivayetlerin senedinde yer alır ve bazıları hakkında bilgiler de verir.

Hadis ilmi ile uğraşan birçok muhaddis, hadislerin salt rivayet tarafıyla uğraşmalarından dolayı tenkide uğramışlardır. Ancak Yahyâ, hadislerin sadece rivayet yönü ile yetinmemiştir. Bu durum hem ondan aktarılan bazı rivayetlerden hem de sonraki bölümde ele alınacağı üzere *Kitâbü’l-Harâc* eserinden müşahede edilebilir. Örneğin, hadislerin dirayet kısmıyla ilgilendiğini gösteren unsurlardan biri de hadislerin illeti üzerinde fikir beyan etmesidir. Develerin ağlarında namaz kılınmasını yasaklayan rivayete çeşitli illetler bulunmaya çalışılmıştır. Bunlardan biri olan “deve sahiplerinin, develerin yanında abdest bozmaları adet olup develerin su kaynakları yanındaki dinlenme yerlerini kirllettiklerinde ötürüdür” şeklindeki illete Yahyâ, karşı çıkmıştır. Kendisine göre asıl illet, “develerin atlayıp sıçramaları sebebi ile zarar görmektir.” Rivayette geçen “Devenin cin olduğu, cinlerden yaratıldığı” ifadelerinin de bu yorumunu desteklediğini belirtmektedir.²⁷⁶

Hadis tarihi kaynaklarına bakıldığında, göze çarpan hususlardan biri de hadis tahammülü için çok sayıda rihlenin yapılmış olmasıdır. Bu yolculuklar vasıtasıyla raviler, birçok hadisin rivayet hakkını elde edebilmekte ve hadis silsilelerinde kendilerine bir alan açabilmektedirler. Yahyâ, rihlelerin önem kazandığı bir devirde yaşamıştır. Kaynaklarda Yahyâ’nın rihleleri hakkında pek bilgi olmasa da bazı verilerden yola çıkarak onun, az da olsa bazı rihleler yaptığını söylemek mümkündür.

Ahmed b. Hanbel, Yahyâ’dan bir rivayette bulunurken, “حدثنا يحيى بن آدم بمكة” (Süfyân b. Uyeyne hayatta iken Yahyâ bize Mekke’de rivayette bulundu) ifadesini kullanmıştır. Bu ifadeden, Yahyâ’nın bir süre Mekke’de

²⁷⁴ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 4/1115.

²⁷⁵ Ebû Muhammed ‘Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-Merâsîl*, thk. Şükrullâh Ni‘metullâh Kucânî (Beyrut: y.y., 1397), 136; Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi’l-Kemâl fî Esmâ’ir-Ricâl*, 5/119.

²⁷⁶ Ebû el-Hasan ‘Alî b. Halef b. ‘Abdumelik İbn Battâl İbn Battâl, *Şerhu Şahîhi’l-Buhârî*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm (Riyad: Mektebetu’r-Ruşd, 1423/2003), 2/84; Bedruddîn el-‘Aynî, *Nuhabu’l-Efkâr fî Tenkihi Mebânî’l-Ahbâr fî Şerhi Me‘ânî’l-Âşâr*, 6/143.

bulunduğu anlaşılır. "İbn Uyeyne hayatta iken" kaydından bu tarihin, İbn Uyeyne'nin vefatı olan h. 198'den ²⁷⁷ önce olduğu anlaşılmaktadır. Orada bulunması Hac ve Umre için olabildiği gibi ilim içinde olabilir. Fakat ulemanın Hac ve Umre'ye giderken bile ilimle meşguliyet ve hadis tahammül niyetleri göz önüne alındığında, Yahyâ'nın Mekke'ye ve dolaylı olarak Medine'ye gidişini rihleden saymak mümkündür.

Ahmed b. Amr el-Vekî'nin Yahyâ'dan Bağdât şehrinde rivayette bulunduğu kaydı²⁷⁸ Yahyâ'nın bir dönem Bağdâtta olduğunu göstermektedir. Buna ek olarak, Yahyâ'nın vefatı esnasında Vâsıt yakınlarında bulunması oralara gittiğini gösterir. Lakin gidiş amacına dair herhangi bir veri bulunmamaktadır. İlmi uğraştan başka bir faaliyeti bilinmeyen Yahyâ'nın, ilim için gitmiş olduğu da düşünülebilir.

Yahyâ'nın hadis tahammülü için çok seyahat yapmamasına, gittiği Mekke, Medîne, Bağdât, şehirleri ve yaşadığı şehir Kûfe'den dolayı çok ihtiyaç duymadığı şeklinde bir sebep gösterilebilir. Zira o dönemde Mekke, Medîne, Bağdât ve Kûfe, birer ilim merkezleri olmalarının yanı sıra, İslam tarihinin büyük alimlerinin yaşadığı şehirler ve birçok ravi ile alimin uğrak yeri olan bölgelerdir. Dolayısıyla, Yahyâ'nın bu şehirlerde ve hususen hocaları üzerinden rivayetlere kolay erişebilme imkânı olması sebebiyle fazla rihle yapma gereksinimi duymadığı söylenebilir. Nitekim, *Kitâbü'l-Harâc* eserinde sadece hocası İbn Mübârek aracılığı ile yirmi yedi farklı kanaldan altmışın üzerinde rivayet aktarmaktadır. Hadis seyahatleriyle meşhur olmamasına rağmen, elinde geniş bir rivayet malzemesi bulunması ve bu yönüyle övgüler alması da bu düşüncüyü desteklemektedir. Ancak Yahyâ'nın başka sebeplerden dolayı da rihle yapmadığı veya yapmış olsa bile bunun kayıtlara geçmediği de düşünülebilir.

Yahyâ, bu geniş ilgi alanı ile kendinden sonraki muhaddislere de etki etmiştir. Bunların başında öğrencileri İshâk b. Râhûye, Ali b. Medînî, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel ve Hasan b. Ali el-Affân gelir. Bu etkilerin en önemlilerinden birinin İmam Müslim üzerinde olduğu iddia edilebilir. Müslim'in hocalarından Haccâc b. Hamza'nın Yahyâ b. Âdem'in talebelerinden olması,²⁷⁹

²⁷⁷ Süfyan b. Uyeyne, 1 Receb 198'de (25 Şubat 814) Mekke'de vefat etmiştir. İbrahim Hatiboğlu, "Süfyan b. Uyeyne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/29.

²⁷⁸ Hañîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5/466.

²⁷⁹ Halîl b. 'Abdullâh b. 'Ahmed b. İbrâhîm b. el-Halîl el-Kazvînî Ebû Ya'lâ el-Halîlî, *el-İrşâd fî Ma'rîfeti 'Ulemâ'i'l-Hadîs - el-Halîlî*, thk. Muhammed Sa'îd 'Umar İdrîs (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1409/1988), 2/672.

İmam Müslim'in, Yahyâ'yı bu aracılık ile daha yakından tanıyabileceğini ve eserinde onun yöntemine yer verebileceğini gösterir. Ayrıca, sonraki dönem muhaddislerinin ilk dönem muhaddislerine ait kitap ve cüzleri ellerinde bulundurdıkları veya hadislerini yazdıkları bilinmektedir. Sahih-i Müslim'de en mükemmel şekliyle yer bulan aynı hadisleri peş peşe sıralama usulü, Yahyâ b. Âdem'de kısmen mevcut olduğundan, Müslim'in ondan esinlenerek eserini daha iyi bir şekilde düzenleyebilmesi ihtimal dahilindedir.

Yahyâ b. Âdem, ilmi ahlakı da kendinde barındıran bir kişiliğe sahiptir. İster sevdiği kimse olsun ister sevmediği kimse olsun kendisine gelen kişilere gerekli rivayetleri aktarmaktan imtina etmediğini Ahmed b. Hanbel'in aktardığı bir rivayetle görmek mümkündür: Yahyâ b. Âdem bana şöyle dedi, "Sevmediğim ve hoşlanmadığım bir adam (ona elindeki hadisleri okumamam için veya bendeki hadisleri almak için) yanıma geldiğinde bütün hadisleri okurum ta ki ondan müsterih olayım. Ancak sevdiğim biri geldiği zaman (bütün hadisleri tek seferde aktarmayıp) onun tekrar yanıma gelmesini sağlarım."²⁸⁰ Bu rivayete dayanarak şu söylenebilir: "O dönemde hadis talebeleri birtakım hadisleri duyarlar ve kendileri için edindikleri defter vs. şeylere yazarlar veya ezberlerlerdi. Daha sonra bu rivayetleri, kendilerine okuyarak rivayet hakkı almaları veya onlardaki hadisleri almak için hocaların yanına giderlerdi. Bazen de hadisin senedinde bulunan hocaların yanına gidip bu hadisleri onlara da sorup doğruluklarını sorgularlardı. Bu ve benzeri olaylar muhaddisler arasında sıkça görülmüştür. İşte Yahyâ b. Âdem'e de muhtemelen bu sebeplerden biri için gelen öğrenciler olurdu ve Yahyâ, şahsi duygularını hadis ilmin aktarılmasına bir engel kılmamıştır.

İlmi ahlakına dair diğer bir kanıt da Muhammed b. İshâk el-Bükâî'nin Hüseyin b. Abdilevvel'den aktardığı şu rivayettir: (Bir gün) Yahyâ b. Âdem, bana, Süfyân'dan İbn Cüreyc, Ebû Zübeyr, Câbir kanalı ile gelen "Hz. Peygamber, ölçüsü bilinmeden götürü usulü yığınlık bir yiyeceğin diğer bir yığın ile değiştirmesini yasakladı" hadisini duydun mu diye sorunca, hayır cevabını verdim. Bunun üzerine Yahyâ "Vay haline! Kabîsa'ya git ve ondan hadisi al" dedi. Ben de gidip Kabîsa'dan hadisi dinledim.²⁸¹ Yahyâ, Kabîsa'dan kendisinin de aktarabileceği bu

²⁸⁰ Ebû Ya'lâ, *Tabakatü'l-Hanabile*, 1/395.

²⁸¹ Ebû Muhammed el-Hasan b. 'Abdurrahmân b. Hallâd el-Fârisî er-Râmehurmuzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsil beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'i*, thk. Muhammed 'Accâc el-Ḥaṭîb (Beyrut: y.y., 1404/1983), 214; Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li*

hadisi, ravinin daha âli bir tarîk ile almasını sağlamıştır. Ayrıca rakip olarak görülebilecek bir muhaddise bu nazarla bakmamış ve gerektiğinde yanına gelen ravileri başkalarına yönlendirebilmiştir. O, rivayetlerin aktarımında kişisel duygularını bir kenara bırakmış, ilmi doğruluk ve dürüstlük prensipleriyle hareket etmiştir. Bu durum, onun ahlaki yönünü ve ilimdeki tarafsızlığını ortaya koymaktadır. Bu da onu hem döneminde hem de sonrasında değerli ve güvenilir bir âlim yapmıştır.

3.1.5 Yahyâ ve Şîilik

Yahyâ, dönem itibariyle yoğun siyasi, ilmi ve fikri tartışmaların olduğu bir çağda yaşamıştır. Yahyâ'nın fikri ve siyasi yönelimleri incelendiğinde, tarihi metinlerde kayda değer bilgiler bulunmasa da dağınık haldeki bazı veriler bir araya getirildiğinde, onun döneminin siyasi akımlarından uzak olmadığı sonucu çıkarılabilir.²⁸²

Yahyâ'nın siyasi ve fikri yönelimlerinde, Ehl-i Sünnete isnat edilen temel fikirleri benimsediği söylenebilir. Ancak, kaynaklarda az da olsa bazı rivayetler, Yahyâ hakkında farklı kanaatlerin oluşmasına neden olabilecek tarzdadır. Bu rivayetler ışığında, Yahyâ'nın Şîiliğe meyilli olup olmadığı ve bu görüşleri destekleyip desteklemediği konusu gündeme gelmektedir. Ehl-i Sünnete aykırı başka fikirleri varsa bile bunlar eldeki tarihi kaynaklara yansımamıştır. Bu rivayetler çerçevesinde Yahyâ'nın bu yönünün açıklık kazanması önemlidir. Çünkü her ne kadar ilk dönem muhaddisleri, Yahyâ'nın rivayetlerine mesafeli davranmasalar da herhangi bir Şîilik ithamı, birçok alimin Yahyâ'ya ve rivayetlerine mesafeli davranmasına neden olabilir. İhtilaf bağlamında değerlendirilebilecek meseleler şunlardır:

3.1.5.1 Halifelerin Fazilet Sıralaması ve Hz. Osmân'a Karşı Tutum

Ehl-i Sünnet, dört halife arasındaki fazilet sıralamasını, bu halifelerin görev sırasına göre yapar.²⁸³ Yahyâ'nın ise Hz. Ali'nin Hz. Osmân'dan daha faziletli

²⁸² *'Ahlâki'r-Râvî ve 'Âdâbi's-Sâmi'*, thk. Maḥmūd et-Taḥḥân (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1983/1403), 2/152.

²⁸³ Ahmed Pakatchi, "Dâiretu'l-Me'ârif Bozorgê İslâmî", ed. Kâzım Mûsâvî Bêcnûrdî (Tahran: Merkezi Dâiretu'l-Me'ârif Bozorgê İslâmî, 1954), 2/613.

²⁸³ Mehmet Âkif Aydın, "İmâmet (Fıkıh)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/206.

olduğunu kabul ettiği, rivayetlere yansımıştır. Söz konusu rivayette Yahyâ b. Âdem, hocası Ebû Bekir b. Ayyâş'ın oğlu İbrâhîm ile “Ali mi, Osmân mı daha faziletli?” konusunda münazaraya girer. Tartışma esnasında Abser gelir ve her ikisi ona danışır. Abser, Ali'nin daha faziletli olduğunu söyler. İbrâhîm, itiraz edince Abser, “Evet, senin baban da bunu söyledi, Süfyân'dan işittim o da böyle söyledi.” der.²⁸⁴ Bu durumda, itiraz eden İbrâhîm olduğuna göre Yahyâ'nın Hz. Ali'nin daha faziletli olduğunu savunduğu anlaşılmaktadır.

Yahyâ'nın Hz. Osmân hakkındaki fikrini ve isyan karşısındaki tutumunu değerlendirmek için Sâlihiyye diğer adıyla Büttriyye adlı Zeydiyye'ye bağlı fırkayı ve onlara atfedilen görüşleri kısaca ele almak önemlidir. Bir görüşe göre bu fırka, Hz. Osmân'ın hilafetinin ilk altı yılını kabul edip, son altı yılını reddettikleri için "Büttriyye" olarak adlandırılmıştır.²⁸⁵ Büttriyye'nin sahabe hakkındaki görüşleri şunlardır: Ebû Bekir ve Ömer'in imametinin hata olmadığı, Hz. Ali'nin içtihat konularında isabet ettiği, Hz. Osmân'ın hilafetinin ilk altı yılında doğru yolda olduğu²⁸⁶ ve bir kişinin imam olabilmesi için hurûc etmesi gerektiğidir.²⁸⁷

Yahyâ'nın Osmân hakkındaki kanaati değerlendirmeye alınacak olursa şunları söylemek mümkündür: Yahyâ'nın Osmân-Ali hakkındaki tartışması, Osmân'ı kabul etmekten ziyade fazilet meselesi üzerinedir. Bu da Osmân hakkında Sâlihiyye'ye nispet edilen tevakkuf fikrini benimsemediği sonucunu doğurur. Çünkü tartışmada Osmân, Ali ile kıyaslanmaktadır. Tevakkuf edilen biri ise kıyaslanmaya alınmaz. Ayrıca eserinde Hz. Osmân'dan rivayet aktarmakla, onun bir uygulamasından bahsetmekle de ona yer vermiştir.²⁸⁸ Dolayısıyla, Yahyâ'nın Hz. Osmân hakkında Sâlihiyye'ye nispet edilen olumsuz bir fikre sahip olmadığı anlaşılır. Ayrıca tartışmanın Ebû Bekir ve Ömer üzerinden yapılmaması Yahyâ'nın onları Ali'den önde gördüğü sonucunu da çıkarabilir. Nitekim Yahyâ, “Bu şehirde, Süfyân es-Sevrî hariç, kime rastladıysam hepsi Ali'yi Ebû Bekir ve Ömer'e takdim ediyorlar” demiştir.²⁸⁹ Bundan sebep, Yahyâ'nın hocası Süfyân ile aynı fikirde olduğu söylenebilir.

²⁸⁴ Ebû Ahmed 'Abdullâh b. Adî el-Curcânî İbn Adî, *et-Terâcimu's-Sâkıta mine'l-Kâmil*, thk. Ebu'l-Fadl 'Abdulmuhsin el-Huseynî (Kahire: y.y., 1413/1993), 123.

²⁸⁵ Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-İmâme ve Muktetafât mine'l-Kitâbi'l-Evsat fi'l-Makâlât*, thk. Josef van Ess, Franz Steiner Verlag, (Beyrut: Frantis Steiner, 1971), 43, 44.

²⁸⁶ İlmi Gura, *Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Zeydiyye Fırkaları* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 102.

²⁸⁷ Gura, *Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Zeydiyye Fırkaları*, 99.

²⁸⁸ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 75, 77, 159.

²⁸⁹ İbn Ma'in, *Tarihu İbn Ma'in-Rivayetu İbn Muhrez*, 1/159.

Yahyâ'nın, Osman b. Affân hakkındaki bu görüşü, büyük bir ayrışma yaratmadığından eleştiriye mahal verilmemesi gerekir. Meşru bir halifeyi diğerinden üstün kabul etmek, dinen yasaklanmış bir hüküm değildir. Ayrıca bu, bir sevgi tezahürü olarak da değerlendirilebilir. Nitekim Yahyâ'nın Hz. Ali'ye duyduğu sevgi, bazı rivayetlerde açıkça görülmektedir. Örneğin, onun Hz. Ali'nin Hendek Savaşı'nda Amr'ı öldürmesini, Bakara Suresi'nde geçen Hz. Dâvûd'un Tâlût'u öldürmesine benzetmesi, bu sevginin bir yansımasıdır.²⁹⁰

3.1.5.2 Ehl-i Beytin Halifeliği ve Diğer Halifelere İsyan

Rivayetlere göre, Yahyâ'nın Şiîliğe meyilli olması bağlamında değerlendirilebilecek bir mesele de o dönemde önemli bir tartışma konusu olan halifeliğin kimde olması gerektiği ve meşru halifeye isyan edilip edilmeyeceği meselesidir.

Ehl-i Sünnetin ilk dönem alimlerine göre hilafette Kureyşli olmak şart iken, sonraki dönemde bazı alimler tarafından bu, zorunlu bir şart olarak kabul edilmemiştir.²⁹¹ Devlet başkanının fasık olması durumunda ise onun azledilmesi yerine, sabredilmesi ve ona karşı çıkılmaması görüşü savunulmuştur. Diğer bir grup olan Hariciler, Arap olmayanların imametinin tercih edilebileceğini söylemişlerdir.²⁹² Ancak onlara göre fasık halife her ne şekilde olursa olsun değiştirilmelidir; gerektiğinde silahlı eyleme de başvurulabilir.²⁹³ Şia'da genel yaklaşım, imametin ehli beyte ait olduğu şeklindedir.²⁹⁴ Fasık halifeye isyan konusunda ise Şia'nın İmamiyye grubu ilk dönemlerde bu düşünceye katılmasa da sonraki dönemlerde Ehl-i Sünnet gibi düşünmüştür. Şia'nın Zeydiyye ve İsmâîliyye kolları ise fasık halifenin azledilmesi hususunda esas itibarıyla Haricîler gibi düşünmektedir.²⁹⁵

Yahyâ'nın bu yaklaşımlardan hangisini benimsediği konusunda net bir beyanı olmamakla birlikte eldeki bazı rivayetler, arka plan hakkında ipuçları vermektedir: Yahyâ'nın hayatının sonlarına doğru h. 199/815 yılında Kûfe'de bir

²⁹⁰ Muhammed b. Yûsuf eş-Şâlihî eş-Şâmî eş-Şâmî, *Subulu'l-Hudâ ve'r-Reşâd fî Sîreti Hayri'l-İbâd*, thk. Âdil Ahmed - Âli Muhammed Mu'avvið (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1414/1993), 4/379.

²⁹¹ Mustafa Öz - Avni İlhan, "İmâmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/203.

²⁹² Öz - İlhan, "İmâmet", 22/202.

²⁹³ Mehmet Âkif Aydın, "Hal'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/219.

²⁹⁴ Aydın, "İmâmet", 22/206.

²⁹⁵ Aydın, "Hal'", 15/219.

isyan çıkar. İsyanın öncüsü İbn Tabâtabâ diye bilinen Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm b. İsmâîl'dir (öl. 199/815). İbn Tabâtabâ, Abbâsî halifesi Me'mûn'un ilk yıllarında Kûfe'de isyan eden Şîî-Zeydî bir liderdir.²⁹⁶ Ebû's-Serâyâ eş-Şeybânî'nin (öl. 200/815) desteği ile Kûfe'ye doğru harekete geçer. Nihayet İbn Tabâtabâ, Abbâsîler'in Kûfe valisini uzaklaştırarak beytülmale el koyar. Kûfeliler ve çevredeki bedevî Araplar, çok sayıda Şîî ve hilâfetin Ali evlâdının hakkı olduğuna inanan halk, ayaklanmaya katılır. Hareketin amacı Ehl-i Beyt'ten birine biat edilmesi, halkın Allah'ın kitabı ve Resulünün sünnetine çağrılması, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker ve Kur'an'ın hükmü ile hareket etmek olarak belirlenir. Hz. Hasan veya Hz. Hüseyin soyundan gelen imamların liderliğinde zalim hükümdarlara isyanı gerekli gören Zeydîler de İbn Tabâtabâ'ya destek verirler.²⁹⁷ İbn Tabâtabâ'nın ani vefatı sonrası, Ebû's-Serâyâ, İbn Tabâtabâ'nın yerine Hz. Hüseyin neslinden Muhammed b. Muhammed b. Zeyd'i halife ilân eder ve idareyi tamamen kendi eline alır. Ancak kendisi Celûlâ'da yakalanarak Nehrevan'da bulunan Hasan b. Sehl'e teslim edilir. Hasan b. Sehl de 10 Rebûlevvel 200/18 Ekim 815 tarihinde onun boynunu vurdurur.²⁹⁸

Yahyâ b. Âdem, Kûfe merkezli çıkan bu isyanda İbn Tabâtabâ'ya biat edenlerden biridir. Rivayete göre İbn Tabâtabâ, aldığı bu biatta Yahyâ'ya bazı şartlar koşar, ancak her koşul için Yahyâ, “gücüm yettiğince” cevabını verir. İbn Tabâtabâ da “Bu, Kur'an'ın sana verdiği bir mazerettir diyerek “فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ” (Gücünüz yettiğince Allah'a karşı gelmekten sakınınız)²⁹⁹ ayetini okur³⁰⁰ ve Yahyâ'yı mazur görür.

İlk izlenime göre Yahyâ, biate zorlanmış olabilir ve bu durumda “gücüm yettiğince” cevabını vererek bir çıkış yolu aramış olabilir. Zira Kûfe'yi ele geçiren hâkim gücün, oradaki ulemadan destek ve biat almaya çalışması son derece doğal bir durumdur. Bu son iddia, İbn Tabâtabâ'ya destek veren Ebû's-Serâyâ'nın dönemin valisi Hasan b. Sehl tarafından öldürüldüğü bilgisi ile güçlenir. Olayın diğer boyutu ise Yahyâ'nın cenaze namazını kıldırın kişinin de Hasan b. Sehl olmasıdır. Bu iki zıt durum, Yahyâ'nın biata zorlandığını düşündürebilir. Zira

²⁹⁶ Öz, “İbn Tabâtabâ, Ebû Abdullah”, 20/383.

²⁹⁷ Öz, “İbn Tabâtabâ, Ebû Abdullah”, 20/384.

²⁹⁸ Ali Öngül, “Ebû's-Serâyâ eş-Şeybânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/343.

²⁹⁹ Kur'an-ı Kerim, *Teğabün Suresi*, 64/16.

³⁰⁰ Ebû'l-Ferec Ali b. Hüseyin el-Esbehânî, *Mukâtilu't-Tâlibîn* (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, ts.), 447.

Hasan b. Sehl'in, isyan zamanında İbn Tabâtabâ'ya biat eden birinin cenaze namazını kıldırması, onu düşman görmeyip benimsediği izlenimini verir. Yahyâ'da muhtemelen zorlandığı bu biatte kendine alan açarak “*gücüm yettiğince*” cevabını vermiş ve şartları kabul etmemeye çalışmıştır.

Diğer bir değerlendirmeye göre Yahyâ, isyana isteği ile katılmıştır; zira zorla biate götürüldüğüne dair bir rivayet veya kanıt mevcut değildir. Bu durum, Yahyâ'nın Ehl-i Beyt'in halifelik hakkına sahip olduğu düşüncesi ile Abbâsî hilafetine karşı bir meyle sahip olduğu izlenimini verir.

Öte yandan Yahyâ'nın bu tavrına, hocaları Hasan b. Sâlih, Süfyân es-Sevrî, Şerîk b. Abdullâh ve Süfyân b. Uyeyne üzerinden bakıldığında da kendi isteği ile katıldığı sonucu çıkarılabilir. Yahyâ'nın hocalarından Şerîk'in Şîliğe meylettiği fakat onun Şîliğe meylinin hadis rivayetini etkilemeyecek nitelikte olduğu kabul edilmiştir.³⁰¹ Süfyân es-Sevrî ve İbn Uyeyne'nin ise Zeydî oldukları iddia edilmiştir.³⁰² Her ne kadar Süfyân es-Sevrî ile İbn Uyeyne'nin Şîî râvî olamayacaklarına dair güçlü deliller bulunsa da³⁰³ ve bu tür ithamlar zamanla geçerliliğini yitirmiş olsa da Kûfe'de çok sayıda muhaddisin benzer suçlamalara maruz kalması, bu fikirlerin bölgede yaygın olduğunu göstermektedir. Nitekim Muhammed b. İshâk, muhaddislerin çoğunun Zeydî olduğunu ifade etmiştir.³⁰⁴ Ayrıca, Yahyâ'nın eserinde çokça faydalandığı bu dört hocasının (Süfyân es-Sevrî, Hasan b. Sâlih, Şerîk b. Abdullâh ve İbn Uyeyne) ve daha başka hocalarının bu şekilde itham edilmeleri, Yahyâ'nın Zeydî fikirlere sahip olabileceğini düşündürmektedir.

Yahyâ için bu hocalarından en önemli olanı ise Hasan b. Sâlih'tir. Yahyâ'nın Hasan hakkındaki izlenimlerine ve kendi kitabında Hasan'dan çok sayıda nakilde bulunduğu daha önce değinilmişti. Hasan b. Sâlih, Zeydiyye'ye mensup bir grup sayılan Sâlihiyye'nin kurucusu kabul edilir. Buna ek olarak, İsa b. Zeyd³⁰⁵ h. 145-166 yılları arasında gizli olarak Hasan b. Sâlih ile yaşamış ve onun evinde kalmıştır. Öte yandan, Hasan b. Sâlih'in h. 168'de vefat ettiği dikkate alınırsa, Yahyâ b. Âdem de h.145-168 yılları arasında mutlaka ondan eğitim

³⁰¹ Mehmet Ali Sönmez, “Şerîk b. Abdullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/6.

³⁰² İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 221, 222.

³⁰³ Topgöl, *Hadis Râvilerinde Şîlik Eğilimi*, 244, 266.

³⁰⁴ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 221, 222.

³⁰⁵ Zeydiyye'nin kurucusu Zeyd b. Ali'nin oğlu olan İsa, Abbasi döneminde Abbasi yönetimini kabul etmemiş ve Abbasilerin önemli bir korkusu olmuştur.

almıştır. Ayrıca Hasan b. Sâlih'in evi, h.167'de Abbâsî-Zeydî mücadelesinin en önemli merkezlerinden biri olmuştur. Bu durumda, Hasan b. Sâlih'le olan yakın ilişkisi nedeniyle Yahyâ b. Adem'in bu harekete yabancı olamayacağı rahatlıkla iddia edilebilir.³⁰⁶ Ayrıca Yahyâ'nın, Zeydiyye'nin kurucusu Zeyd b. Ali'nin oğlu Hüseyin ile temas halinde olması ve ondan hadis dinlemiş olması da mümkündür. Bu veriler Yahyâ'nın Zeydî olabileceği ve Zeydî fikirlerden etkilenebileceğini göstermektedir. Nitekim Ahmed Pakatchi, *Dâiretu'l-Me'ârif Bozorgê İslâmî Ansiklopedisi*'nde yazdığı Yahyâ maddesinde onun Zeydî olabileceğini söylemiştir.

Ahmed Pakatchi'ye göre bunun nedenleri ise şunlardır:

- Yahyâ'nın Zeyd'in çocuklarıyla olan ilişkisi,
- Hasan b. Sâlih ile yakın ilişkisi,
- Kitabının on yerinde Ali isminin Ömer isminden önce gelmesi,
- Hz. Ali'nin ve Şeyhlerin eylemlerine karşı çıkan Osmân'ın sapkınlıklarından birinden bahsetmesi,
- Ehl-i Beyt'in söz ve fıkıh hadislerini birçok yerde aktarması
- Onun aracılığıyla nakledilen hadislerde Ehl-i Beyt'in sevgisinden bahseden pek çok hadis bulunması. 307

Bu durumda, Zeydî fikirlere sahip olma ihtimali olan Yahyâ'nın isyana kendi isteği katılabileceği sonucu çıkarılabilir. Zira bu isyana verilen desteklerden birinin de Zeydîlerden geldiği belirtilmiştir.

Yahyâ'nın Şîîlikle olan ilişkisi çerçevesinde Şîî rical ve hadis eserlerine bakmak da değerlendirmenin ayrı bir boyutudur. Topgül, erken dönem Şîî ricâl eserlerinin Yahyâ'ya yer vermediğini tespit etmiştir.³⁰⁸ Yahyâ'ya sonraki dönem Şîî eserlerinde yer verilmesine rağmen, hakkında oldukça sınırlı bilgiler bulunmaktadır. Örneğin, Ebû'l-Kâsım el-Hûî, "Mu'cemu Ricâli'l-Hadîs" adlı eserinde Yahyâ'dan bahseder. Hûî, Yahyâ hakkında, Şerîk'ten rivayet ettiği, kendisinden de Süleymân b. Dâvûd'un rivayette bulunduğu ve Kuleynî'nin *el-Kâfî*, Tûsî'nin de *Tehzîbü'l-Ahkâm*'da ondan bir rivayete yer verdikleri bilgisini³⁰⁹ aktarmakla yetinir. Bu verilerden bazı Şîî alimlerin sonraki dönemlerde Yahyâ'ya

³⁰⁶ Pakatchi, "Dâiretu'l-Me'ârif Bozorgê İslâmî", 2/613.

³⁰⁷ Pakatchi, "Dâiretu'l-Me'ârif Bozorgê İslâmî", 2/613, 614.

³⁰⁸ Muhammed Enes Topgül, *Hadis Râvilerinde Şîîlik Eğilimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 275.

³⁰⁹ Ebû'l-Kâsım el-Mûsevî el-Hûî, *Mu'cemu Ricâli'l-Hadîs ve Tafsilu Tâbâkati'r-Ruvât* (Beyrut: Merkezu Neşri Âsâri's-Şîa, 1983), 20/17.

sahip çıkmak istedikleri anlaşılmaktadır. Ancak bu verileri sağlayacak bilgi malzemesini gerek kendi eserlerinde gerekse Ehl-i Sünnete isnat edilen eserlerde pek bulmadıklarından, onu tam sahiplenememişlerdir.

Bütün bu veriler neticesinde, şu nedenlerden dolayı Yahyâ'nın Zeydiyye'ye isnat edilen görüşleri savunmadığı söylenebilir:

- Yahyâ'nın cenaze namazını kıldırın kişinin bu isyanı bastıran Hasan b. Sehl olması,
- İsyanın bastırılmasından sonra Yahyâ'nın Abbâsîler tarafından herhangi bir takibata uğramaması, herhangi bir mukavemet ile karşılaşmaması,
- İsyandaki biati dışında kendisini Zeydiliğe nispet ettirecek başka bulgu olmaması, hem Sünnî hem de Şîî kaynakların bu konuda bir malzeme sunmaması,
- Ebû Bekir ve Ömer'i öven rivayet silsilelerinde yer alması,³¹⁰
- Eserinde Ali'den yapılan rivayetlere kıyasla Ömer'den yapılan rivayetlere (100'den fazla rivayet) çok daha fazla yer vermesi,
- Osmân'dan eserinde rivayet aktarması.³¹¹

Bu da Yahyâ'ya bu mahalde yapılacak isnatlara ve eleştirilere ihtiyatlı yaklaşılması gerektiğini gösterir. Nitekim Topgöl, "Hadis Ravilerinde Şîîlik Eğilimi" adlı çalışmasında şu değerlendirmeyi yapar:

Sünnî eserlerdeki nakillerden anlaşıldığı kadarıyla Yahyâ b. Âdem, sika bir ravidir. Hakkındaki sadece Şehristânî tarafından dile getirilen Şîîlik ithamı ise hem diğer Sünnî kaynakların bu konuda sessiz kalışı hem de erken dönem Şîî ricâl eserlerinin ona yer vermeyişi dolayısıyla kabule şayan değildir.³¹² Ancak özelde Sâlihiyye, genelde Zeydiyye, Ehl-i Sünnete yakın fikirlere sahiptirler. Bu sebepten Yahyâ'nın, aşırı uç fikirleri olmayan bu grubun fikirlerini benimsemesi halinde, çok da fark edilmeyeceği söylenebilir. Fakat, Yahyâ'nın, Sâlihiyye'nin kurucusu Hasan ve Zeydilerle yakın ilişkisi sebebiyle onların fikirlerini benimsediği sonucuna da eldeki verilerden ulaşılması oldukça zordur.

³¹⁰ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Suheyl Zekkâr - Riyâd ez-Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996), 2/208. İlgili rivayet şöyledir: «حدثني الحسين بن علي الأسود، عن أبي الزعراء، عن ابن مسعود قال: قال رسول الله صلى الله عليه وحدثني يحيى بن آدم، عن يحيى بن سلمة بن كهيل، عن أبيه، عن أبي الزعراء، عن ابن مسعود قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «اقتنوا بالذين من بعدي أبي بكر وعمر»

³¹¹ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 1964, 75, 77, 159.

³¹² Muhammed Enes Topgöl, *Hadis Râvilerinde Şîîlik Eğilimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 275.

Şehristânî'nin Yahyâ b. Âdem'i Şîlîğin Cârûdiye³¹³ koluna mensup kişiler arasında sayması ise³¹⁴ bu ifadesini delillendirmediğinden hatalıdır. Eğer Yahyâ, Şîlikten bir kola nispet edilecek ise bu Cârûdiye değil, Sâlihiyye olmalıdır. Zeydiyye'ye nispetinin tam olmadığı belirdiğinden, Yahyâ'yı Şîlikten bir grup içinde saymak da yanlıştır.

Ahmet Pakatchi göre, Yahyâ'nın Zeydî (Sâlihî/Ebterî) olması ihtimalinin doğruluğu varsayılırsa Yahyâ'nın h. II. yüzyılda Zeydiyye mezhebinin izlerini taşıyan az sayıdaki hukukçu ve hadis âlimlerinden biri olduğu söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında, onun mevcut eseri *Kitâbü'l-Harâc*'ın ve kişiliğinin çeşitli yönlerinin incelenmesi, Zeydiyye'nin bu yüzyıldaki nispeten karanlık kültürel tarihine ışık tutması açısından oldukça etkili olabilir.³¹⁵

³¹³ Carudiyye, Zeydiyye'den Ebü'l-Cârûd Ziyâd b. Münzir'in (öl. 150/767 [?]) görüşlerini benimseyen fırkaya verilen isimdir. Gökalp, "Zeydiyye", 44/330.

³¹⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 1/190.

³¹⁵ Pakatchi, "Dâiretu'l-Me'ârif Bozorgê İslâmî", 2/615.

4. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Bu bölümde, Yahyâ'nın *Kitâbü'l-Harâc* adlı eseri detaylı bir incelemeye tabi tutulacaktır. Öncelikle eserin adı, müellife nispeti ve yazılış amacı üzerinde durulacak, ardından genel muhtevası ve eserin rivayetleri, nüshaları ve icâzetleri incelenecektir. Eserin yazılış yöntemi ele alınarak rivayetlerin özellikleri, Yahyâ'nın metin ve senet değerlendirmeleri ile tahammül ve rivayet sistemi değerlendirilecektir. Ayrıca eserin hadis ilmi açısından genel bir değerlendirmesi yapılacak ve fikhî bir konuyu el almasından dolayı eserin fikhî açıdan tahlili de ele alınacaktır. Bu veriler ışığında, *Kitâbü'l-Harâc*'ın kapsamlı bir analizi sunulmaya çalışılacaktır.

4.1 Yahyâ'nın Kitâbü'l-Harâc Adlı Eseri

Yahyâ b. Âdem'in ilmî mirası, yalnızca hadis ilmindeki birikimiyle değil, aynı zamanda yazdığı eserlerle de İslam ilim geleneğinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu eserlerden biri olan *Kitâbu'l-Harâc*, Yahyâ'nın ilmî derinliğini ve farklı disiplinleri bir araya getirme becerisini yansıtan en önemli çalışmasıdır. Hadis ilminden fikhî meselelerine kadar geniş bir alana hitap eden bu eser, hem dönemin sosyal ve ekonomik yapısını anlamamıza hem de Yahyâ'nın ilmî metodolojisini incelememize olanak tanır. Aşağıdaki bölümlerde, Yahyâ'nın *Kitâbü'l-Harâc* adlı eserinin çeşitli yönleri detaylı bir şekilde ele alınmaktadır.

4.1.1 Eserin Adı, Müellife Nispeti ve Amacı

Harac kelimesi, Arapça'da "çıkma" anlamına gelen "خرج" kökünden türetilmiştir. Terim olarak ise Müslümanların savaşarak elde ettikleri topraklar üzerine maktu olarak konulmuş vergiye denir.³¹⁶ Harac, bu manasıyla özelde toprak vergisi manası barındırsa da genel olarak vergi ve devlet gelirleri anlamını da içerir. Öşür, cizye terimlerinin zıttı düşünülerek veya mutlak olarak kullanıldığında ise üretken arazilerden alınan nakdî yahut aynî toprak vergisini ifade eder.³¹⁷

Yahyâ'nın eseri *Kitâbü'l-Harâc* da isim olarak ilk bakışta daha çok "toprak vergisi" manasını çağrıştırıyor ise de eser, buna münhasır kalmamıştır. Muhtevası,

³¹⁶ Ebû Zekeriyâ Yahyâ İbn Âdem, *İslam Hukukunda Vergiler -Yahyâ b. Âdem ve Kitâbü'l-Harâc-*, çev. Osman Eskicioğlu (İzmir, 1966), 9.

³¹⁷ Cengiz Kallek, "Haraç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/71.

haraç kelimesinin teknik anlamdaki karşılığı olan toprak vergisine ek olarak fetihler sonrası toprak hukuku, tarımsal yapı, vergi düzeni, devlet gelirleri, kamu harcamaları, zimmilerin hukuki konumu ve kamu maliyesine ilişkin çeşitli konuları incelemektedir. Bu açıdan konuları, genelde fıkıhın, özelde de İslam iktisadının konularıdır.³¹⁸

İslam İktisadı, genel ve özel olmak üzere iki tür kategorideki eserlere sahiptir. Kur'ân, Hadis Mecmuaları, Tefsir Literatürü, Fıkıh ve Fıkıh Usulü Litaretürü, Kelam, Felsefe, Tasavvuf, Tarih ve Coğrafya genel kategorideki türlerdir.³¹⁹ Harâc, Emvâl, Kesb, Ticaret ve Hisbe literatürü özel tür kategorisindendir.³²⁰ Bu kategori, münhasıran iktisadî meselelerin incelenmesine tahsis edilen bağımsız İslâmî eserleri ihtiva eder. İşte bu kategoriye giren ve tarihî ve ilmî kaynaklarla Yahyâ b. Âdem'e nispeti güçlü bir şekilde doğrulanan önemli eserlerden biri de *Kitâbü'l-Harâc*'dir.³²¹ Eser, Yahyâ'nın günümüze ulaşan tek eseridir ve İslam iktisat düşüncesinin erken dönem örneklerinden biri olarak büyük önem taşımaktadır.

İslam iktisadına dair bu tür eserler, erken dönemden itibaren kaleme alınmıştır. Bu alandaki bazı eserlere şunlar örnek verilebilir:

1. Ebû Ubeydullâh Muâviye b. Yesâr (öl. 170/786) – *el-Harâc* (?)
2. Ebû Yûsuf (113-182/731-798) *Kitâbü'l-Harâc*,
3. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (154-224/770-839) *Kitâbu'l-Emvâl*,
4. Ebû Abdullâh Ahmed b. Harb en-Nisâbü'rî (ö.234/848) *Kitâbu'l-Kesb*,
5. Yahyâ b. Ömer (ö.289/901) - *Ahkâmu's-Sûk*,
6. Kudâme b. Ca'fer (ö.329/941) *el-Harâc ve Sinâ'atu'l-Kitâbe*,
7. Ebû'l-Abbâs Abdullâh el-İbyânî (ö.352/964) *Mesâilu's-Samâsira*,
8. Ebû Ca'fer ed-Davûdî (ö.402/1012) *Kitâbu'l-Emvâl*,
9. Şemsu'l-E'imme el-Hulvânî (ö. 456/1063) *Kitâbu'l-Kesb*,
10. eş-Şeyzerî (ö.589/1193) - *Nihâyetu'r-Rutbe fî Talebi'l-Hisbe*,
11. İbn Recep el-Hanbelî (ö.795/1392) - *el-İstihrâc li Ahkâmi'l-Harâc*,

³¹⁸ Cengiz Kallek, “Yahyâ b. Âdem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/235.

³¹⁹ Sabri Orman, “Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 6 (Haziran 1999) (1999), 21-30.

³²⁰ Orman, “Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları”, 16.

³²¹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 279; Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 8/200; Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 12/276; el-Bâbânî, *Hedîyyetu'l-Ârifîn fî Esmâi'l-Müellifîn ve Âsâri'l-Musannifîn*, 2/514.

12. İbn Teymiyye (öl. 728/1328) - *el-Hisbe fî'l-İslâm*,

13. el-Müceyledî - *et-Teyşîr fî Ahkâmi't-Tes'îr*.³²²

Bu sahada en erken telif, genellikle Ebû Yusuf'un *Kitâbü'l-Harâc*'ı olarak bilinir.³²³ Bu durumda Yahyâ, bu sahada eseri telif eden ikinci kişi olmaktadır. Ancak, İbn Kuteybe'ye göre Abbâsî Halifelerinden Mehdî b. Mansûr'un (öl. 169/785) veziri Ebû Ubeydullâh Muâviye b. Yesâr (öl. 170/786), bu alanda eser telif eden ilk kişidir. Harâca dair eser kaleme alan Muâviye, bu telifinde şeri hükümleri ve kaidelerini beyan etmektedir. Ondan sonra diğerleri onu takip ederek bu sahada tasnifler yaptılar.³²⁴

Muâviye'nin eseri günümüze ulaşmadığı ve başka kaynaklarda da içeriğine yer verilmediği için muhtevasına dair bir bilgi mevcut değildir. Muhtemelen Muâviye, eserini, vezir olması hasebiyle, haraç ve haraçla ilgili konuları Abbâsî devletinin isteği üzerine siyasi ve mali yönden ele almıştır. Belki de daha sonra yeterli gelmeyen bu eser için, kadı Ebû Yusuf'tan farklı bir açıdan yeniden yazması talep edilmiştir. Nitekim Ebû Yusuf, Halifenin kendisinden haraç, öşür, zekât, zimmiler hakkında kendisi ile amel edilebilecek bir eser telifini istediğini, bu sebeple eseri telif ettiğini söyler.³²⁵ Muâviye ile başlayan bu gelenekte muhtemelen eserden haberi olan Yahyâ da hadisçi sistematığı ile konuya yaklaşılarak farklı bir perspektif sağlamıştır. Dolayısı ile Yahyâ'nın, ehl-i hadisin bu konudaki tutumunu ortaya koymak için, eserini özelde Ebû Yusuf, genelde ehl-i reye karşı tepkisel olarak telif ettiğine dair görüşler kabule karın değildir. Ayrıca Ebû Yusuf'tan böyle bir eserin talep edilmesi, bu tür tasniflere ihtiyaç duyulduğu izlenimini vermektedir. Görünüşe göre Yahyâ da bu ihtiyacı, kendi usulünce bir eser yazarak giderme niyetindedir.

İbn Nedim ise harâca dair ilk eserin Hafsûye tarafından telif edildiğini söyler.³²⁶ Ancak, bu şahıs hakkında pek bilgi mevcut değildir. Sadece İbn Asâkir'in kaydettiği “Mervezili katip Hafsûye, Me'mûn ile birlikteydi...” kaydı, onun yukarıdaki Hafsûye ile aynı kişi olup olmadığı konusunda net bir bilgi

³²² Orman, “Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları”, 39-41.

³²³ Muhammed Ziyâüddîn er-Reyyis, *el-Harâc ve'n-Nüzumü'l-Mâliyye li'd Devleti'l-İslâmiyye* (Mısır: Daru'l-Me'arif, 1969), 4.

³²⁴ Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, thk. Şervet 'Ukkâşe (b.y.: y.y., 1413/1992), 32.

³²⁵ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm el-Enşârî Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, thk. Tâhâ 'Abdurra'ûf Sa'd - Sa'd Hasan Muhammed (Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, ts.), 13.

³²⁶ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 167.

sunmamaktadır. Aynı kişiler olduğu varsayılır ve Me'mûn'un da h. 218/833 yılında vefat ettiği dikkate alınırsa, Hafsûye'nin de bu tarihten önce yaşadığı anlaşılır. Bu durumda, Ebû Yûsuf ve Yahyâ ile çağdaş olup onlardan önce eser kaleme alması mümkün görünmektedir. Tüm bu durumlarda Yahyâ, yine de alanın öncülerinden biridir.

Yahyâ'nın eserini ne zaman telif ettiğine dair bir kayıt mevcut değildir. Ancak *Kitâbü'l-Harâc*'da Vakıdî'den hadis rivayet ettiği³²⁷ ve Vakıdî ile görüşmesinin h.180/796 yılında gerçekleştiği göz önünde bulundurulursa, Yahyâ'nın eserini h. 180'den sonraki bir dönemde telif etmiş olması muhtemeldir. Dolayısıyla Yahyâ, kitabını Ebû Yûsuf'un eserinden kısa bir süre sonra yazmıştır.³²⁸

Yahyâ, ikinci yüzyılın ikinci yarısında eserini kaleme alarak, Abbâsîler devrindeki kitaplaştırma ve kanunlaştırma süreçlerine önemli katkılarda bulunmuştur. Abbâsî yöneticileri ve müminler için bir kamu maliyesi rehberi hazırlamış, maliye siyaset ve teşkilatının ana esaslarını Kur'an ve Sünnet temelleri üzerinde yeniden ihya etmeyi savunmuştur. Eser, bir iktisat ders kitabı olarak değil, halkın ekonomik refahını artırmak ve İslam ümmetinin içtimai ve siyasi ahengini temin etmek amacıyla devlet erkânına rehberlik etmeyi hedefleyen bir ilmihal niteliğindedir. Yahyâ'nın, hâkim uygulamaları değerlendirip düzeltmeye çalışırken, hadisler ve akidevi hükümleri beyan etmeye özen gösteren bir şahsiyet olarak nitelendirilmesi isabetli bir değerlendirme olacaktır.³²⁹

4.1.2 Eserin Genel Muhtevası

Yahyâ b. Âdem'in söz konusu eseri dört cüzden oluşmaktadır. Her bir cüz, kendi içinde diğer cüzlerden bağımsız bir tarafı olsa da diğer cüzlerle bağlantılı ve ilişkili konuları da içermektedir. Bir cüz veya babda ele alınan bir konu, diğer bir cüz ve babda da aynı veya farklı yönleriyle de ele alınmıştır. Genel hatlarıyla cüzlerde şu konulara yer verilmiştir:

- **Birinci Cüz:** Bu bölümde ganimet, fey, haraç-cizye, öşür, haraç ve öşür arazilerinin statüsü, vergiler ve oranları, madenler, rikaz (gömüler),

³²⁷ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 102.

³²⁸ Pakatchi, "Dâiretu'l-Me'ârif Bozorgê İslâmî", 2/615.

³²⁹ Cengiz Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi (Harâc ve Emvâl Kitapları)* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 99-104.

değerli taşlar, deniz ürünleri, zekât ve Hayber topraklarının durumu gibi konular ele alınmıştır.

- **İkinci Cüz:** Sevad arazisi ile Beni Saluba ve Hire topraklarının durumu, zorla veya barış yoluyla elde edilen toprakların durumu, haraç arazileri ve vergisi, haraç arazilerinin Müslümanlarca satın alınması, cizye ve öşür konusuna ait bazı meseleler, sivillerin dokunulmazlığı, zımmiye ait topraklar ile ilgili bazı meseleler ve kamuya ait topraklar gibi konular işlenmiştir.
- **Üçüncü Cüz:** Yazarın kendisi tarafından bu bölümde şu bablar yazılmıştır ki konularda bu minvalde ele alınmıştır: Cizye ve haraç, toprak dağıtımı (iktâ), ağaç ve ekin, toprak ihyası, arazi çevirme (tahcir), izinsiz bina ve ağaç, su ve nehirler, toprak ürün vergisi, yağmur ve tulumla sulama.
- **Dördüncü Cüz:** Yazar tarafından konulan başlıklar ile genel hatlarıyla şu konuları içerir: Gece hasadı, infak, mekruh sadaka, vesk ve zekat, vesk ve sa', sa'nın miktarı, toprak ürün zekatı, tahıl ürün zekatı, taze olmayan mal, haraç.

Bu yapısı ve kapsamı ile Yahyâ'nın eseri, ilk dönemlerin mali ve iktisadi düzenlemelerine dair kapsamlı bir kaynak olma niteliği taşır. Birinci cüzde vergiler ve mali konular; ikinci cüzde toprak mülkiyeti ve vergilendirme meseleleri; üçüncü cüzde tarımsal ve ekonomik düzenlemeler; dördüncü cüzde ise sosyal adalet ve ekonomik refah konuları detaylandırılır. Bu bakımdan, Yahyâ'nın "*Kitâbü'l-Harâc*" eseri, dönemin sosyal ve ekonomik düzenini anlamak için temel bir başvuru kaynağıdır.

4.1.3 Eserin Rivayeti, Nüsha ve İcâzetleri

Yahyâ'nın dört cüzden oluşan bu eserinin girişlerinde her cüze ait rivayet zinciri mevcuttur. Cüzlerin zincirleri sırası ile şöyledir:

1. Üstad Ebû Abdullâh el-Hüseyin b. Ali b. Ahmed b. el-Büsrî bize haber verdi (أخبرنا) Allah ona başarı ihsan eylesin, o dedi ki: Bize, Ebû Muhammed Abdullâh b. Yahyâ b. Abdülcebbâr es-Sükkerî 416/1025 senesinde Muharrem ayında bize haber verdi (أخبرنا), dedi ki: Ebû Ali İsmâîl b. Muhammed b. İsmâîl es-Saffâr'a kıraat yoluyla (قراءة عليه) bize haber verdi (أخبرنا), dedi ki: Ebû Muhammed el-Hasan b. Ali b. Affân el-

Kûfî bize tahdis etti (حدثنا), dedi ki: Yahyâ b. Âdem b. Süleymân el-Kureyşî bize tahdis etti (حدثنا)³³⁰ :...

2. Üstad Ebû Abdullâh el-Hüseyn b. Ali b. Ahmed b. el-Büsrî bize haber verdi (أخبرنا) Allah ona başarı ihsan eylesin, o dedi ki: Bize, Ebû Muhammed Abdullâh b. Yahyâ b. Abdülcebbâr es-Sükkerî 416/1025 senesinde Muharrem ayında kıraat yoluyla (قراءة عليه) bize haber verdi (أخبرنا), dedi ki: Ebû Ali İsmâîl b. Muhammed b. İsmâîl es-Saffâr'a kıraat yoluyla (قراءة عليه) bize haber verdi (أخبرنا), dedi ki: Ebû Muhammed el-Hasan b. Ali b. Affân el-Kûfî bize tahdis etti (حدثنا), dedi ki: Yahyâ b. Âdem b. Süleymân el-Kureyşî bize tahdis etti (حدثنا)³³¹ :...
3. Üstad Ebû Abdullâh el-Hüseyn b. Ali b. Ahmed b. el-Büsrî el-Bündâr bize haber verdi (أخبرنا) Allah ona başarı ihsan eylesin, o dedi ki: Bize, Ebû Muhammed Abdullâh b. Yahyâ b. Abdülcebbâr es-Sükkerî 415/1024 senesinde Zilhicce ayında kıraat yoluyla (قراءة عليه) bize haber verdi (أخبرنا), dedi ki: Ebû Ali İsmâîl b. Muhammed b. İsmâîl b. Sâlih es-Saffâr'a 340/954 senesinin Zilhicce ayının son beş günlerinden Pazar günü okundu (قرأ عليه) dedi ki: Ebû Muhammed el-Hasan b. Ali b. Affân el-Âmirî el-Kûfî bize Kûfe'de tahdis etti (حدثنا), dedi ki: Yahyâ b. Âdem b. Süleymân el-Kureyşî bize tahdis etti (حدثنا)³³² :...
4. Üstad Ebû Abdullâh el-Hüseyn b. Ali b. Ahmed b. el-Büsrî bize haber verdi (أخبرنا) Allah ona başarı ihsan eylesin, o dedi ki: Bize, Ebû Muhammed Abdullâh b. Yahyâ b. Abdülcebbâr es-Sükkerî 415/1024 senesinde Zilhicce ayında kıraat yoluyla (قراءة عليه) bize haber verdi (أخبرنا) Muharrem ayında bize haber verdi (أخبرنا), dedi ki: Ebû Ali İsmâîl b. Muhammed b. İsmâîl es-Saffâr kıraat yoluyla (قراءة عليه) bize haber verdi (أخبرنا), dedi ki: Ebû Muhammed el-Hasan b. Ali b. Affân bize tahdis etti (حدثنا), dedi ki: Yahyâ b. Âdem b. Süleymân el-Kureyşî bize tahdis etti (حدثنا)³³³ :...

İncelendiği zaman dört cüzden oluşan kitabın, es-Sükkerî tarafından rivayet hakkının tek seferde verilmediği dikkat çekmektedir: es-Sükkerî, birinci ve ikinci cüzlerin rivayet hakkını 416/1025 senesinde; üçüncü ve dördüncü cüzlerin rivayet

³³⁰ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 1964, 18.

³³¹ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 39.

³³² İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 67.

³³³ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 121.

hakkını 415/1024 senesinde vermiştir. Birinci cüz hariç diğerleri es-Sükkerî'den kıraat yoluyla rivayet edilmiştir. Dördüncü cüz, es-Saffâr tarafından yine kıraat yoluyla rivayet edilirken, üçüncü cüzde es-Saffâr'dan rivayet etme hakkına değinilmeyip sadece huzurunda okunduğu söylenir.

Eserin Yahyâ'ya kadar olan senedin sıhhat tespiti için cüzlerin rivayet hakkını elde eden bu raviler hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır. Bunlar şu dört kişidir:

1. Ebû Abdullâh el-Hüseyin b. Ali b. Ahmed b. el-Büsrî el-Bündâr (öl. 497/1104)

Ebû Tâhir es-Silefî'nin, "Bize es-Sükkerî'den ondan başkası rivayet etmezdi" dediği Hüseyin el-Büsrî, h. 409/1019 yılında doğmuştur.³³⁴ Hicri 497/1104 yılında vefat eden el-Büsrî'nin, es-Sükkerî'den rivayetlerinde teferrüt ettiği söylenmiştir.³³⁵ Zehebî'nin Sâlih, sika diye nitelendirdiği el-Büsrî hakkında es-Silefî, şöyle der: "Ali isnatlara sahiptir, sikadır, semaları çoktur. Yanındaki rivayetlerin çoğunda teferrüt etmiştir." Şucâ' b. Fâris ise el-Büsrî'nin semalarını sahih görür.³³⁶

2. Ebû Muhammed Abdullâh b. Yahyâ b. Abdülcebbâr es-Sükkerî (öl. 417/1026)

Hatip el-Bağdadî'nin hocalarından olup ve kendisinin sadûk diye nitelendirdiği es-Sükkerî, h. 417/1026 yılında vefat etmiştir. Hatip, hocası Burkânî'ye onu sorduğunu, Burkânî'nin "şeyhtir" deyip onun durumunu güzel gördüğü aktarır.³³⁷ Zehebî'ye göre sika olan es-Sükkerî, İsmâil es-Saffâr'dan bazı cüzler dinlemiş ancak dinlediği bu cüzlerin uluvv (âli isnat) değerinde teferrüt etmiştir.³³⁸ Kaç yılında doğduğuna dair bir bilgi olmayan es-Sükkerî için kullanılan "el-muammer (çok yaşamış), İbn vechî'l-acûz (ihtiyar simanın oğlu)"³³⁹ ifadelerinden, uzun bir ömür sürdüğü anlaşılmaktadır.

3. Ebû Ali İsmâîl b. Muhammed b. İsmâîl b. Sâlih es-Saffâr (öl. 341/953)

³³⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, 19/186.

³³⁵ Şalâhuddîn Halîl b. Aybek b. 'Abdullâh eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâ'ût - Türkî Mustafâ (Beyrut: y.y., 1420/2000), 13/15.

³³⁶ Ebû'l-Fidâ' Kâsım b. Kuţluboğâ el-Cemâlî İbn Kuţluboğâ, *es-Sikât mimmen lem Yaka' fi'l-Kutubi's-Sunne* (b.y.: Merkezi'n-Nu'mân, 1432/2011), 3/428.

³³⁷ Haţib el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, 11/454.

³³⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, 17/386, 387.

³³⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, 17/386.

Darekutnî, Halîlî ve İbn Hacer tarafından sika olarak nitelendirilen es-Saffâr, h. 247/862 yılında doğmuştur. Âli isnatların kendisine ulaştığı es-Saffâr'dan Darekutnî, İbn Muzaffer, İbn Mende, Ebû Hüseyin b. Mahled ve başka alimler rivayette bulunmuşlardır. es-Saffâr, h. 341/953 senesinde doksan dört yaşında vefat etmiştir.³⁴⁰

4. Ebû Muhammed el-Hasan b. Ali b. Affân el-Âmirî el-Kûfî (öl. 270/884)

İbn Ebî Hâtim'in hocalarından olan Hasan b. Ali, onun tarafından sadûk olarak tadil edilmiştir.³⁴¹ Darekutnî³⁴² ve Mesleme b. Kâsım el-Endülüsî³⁴³ tarafından ise sika olarak nitelendirilmiştir. İbn Hibbân'nın *es-Sikât* adlı eserinde kendisine yer verdiği Hasan,³⁴⁴ h. 270/884 yılında vefat etmiştir.

Eserin günümüze ulaşılmasını sağlayan bu ravilerin ihticaca elverişli oldukları görülmektedir. Ancak raviler hakkındaki bu bilgilerden iki problem peyda olmaktadır. Birincisi es-Sükkerî'nin vefatı esnasında el-Büsri'nin çok küçük yaşta olmasıdır. İkincisi ise es-Sükkerî'nin vefatı ile hocası es-Saffâr'ın vefatı arası yetmiş altı sene gibi uzun bir müddetin olmasıdır.

Hüseyin el-Büsri'nin doğum yılı h. 409/1019, hocası es-Sükkerî'nin vefat senesi ise h. 417/1026'dır. Cüzlerden ikisinin rivayet hakkı h. 415/1024, diğer ikisinin rivayet hakkı ise h. 416/1026 yılında alınmıştır. el-Büsri'nin tahammül lafzında da görüldüğü üzere bu lafız, es-Sükkerî, kıraat yoluyla bize haber verdi (قراءة عليه أخبرنا) şeklindedir. Dolayısıyla bu bilgiler neticesinde, el-Büsri'nin 6-7 yaşlarında bu cüzlerin rivayet hakkını elde etmesi için hadis meclisinde bunun kendisine dinletildiği ortaya çıkmaktadır. Muhtemelen dinlemeden sonraki bir zamanda eserin cüzlerinin yazma halini alan ravi, bunları rivayet etme hakkını böylece elde etmiştir. Daha sonra bu kitabı el-Büsri'den yaklaşık yetmiş üç öğrenci kendisinden dinlemiştir. Bu durum, hadis âlimlerinin isnadın ali olmasına ne kadar önem verdiklerini göstermektedir. Bu, hadislerin isnatlarının korunmasına ters düşse bile, onlar bu konuda oldukça hırslıdılar. Zira yedi yaşındaki bir çocuğun

³⁴⁰ Hâfîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/302; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 12/47; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, 2/165; İbn Kûtluboğâ, *es-Sikât mimmen lem Yaka' fi'l-Kutubi's-Sunne*, 2/404.

³⁴¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 3/22.

³⁴² Ebû'l-Hasan 'Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Suâlâtü'l-Hâkim en-Nisâbüri*, thk. Muvaffak b. 'Abdullâh b. 'Abdilkâdir (Riyad: Dâru'l-Me'ârif, 1404/1984), 108.

³⁴³ Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 2/316.

³⁴⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/181.

duyduklarını ve okuduklarını hatırlayamaması doğaldır. Eğer müteahhirin âlimleri, çocukların dinleyip yazdıkları nüshalara önem vermeselerdi, rivayet ettikleri hadislerin güvenilir vesika olma vasfı zedelenirdi.³⁴⁵

Diğer problem, es-Sükkerî ile es-Saffâr'ın vefat tarihleri arasındaki uzun müddet ise ancak es-Sükkerî'nin uzun yaşamış olmasıyla giderilebilir. Nitekim doğum yılı belli olmayan es-Sükkerî'nin uzun yıllar yaşadığı, hatta bu sebepten kendisinin “el-muammer (çok yaşamış) ve İbni vechi'l-acûz (ihtiyar simanın oğlu)”³⁴⁶ vasıfları ile anıldığı görülmektedir. Ravinin ortalama seksen beş sene yaşama ihtimali göz önüne alınır ise bu durumda hocası es-Saffâr vefat ettiğinde, kendisi dokuz yaşında olmaktadır. Muhaddislerin erken yaşlardan itibaren hadis meclislerine götürüldüğü malumdur. Aynı durumun es-Sükkerî ve talebesi el-Büsri için de olduğu yukarıda belirtilmiştir. Dolayısıyla, es-Sükkerî de cüzlerin rivayet hakkını almış kabul edilebilir. Diğer ravilerin tahammül ve edaları konusunda ise herhangi bir problem bulunmamaktadır.

Eserin el yazma nüshasında, üzerinde üstattan dinleyen çeşitli notları vardır. Bu notlardan, bu nüshanın sahibinin, bu kitabı üstat Ebû Abdullâh el-Hüseyn b. Ali b. Ahmed el-Büsri'den dinleyenlerden birisi olduğu ortaya çıkmaktadır.³⁴⁷ Günümüze ulaşan eser de bu mesmuâtın el yazmasının tahkik edilmiş halidir.

Kitâbü'l-Harâc'ın bu el yazması, Doğu Dilleri Enstitüsü müdürü ve bilim kurulu üyesi Charles Schefer'in (öl. 1898) kütüphanesinde bulunmuştur. Birçok kez okunmuş olan bu eski yazma, 95 varaktan oluşmaktadır. Tarihi ise beşinci asrın sonlarına kadar uzanmaktadır.³⁴⁸ Schefer nüshası, ilk önce Theodorus Willem Juynboll (öl. 1948) tarafından tahkik edilmiş ve Fransızca'ya çevrilmiştir.³⁴⁹ Juynboll, bu kitabı, h.1314/1896 tarihinde Hollanda'nın Leiden Şehrinde E. J. Brill Matbaası'nda bastırarak yayınlamıştır.³⁵⁰

³⁴⁵ İbn Âdem, *İslam Hukukunda Vergiler -Yahyâ b. Âdem ve Kitâbü'l-Harâc*-, Yayımcının Sunuşu, 58.

³⁴⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*', 17/386-

³⁴⁷ İbn Âdem, *İslam Hukukunda Vergiler -Yahyâ b. Âdem ve Kitâbü'l-Harâc*-, Yayımcının Sunuşu, 57, 58.

³⁴⁸ İbn Âdem, *İslam Hukukunda Vergiler -Yahyâ b. Âdem ve Kitâbü'l-Harâc*-, Yayımcının Sunuşu, 57.

³⁴⁹ Kallek, “Yahyâ b. Âdem”, 43/236.

³⁵⁰ Ebu Zekerriyya Yahyâ İbn Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, thk. Theodorus Willem Juynboll (Londra: Brill Matbaası, 1896), Giriş, 5; İbn Âdem, *İslam Hukukunda Vergiler -Yahyâ b. Âdem ve Kitâbü'l-Harâc*-, Yayımcının Sunuşu, 57.

Eser, Ahmed Muhammed Şâkir tarafından, Arapça metni Juynboll neşri esas alınarak, giriş, açıklamalar ve dizinler eklemek ve bazı küçük düzeltmeler yapılarak *Kitâbu'l-Harâc* ve *Mevsûâtü'l-Harâc* başlıklı üçlü bir derlemenin ikinci kitabı olarak yayımlanmıştır. Ahmed Muhammed Şâkir neşri daha sonra h.1384/1964 yılında Kahire'de müstakil olarak basılmıştır.³⁵¹

Bir hadis kitabının önemli bir itibarı, rivayet zincirlerinde kendisine yer verilmesidir. Bu durum, kitabın ilim camiasında kabul gördüğü izlenimini vermektedir. Yahyâ'nın *Kitâbü'l-Harâc* adlı eseri, rivayet meclislerinde asırlarca kendine yer bulmuştur. Eserin, Tirmizî'nin ve özellikle Buhârî'nin mesmûâtı (dinlediği kitaplar) arasında bulunması,³⁵² Yahyâ'nın vefatının üzerinden yarım asır bile geçmeden hadis ehli arasında sahip olduğu şöhreti göstermektedir. Moğultây (öl. 762/1361), el-Hâfız es-Silefi nüshasını, kıraatle aldığını söylerken,³⁵³ Zehebî, âli isnadla Yahyâ'nın bu kitabının kendisine ulaştığını ifade eder.³⁵⁴ O, İbn Affân, Hasan b. Ali tarîki ile *Kitâbü'l-Harâc*'ı semaen aldığını kaydeder.³⁵⁵ İbn Hacer de Yahyâ'dan asırlar sonra kitabın tamamını icazetle okuyup alanlardan biridir. Ayrıca kitabın birinci ve üçüncü cüzlerini de Yahyâ'ya kadar uzanan ayrı bir silsile ile aldığını kaydeder.³⁵⁶

Yahyâ'nın bu eserini doktora tezinde çalışan Ben Shemesh (öl. 1988), bu tezinde, eserin rivayet hakkı icazetlerinin bazılarına da yer verir. Bu icazetnamede Büveyhi Veziri Ebû'l-Kâsım Ali b. Tırâd ez-Zeynebî el-Abbâsî (?), Kâdiriyye tarikatının kurucusunun Abdülkâdir Geylânî'nin oğlu Abdürrezzâk (öl. 630/1233) ve Hanbelî fakihi Takıyyüddîn İbn Teymiyye (öl. 728/1328), ismi geçen şahsiyetler arasındadır.³⁵⁷ İbn Hacer'in icazetnamesinde ise erkek alimlerin yanı sıra kadın alimler de bulunmaktadır. Bu icazetnameler ve Shemesh'in tezine dahil etmediği diğer icazetnameler, eserin geniş bir kitle tarafından kabul gördüğünü, farklı kesimlerce önemsendiğini ortaya koymaktadır. Bazı icazetname örnekleri çalışmanın sonuna (Ek-2) eklenecektir.

³⁵¹ Kallek, "Yahyâ b. Âdem", 43/236.

³⁵² Ahmed b. Muhammed el-Ğumârî, *el-Hidâye fi Tahrici Ehâdîsi'l-Bidâye*, thk. Yusuf Abdurrahman el-Maraşî vd. (Beyrut: Daru 'Âlemi'l-Kutub, 1987), 8/184.

³⁵³ Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, VI, 582.

³⁵⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, IX, 526.

³⁵⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIII, 25.

³⁵⁶ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî İbn Hacer el-'Askalânî, *el-Mu'cemu'l-Mufehres ev Tecdîdu Esânîdi'l-Kutubi'l-Meşhûra ve'l-Eczâ'i'l-Mensûra*, thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdîni (Beyrut: y.y., 1418/1998), 81.

³⁵⁷ Aharon Ben Shemesh, *Taxation in Islam I*, (Leiden: Brill Matbaası, 1958), Goitein'in Önsözü, X; Kallek, "Yahyâ b. Âdem", 43/234.

4.1.4 Eserdeki Yöntemi

Önceki bölümlerde *Kitâbü'l-Harâc*'ın tanıtımı yapılmış ve eserin adı, telif tarihi, amacı, nüsha ve icazetleri gibi temel bilgiler verilmişti. Bu bölümde ise eserin içeriğine ve Yahyâ'nın eserde kullandığı yönteme daha yakından bakılmaktadır. Eserin yapısı, rivayetlerin özellikleri, merfu ve maktu hadis kullanımı, metin ve senet değerlendirmeleri, rivayet ağları ve tahammül lafızları gibi konular detaylı bir şekilde ele alınmaktadır:

4.1.4.1 Eserin Yapısı ve Rivayetlerin Özellikleri

Hicri ikinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren, kamu maliyesi gelişerek kendine has otoriteleri ve metinleriyle müstakil bir araştırma alanına dönüşmüştür. Muhteva ve yaklaşımından hareketle değerlendirildiğinde, *Kitâbü'l-Harâc*, iktisat düşüncesindeki "hadisçi silsile"nin esaslarını belgeleyen kitapların eldeki ilk nüvesidir.³⁵⁸

Yahyâ, eserinde iktisadi bir konunun hadisçi perspektifine dair çok sayıda rivayete yer vermiştir. O, bu rivayetleri de çok geniş yelpazede ele almıştır. Merfu ve mevkuf rivayetlerin yanı sıra hem kendisinden önce gelen fakihlerin hem de çağdaşı olan alimlerin maktu rivayetlerinden yararlanmıştır. Bu özelliği ile eser, Musannefler gibidir.

Yahyâ'nın bu eseri, konu olarak hadis edebiyatındaki ale'l-ebvab sistemine yakındır. Bu türden hadis kitaplarının iç tasnifinde genel eğilim "kitap-bab" şeklinde olduğu halde, Yahyâ b. Âdem'in eserinde bu eğilim, tamamı ile olmasa da kısmen mevcuttur. İlk iki cüzde bir bab hariç, bablara yer verilmemiştir. Son iki cüz ise ale'l-ebvab sistemli olup içinde birçok bab başlığına yer verilmiştir.

Kitâbü'l-Harâc, Juynboll neşri esas alınarak Ahmet Mahmud Şakir tarafından okuyucuya kolaylık sağlaması açısından numaralandırılmıştır. Her ne kadar numaralandırmalar merfu ve mevkuf hadis odaklı olmasa da çoğunluk olarak rivayet merkezlidir. Ama bazen fetva ve fikhî görüşlere göre de numaralandırma yapılmıştır.³⁵⁹ Bu fetva ve görüşlerin bir kısmı Yahyâ'nın kendisine, bir kısmı hocalarına, bir kısmı ise diğer bazı ravilere aittir. Bütün bunların göz önünde

³⁵⁸ Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi (Harâc ve Emvâl Kitapları)*, 102-103.

³⁵⁹ Örneğin; kitabın ilk dokuz numaralandırılmasında hadis rivayetleri olmayıp bazı tanımlar, fikhî görüşler ve fetvalar yer almıştır.

bulundurulması ile eserde numaralandırılan rivayet sayısı toplam altı yüz kırka (640) ulaşmıştır.

Dört bölümden oluşan eserin hemen her bölümünde yeteri kadar rivayetin mevcut olduğu söylenebilir. Ancak bölümlerdeki yoğunluk değişmektedir. Kitabın bazı bölümleri merfu ve mevkuf hadisler gibi rivayet ağırlıklı olurken, bazı bölümleri ameli uygulama ağırlıklı, bazıları ise fikhî görüş ve fetva ağırlıklı olmuştur. Bununla birlikte, bazı bablarda merfu rivayete yer verilmediği de olmuştur.³⁶⁰

Yahyâ, bölüm ve bablarda rivayetleri ele alırken genellikle belirli bir düzen takip etmemiştir. Bazen hadisleri önce aktarır, ardından sahabe uygulamaları ve fikhî görüşleri zikreder; bazen de önce fetvaları zikreder ve sonra hadis ve uygulama rivayetlerine yer verir. Buna rağmen, birçok yerde bölümler kendi içinde bir düzen oluşturmuştur. Genellikle ilgili hadisleri art arda zikredip ardından fikhî fetvaları aktararak devam etmiştir. Örneğin, vesk ile ilgili rivayetlerde, dokuz merfu hadisi aralıksız tahdis etmiş, ardından sahabe ve tabiin ulemasının görüşlerine ve bazı fetvalara yer vermiştir.³⁶¹

Kitaptaki rivayetler, uzunluk ve kısalık yönü ile ele alındığında, rivayetlerin genel karakteristiğinin ilk iki bölümde orta uzunlukta, son iki bölümde ise daha kısa nitelikte olduğu görülmektedir. Zikrettiği merfu rivayetlerin çoğu kısa nitelikte iken, uzun olan rivayetler daha çok sahabe uygulaması ve çeşitli tarihi veri ve uygulamalar eksenindedir. Ele aldığı ve aktardığı fikhî görüşler ise bazıları uzun olmakla beraber, geneli orta uzunluktadır. Böylece kitap, hem bölüm ve bablardaki rivayet yoğunluğunun azlığı hem de rivayetlerin çok uzun olmaması yönüyle, okuyucuyu sıkmayacak derecede özgün bir yapı ve okuma kolaylığına sahiptir.

Rivayet ve bab uyumluluğu açısından bakıldığında, Yahyâ b. Âdem, her bab altında da o konuya uygun hadisler ve nakiller zikretmiştir. Genel yapısı itibarıyla bablar içinde gereksiz rivayet ve görüşlere rastlanmamaktadır.

Eserde çok sayıda olmasa da bazı hadislerin taktî edildiği görülmektedir. Yahyâ'nın, konuya odaklanmayı sağlamak, gereksiz detaylara girmeden konuyu kolay anlaşılır hale getirmek, bağlamın gerektirdiği kısmı almak, aynı rivayetin gereksiz tekrarını önlemek gibi nedenlerden dolayı buna başvurduğu

³⁶⁰ Örneğin “Sa’ Miktarı” “Toprak Ürünleri Zekati” bablarında herhangi bir merfu rivayete yer verilmemiştir. İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 137, 140.

³⁶¹ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 132-134.

görülmektedir. Bazen rivayetin bir kısmının, başka bir delili desteklemek için kısaltıldığı da görülmektedir.

Örneklendirilecek olursa, Hz. Peygamber'in Yemen'e gönderdiği Mu'âz'a söylediği şeyler Yahyâ tarafından ilgili pasajlarda kullanılmak üzere taktî edilmiştir. Yahyâ, "Cizye ve Harâc" babında Ebû Bekir b. Ayyâş, Âsım, Ebû Vâil, Mesrûk ve Mu'âz kanalıyla "Resûlullâh beni Yemen'e gönderdi ve bana (kan dökülmesini istemeyen) barışçı olan her kesten bir dinar veya onun bedeli olan bir elbise almamı emretti" rivayetini aktarırken, aynı senetle "Yağmurla Sulanan veya Kova ile Sulananların Zekâtı" babında şu metni kullanır: Resûlullâh beni Yemen'e gönderdi ve bana yağmurla sulanan ürünlerden ve sularını toprağın derinliklerinden kökleriyle alan bitkilerin ürünlerinden öşür almamı, kova ile sulanan bitkilerin ürünlerin bitkilerinden ise yarı öşür vergi almamı emretti. Başka kaynaklarda³⁶² aynı senetle birlikte aktarılan bu metnin Yahyâ tarafından taktî edildiği görülmektedir.

Yahyâ'nın rivayetleri tekrarı da eserdeki rivayetlerin belirgin özelliklerinden biridir. Yahyâ'yı bazı rivayetleri tekrarlamasına iten bazı nedenler şunlardır:

1. Rivayetin farklı bablar altında değerlendirilmesi bir neden olarak zikredilebilir. Yahyâ'nın bazen tekrar ettiği hadis birçok babla ilişkili olduğundan farklı bablar altında tekrar eder. Örneğin Yahyâ şu hadisi hem cizye hem de iktâ ile ilgili olmasından sebep her iki bölümde de tekrar eder:

"Abbâd b. el-Avvâm, Afvü'l-Arabî'nin şöyle dediğini aktarır: Ömer'in Ebû Mûsâ el-Eşari'ye gönderdiği mektubu okudum. Ebû Abdullâh benden Dicle kıyısında atlarımı güdeceği bir yer istemektedir. Eğer bu arazi cizye arazisinden değilse ve cizye suyu oraya ulaşmıyorsa, sen bu yeri ona ver."³⁶³

2. İsnatları karşılaştırma imkânının sunulması ve raviler arasındaki farklılıkların gösterilmesi. Örneğin Yahyâ, nesh ile ilgili İbn Abbâs'tan gelen bir rivayeti Hafs, Haccâc ve el-Hakem senediyle aktarır ve peşinde Hafs'a "el-Hakem ile İbn Abbâs arasında Miksem'in zikredildiğini duydun mu?" sorusunu yöneltir ve

³⁶² Ebû Sa'îd el-Heysem b. Kuleyb el-Binkeşî eş-Şâşî, *el-Musned*, thk. Maḥfûz er-Raḥmân Zeynullâh (Medine: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1410), 3/252; Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr - et-Taberânî*, thk. Ḥamdî b. 'Abdulmecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.), 20/129.

³⁶³ İbn Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 25, 74.

hayır cevabını alır. Peşinden Yahyâ, hocası Ebû Muâviye kanalı ile Miksem'in de zikredildiği aynı senedi verir.

3. Bazen hadisin metninde meydana gelen farklılıkları göstermek için hadisin metni tekrar edilmektedir. Örneğin Yahyâ, Hudeybiye günü sahabenin kaç kişi olduklarına dair Cabir'den gelen farklı rivayetleri aktarır. Bir rivayete göre o gün sahabe 1400 kişi iken, diğer bir rivayette ise 1500 kişidirler.³⁶⁴

4. Mutâbi ve şahit amaçlı tekrarların yapılması diğer bir neden olarak zikredilebilir. Örneğin Yahyâ, “Beş veskten daha az olan malda zekât yoktur” hadisi için mutâbi ve şahid olarak birçok rivayeti vermektedir.

4.1.4.2 Ayet ve Merfû Hadis Kullanımı

Muhaddisler, hadislerle dayanak oluşturmak, hadislerle bağlam kazandırarak anlaşılmasını sağlamak ve hadislerin sıhhatini desteklemek gibi nedenlerden dolayı eserlerinde Kur'ân ayetlerini ve açıklamalarını kullanmaktadırlar. Yahyâ da bu tür nedenlerden dolayı eserinde, Kur'an ayetlerinin yer aldığı rivayetleri sık sık delil getirmiştir. Yahyâ'nın hocası Şerîk'e “Hasadı günü onun hakkını verin” ayeti hakkında soru sorması, “Kazandıklarınızın en temiz olanından infak edin...” ayetine dair Mücâhid'den bunun ticaretle ilgili olduğunu rivayetini aktarması, “Yeryüzünden sizin için çıkardığımız şeylerden...” ayetinin tarımla ilgili olduğunu ifade etmesi ve “Kötü olanı infak etmeye yönelmeyin...” ayetiyle ilgili açıklamalarda bulunması ve bu ayetlerin bulunduğu rivayetleri sıkça kullanması verilebilecek bazı örneklerdir.

Kitâbü'l-Harâc, işlediği konularla ilgili ayetlerin tefsirine ait birçok rivayeti de içermektedir.³⁶⁵ Gerekli yerlerde ayetlerin hem dil yönünden hem ahkam yönünden açıklanması, bazı yerlerde nâsîh ve mensûh ayetlere³⁶⁶ değinilmesi yönüyle eser, tefsir ilmine, hususen rivayet tefsirine katkıda bulunmaktadır. Nitekim rivayet tefsirleri incelendiğinde, Yahyâ'dan birçok rivayet aktarıldığı görülmektedir.³⁶⁷ Eserde İbn Abbâs, Mücâhid, İkrime, Saîd b. Cübeyr gibi alanda otoriter kişilerin rivayetlerine yer verilmektedir.

³⁶⁴ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 39, 43.

³⁶⁵ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 20, 26, 34, 35, 41, 42, 121-126, 129-130.

³⁶⁶ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 121-124.

³⁶⁷ Bazı örnekler için bkz Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*, thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuhsin et-Turkî (b.y.: Dâru Hicr, 1422/2001), 1/29, 205, 2/620, 3/80, 386, 710, 5/532, 7/349, 388. Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimeşkî İbn Keşîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Muhammed Huseyn Şems ed-Dîn (Beyrut: y.y., 1419), 1/495, 2/44, 3/109, 4/187, 5/169.

Yahyâ, eserinde 139 merfu hadis kullanmaktadır. Bu sayı, eserdeki rivayetlere oranla %21,7'ye tekabül etmektedir. Ancak bu merfu rivayetlerin %48,2'si inkıta içeren rivayetlerdir. Bunların birçoğu da mürsel rivayetlerdir. Bu durum merfu rivayetler bazında eseri zayıflatmaktadır.

Yahyâ'nın bu merfu rivayetleri, hadisten hüküm çıkarmak, bazı hükümlerin dayanağını ortaya koymak, örneklerle konuyu somutlaştırmak ve konuyu açıklamak gibi sebeplerle kullandığı görülmektedir. Kur'an ayetlerinin bulunduğu rivayetlerin ve merfû rivayetlerin *Kitâbü'l-Harâc*'da bu şekilde kullanılması, senetlerinin sağlamlığını ve kaynaklarının titizliğini vurgulamak adına, eserde kullanılan rivayetlerin isnatlarının ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.³⁶⁸

4.1.4.3 Mevkûf ve Maktû Hadis Kullanımı

Yahyâ, eserinde mevkûf hadisleri, özellikle Hz. Ömer ve Hz. Ali dönemi uygulamaları gibi zımni sahabe icmasını gösteren rivayetleri ve tabiin dönemi maktû fetvalarını sıkça kullanmaktadır. Yahyâ 183 mevkuf, 350'den fazla maktu rivayet kullanmaktadır.³⁶⁹ Merfu rivayetler çıkarıldığında bu oran %78,3'e tekabül etmektedir. Bu ise harâca (toprak vergisi ve devlet gelirlerine) dair önemli bir rivayet malzemesidir.

İlk dönem muhaddisleri, eserlerinde merfû haberlerle birlikte mevkûf haberleri de kullanarak, sahabe haberlerini hadislerin doğruluğunu ve anlaşılmasını sağlamak için değerlendirmişlerdir. Bazı âlimler, hadislerin tespiti ve tercihinde sahabe haberlerinin önemini vurgulamışlardır. Hanefilere göre, bir haberin sahih kabul edilmesi için Kur'an'a, sünnete, sahabe uygulamalarına ve umum-u belvâya ters düşmemesi gerekmektedir. Evzâî, bazı haberlerin sahabenin ameline uygun olup olmadığını kontrol ederek tashihini yapmaya çalışmıştır. İmam Mâlik de Medinelilerin ameline dayanan sahabe uygulamalarını, haberlerin sıhhat tespitinde kullanmıştır. Hatta Mâlik, bazen merfû rivayetlere rağmen sahabe haberlerini hüccet kabul etmiştir. *Kütüb-i Sitte* müellifleri de sıhhat tespit kriterlerinde açıkça sahabe haberlerine arz gibi bir kriter belirtmeseler de uygulamalarında sahabe

³⁶⁸ Hızır Na'me Hadî, "Yahyâ b. Âdem ve Menhecuhû fî Kitâbi'l-Harâc", *Mecelletü'l-Fetih* 23 (2005), 62-64.

³⁶⁹ Eserdeki rivayetler için 640 numaralandırma yapılmıştır. Ancak bazen bir numaralandırmada hem merfu hem mevkuf veya hem mevkuf hem de maktu hadis beraber aktarıldığından sayıların toplamı 640'ı geçebilmektedir

haberlerinin önemli bir yer tutmaktadır. Örneğin, Ebû Dâvûd, "iki haberin tearuzu durumunda sahabenin ameline bakılır"³⁷⁰ diyerek bu durumu açıklamıştır.³⁷¹

Yahyâ, sahabeye ait söz ve uygulamalarını şu amaçlarla kullanmaktadır:

1. Rivayetin Sıhhatini Kuvvetlendirmek

Sahabe haberleri, rivayetleri kuvvetlendirerek, özellikle haber-i vâhidin kuvvet kazanmasında önemli bir rol oynamaktadır.³⁷² Örneğin, ikta konusunda "Resûlullâh (s.a.s) Kays kuyusunu ve ağaçlığını Ali'ye verdi"³⁷³ rivayetini aktaran Yahyâ, bunu sahabenin şu rivayet ve uygulamaları ile kuvvetlendirmektedir:

- Ebû Bekir, Cüf ile Kanât'ın arasındaki toprakları Zübeyr'e ikta edip verdi.
- Ali, Ömer'den toprak istedi. O da ona Yenbu' arazisini bölüp verdi.
- Ömer'in Ebû Mûsâ el-Eşari'ye gönderdiği mektubu okudum. Ebû Abdullâh benden Dicle kıyısında atlarını güdeceği bir yer istemektedir. Eğer bu arazi cizye arazisinden değilse ve cizye suyu oraya ulaşmıyorsa, sen bu yeri ona ver.
- Ömer, Peygamber'in ashabından beş kişiye ikta yoluyla toprak verdi: Bunlar, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Abdullâh b. Mes'ûd, Habbâb, Üsâme b. Zeyd'dir. Galiba bir de Zübeyr'i söyledi.³⁷⁴

Sahabe haberlerinin rivayetleri kuvvetlendirmesine dair diğer bir kullanım şekli, sahabe uygulamalarının sürekliliğini aktarmaktır. Örneğin, söz konusu ikta pasajında Şa'bî bu yöntemi şöyle kullanmaktadır: "Ne Hz. Peygamber ne Hz. Ebû Bekir ve ne de Hz. Ömer ikta yoluyla toprak dağıttı. İlk defa ikta usulü ile toprak tahsis eden ve satan kimse Hz. Osmân'dır."³⁷⁵ Diğer bir örnek ise şu şekildedir: Peygamber, Hayber halkına topraklarını, ürünler yarı yarıya paylaşılacak üzere geri verdi. Hurmalıklardan da elde edilen hurmanın beşte birini vereceklerdi. Hayber ile yapılan bu anlaşma Peygamber'in hayatı boyunca devam etti. Ebû Bekir ile Ömer dönemlerinde de aynı şey sürdürüldü, ta ki onlar İbn Ömer'i yaralayana kadar.³⁷⁶

³⁷⁰ Ebû Davûd, *Sünen*, Sütne, 14

³⁷¹ Çiftçi, "Hadislerin Kabulü ve Reddinde Sahâbeye Arz Yöntemi", 256, 257.

³⁷² Çiftçi, "Hadislerin Kabulü ve Reddinde Sahâbeye Arz Yöntemi", 257.

³⁷³ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 74.

³⁷⁴ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 73, 74.

³⁷⁵ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 75.

³⁷⁶ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 38.

Yahyâ, bu yöntemi eserin birçok yerinde kullanmaktadır. Bu da eserde vermek istediği mesajı ve savunduğu görüşü bu yolla kuvvetlendirdiğini göstermektedir.

2. Mütearız Haberlerin Tercihini Kolaylaştırmak

Bu yöntem, sahabenin görüş ve şahitliklerine başvurma şeklinde ifade edilebilir. Buna ancak sahabenin vefatından sonra başvurulabilir ve onun sayesinde ihtilafı rivayetlerin çözümü ya da tercihi kolaylaşmış olur.³⁷⁷

Kitâbü'l-Harâc'da bu yöntemin de kullanıldığı müşahade edilir. Örneğin, yeşilliklerde zekât alınıp alınmayacağı konusunda İslam uleması ilk dönemlerden itibaren ihtilaf etmiştir. Bu ihtilafı Yahyâ da eserinde iki farklı babda aktardığı rivayetlerle tartışmaktadır. İbrâhîm en-Nehâî ve Atâ'dan topraktan çıkan her şeyden zekât verilmesi gerektiği görüşünü aktaran Yahyâ, İbn Abbâs'ın pırasa destelerinden bile zekât aldığı rivayetini aktarır. Yahyâ bu rivayetlerin peşinden “Zekâtın sadece buğday, arpa, hurma ve kuru üzümünden alınması gerektiği, yeşilliklerden zekât alınmayacağı görüşünde olanlar” babını açar ve konuyla ilgili birçok rivayet verir.

Yahyâ, ilgili rivayetleri aktarırken sahabeye başvurmayı ihmal etmez. Eserinde aldığı şu rivayetlerle aslında sahabenin bu konudaki tavrını ortaya koymaktadır:

- Zühri sanki zekâtın ölçülebilen mallarda olduğu görüşündedir. Halbuki raviler Hz. Ali ile Hz. Ömer'in yeşil ve yaş bitkilerde zekâtın farz olmadığı görüşünde olduklarını bildirmişlerdir.
- Hz. Ömer, yeşil bitkilerde zekâtın farz olmadığını söyledi.
- Hz. Ali, sebze ve yeşil bitkilerde zekâtın olmadığını söyledi.
- Hz. Enes, sebze ve yeşil bitkilerde zekâtın olmadığını söyledi³⁷⁸

Böylece Yahyâ, söz konusu fikhî ihtilafı, sahabenin bu konudaki tutumunu aktararak çözmeye çalışmıştır. Kendisi de bu görüşü tercih etmiştir.

3. Rivayetlerin Doğru Anlaşılmasını Kolaylaştırmak

Alimler, herhangi bir konuyla ilgili hadisleri tahrir ederken onunla ilgili sahabe haberlerini de vererek rivayeti açıklamaya çalışmışlardır. Özellikle Ma'mer b. Râşid, Mâlik b. Enes ve İbn Ebî Şeybe gibi Musannef türünde eser yazan muhaddisler hemen hemen her bölümü bu yönteme göre oluşturmuşlardır.

³⁷⁷ Çiftçi, “Hadislerin Kabulü ve Reddinde Sahâbeye Arz Yöntemi”, 258.

³⁷⁸ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 151, 152, 154.

Muhaddisler bu yöntemle sahabenin hadisler hususundaki açıklamalarını ve hadislerle nasıl amel ettiklerini açıklamaya çalışmışlardır.³⁷⁹

Yahyâ'nın eserinde bu yolun da kullanıldığına dair şu rivayetler örnek olarak verilebilir:

- Hayber fethinden sonra Hayber toprakları taksim edilmiştir. Bu taksimin kaç kişiye yapıldığı hususunu bize sahabeden aktarılan rivayetler açıklamaktadır. Yahyâ da Câbir b. Abdullâh'tan 1400, İbn Abbâs'tan 1580, yine Câbir'e isnat edilen bir görüşe göre 1500 olduğu rivayetlerini aktarmaktadır. Böylece hadisteki bu kapalı noktayı ilgili rivayetler ile gidermektedir.³⁸⁰
- “Hasat günü onun hakkını verin” ayetinin tefsiri bağlamında sahabeden İbn Abbâs ve İbn Ömer'den açıklama aktarması da bu örneklerden biridir.³⁸¹

Mevkuf hadisleri bu şekilde kullanan Yahyâ, aynı sistemi “maktû rivayetler” için de uygulamaktadır. O, birçok hadis ve fikhî konuda, rivayetin sıhhatini kuvvetlendirmek, mütearız rivayetlerin tercihini kolaylaştırmak ve rivayetlerin doğru anlaşılmasını sağlamak için Tabiin fetva ve görüşlerine başvurmaktadır. O, bu bilgileri bir araya getirerek, konuyla ilgili bir yargıya varmaya çalışmaktadır.

Yahyâ'nın geniş bir çerçevede rivayetleri ele almasının bir amacı da haraç konularında güvenilir bilgilerin asıl kaynaklarını göstermektir. Yani yönetimde uygulanabilecek planlamaların ilgili rivayetlerden kaynağını belirterek ve ilk dönemleri örnek alarak kendi dönemini ona göre şekillendirmek ve bunu yaparken de kaynaklarına dikkat çekmektir.

4.1.4.4 Metin ve Senet Değerlendirmeleri

Yahyâ, eserinde yer yer senet ve metin değerlendirmesi yapmaktadır. Bu bağlamda eserdeki bazı örnekler şunlardır:

1. Yahyâ, Şa'bî'den “Yeşilliklerde, ceviz, badem ve meyvelerde öşür olmadığını ancak bunların satılması ve elde edilen paranın 200 dirheme ulaşması sonucu bu paradan zekat verilmesi gerektiği” rivayetine benzer bir rivayetin İsmâîl

³⁷⁹ Çiftçi, “Hadislerin Kabulü ve Reddinde Sahâbeye Arz Yöntemi”, 260.

³⁸⁰ İbn Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 39, 42.

³⁸¹ İbn Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 121, 125.

b. Ayyâş, Abdülazîz b. Ubeydullâh kanalı ile aktarıldığını kaydeder. Ancak Yahyâ, peşinden şu tenkidi yapar: Bizim arkadaşlarımız arasında bunu Şa‘bî’nin sözünden öğrenen bir tek kişi dahi tanımıyorum. Biz ondan bunun hilafına olan sözler işittik. Bunlar, bu kitabın içindedir.³⁸² Daha sonra Yahyâ, işaret ettiği rivayetleri 527-530 numaralı rivayetlerde aktarır. Bu rivayetlerde Şa‘bî, zekâtın sadece dört şeyde farz olduğunu, kendisine yöneltilen “Yaş üzüm satılırsa ne yapılır?” sorusuna, “Satış bedeli üzerinden öşür veya yarım öşür olarak hesaplanır ve verilir,” şeklinde cevap verir.³⁸³ Böylece Yahyâ, önceki metnin zayıf olduğunu ifade etmektedir.

2. Yahyâ, hocası Vekî‘ tarafından Şerîk aracılığıyla İbn Ömer’den aktarılan “vesk tartısının 60 sa’ olduğu” rivayetini ayrıca Şerîk’e de sorar. Şerîk ise hafızasında olmadığı cevabını verir. Yahyâ’nın kaydettiği bu pasaj, rical ilmi bağlamında bir değerlendirmedir. Zira iki hocasından birisinin burada cerh edilmesi gerekmektedir. Ya hocası Vekî‘, Şerîk’in aktarmadığı bir rivayeti ona isnat ederek aktardığı için ya da Şerîk hafızası zayıflaması nedeniyle rivayeti unuttuğu için eleştirilmelidir. Şerîk’in Kûfe kadılığına geçmesinden itibaren hafızasının zayıfladığı tenkidi³⁸⁴ göz önüne alındığında, muhtemelen söz konusu cerh Şerîk’e yöneltilmiş olmaktadır.

3. Yahyâ’nın bir diğer değerlendirmesi de şu rivayettir: Hafs b. Gıyâs, Haccâc ve el-Hakem yoluyla İbn Abbâs’ın “Hasat günü onun hakkını veriniz” ayeti hakkında şöyle dediğini haber verdi: “Ben, onu öşür ve yarı öşür diye istinsah ettim.” Ravi, öşür ve öşrûn yarısı demiş olabilir, dedi.

Yahyâ, Hafs’a mana nerede değişiyor diye sorduğunda, Hafs susup cevap vermez. Yahyâ, Hafs’a, rivayetin senedinde Miksem’in zikredilip zikredilmediğini sorar; Hafs, hayır cevabını verir.³⁸⁵ Muhtemelen, meşhur olan rivayetlerde bu hadisin senedinde Miksem bulunduğundan Yahyâ da senette Miksem’in olması gerektiğini düşündüğü için bu soruyu sormaktadır. Bilfiil kendisi de bu rivayetin hemen peşinden İbn Abbâs’tan benzer rivayeti “Muâviye, Haccâc, el-Hakem ve Miksem, İbn Abbâs” senedi ile aktarır.³⁸⁶

Bu rivayette Miksem de zikredilir. Bu durumda, ilk eleştiri Hafs’a yapılacağından Yahyâ da hemen ona bu soruyu yöneltir. Böylece Yahyâ, rivayetin

³⁸² İbn Âdem, *Kitabü’l-Harâc*, 142.

³⁸³ İbn Âdem, *Kitabü’l-Harâc*, 148.

³⁸⁴ İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 266.

³⁸⁵ İbn Âdem, *Kitabü’l-Harâc*, 122.

³⁸⁶ İbn Âdem, *Kitabü’l-Harâc*, 122.

aslını da vererek doğru tarîkini göstermeye çalışır. Diğer rivayeti ise doğru olan rivayeti manaca desteklemek, ayrıca ilgili rivayetin zayıflığını göstermek amacıyla zikretme ihtimali vardır.

Eserde az sayıda olan doğrudan değerlendirmelere mukabil, zımni tahlillerin daha yaygın olduğu görülmektedir. Zira çoğu zaman aynı konuya dair ardışık sıralanan rivayetler, Yahyâ'nın bunları salt rivayet amacıyla sunmadığını gösterir. Aşağıdaki veriler bu bağlamdaki bazı örneklerdir:

1. Yahyâ b. Âdem, Hafs b. Gıyâs, Ca'fer b. Muhammed senediyle Ca'fer'in babasının (Muhammed) şöyle dediğini aktarır: Resûlullâh (s.a.v.), Mehzûr suyu hakkında şu hükmü verdi: Hurma sahipleri suyu topuklarına, ekin sahipleri ise ayakkabılarının bağlarına kadar tutup, sonrasında suyu kendilerinden daha aşağıda bulunanlara bırakacaklardır.³⁸⁷

Aktarılan bu rivayette Ca'fer'in babası hem Hz. Peygambere yetişmemesi hem de hangi kanaldan rivayeti aldığını belirtmemesi sebebiyle rivayette irsal türü inkıta meydana gelmektedir. Bu ise çoğu muhaddisin kabul ettiği gibi rivayeti zayıflatmaktadır. Ancak Yahyâ, bu merfû rivayeti, peşinden farklı müsned tarîklerle destekleyerek, rivayetin senedinde zaaf olsa da metnin sağlam olduğuna işaret etmektedir.³⁸⁸

2. Eserdeki diğer bir zımni değerlendirmeye de şu rivayetlerin senetleri örnek verilebilir. İlgili rivayetlerin senetleri, Yahyâ'dan itibaren şöyledir:

- Yezid b. Abdülazîz, Muhammed b. İshâk, Ebû Mâlik b. Sa'lebe b. Ebi Mâlik, Babası Sa'lebe b. Ebî Mâlik.

- Ebû Muâviye, Muhammed b. İshâk, Ebû Mâlik b. Sa'lebe b. Ebi Mâlik, Babası Sa'lebe b. Ebî Mâlik.

- Abdurrahîm, Muhammed b. İshâk, Ebû Mâlik b. Sa'lebe b. Ebi Mâlik, Babası Sa'lebe b. Ebî Mâlik.

Bu üç rivayetin ortak noktası, senetlerinde Muhammed b. İshâk'ın yer almasıdır. Meşhur Sîre ve Meğâzî yazarlarından biri olan İbn İshâk, her ne kadar

³⁸⁷ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 95-96.

³⁸⁸ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 1964, 96.

sadûk bir ravi³⁸⁹ olarak görülse bile tedlis yapmakla cerh edilmiş³⁹⁰ ve rivayetlerine ihtiyatlı yaklaşmıştır. Özellikle an'ane ile olan rivayetleri, ancak seması sabit olunca ihticaca elverişli kabul edilmiştir.³⁹¹

Yazarın aktardığı ikinci rivayette İbn İshâk, Ebû Mâlik b. Sa'lebe'den aldığı hadisi, حدثنا ifadesi ile aktarmıştır. Fakat peşinden gelen üçüncü ve dördüncü rivayetlerde bu hadis عن ile aktarılmıştır. Böylece Yahyâ'nın aktardığı üçüncü ve dördüncü rivayet, ikinci rivayete hamledilir. Netice olarak bu iki rivayetin senedlerinin bu kısmında da bir problem olmadığı anlaşılır. Diğer taraftan, "Hadis Tahammül Lafızları" başlığında ele alınacağı gibi, Yahyâ, diğer bazı kaynaklarda, senetlerinde tahdis lafızlarının açıkça kullanıldığı bazı rivayetlerde عن lafzını kullanmakla yetinmiştir. Burada bu ihtimalin olduğu da düşünülebilir.

Eserin ele alınış biçiminden, Yahyâ'nın bilginin kaynağına ve senede önem veren bir muhaddis olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, hocası Ebû Bekir'e, Hasan-ı Basrî'den aktardığı bir rivayeti kimden aldığını sorması³⁹² ve Vekî'in, Şerîk'ten aktardığı bir rivayeti ayrıca Şerîk'e sormasından³⁹³ bu önem anlaşılmaktadır. Ancak buna rağmen, eserinde bazen kendisinin de kaynak vermekten imtina ettiği görülmektedir. Örneğin Yahyâ, "Hasat vaktinde onun hakkını verin" ayetinde, Süddî'den bunun zekât ayeti ile nesih edildiği rivayetini aktarır. Ancak Yahyâ'nın talebesi Hasan, ona bu bilgiyi kimden aldığı sorduğunda, Yahyâ, "alimlerden" cevabını verir.³⁹⁴ Dahası, buna benzer şekilde, eserin bazı yerlerinde de isim vermeden genel ifadeler kullanılır. O ifadelerden bazıları şunlardır: "Mâlik b. Enes'in bazı Medinelî talebelerinden duydum"³⁹⁵, "Hâtim b. İsmâîl ve diğer bazı arkadaşlarımız bize rivayet etti"³⁹⁶, "Bazı arkadaşlarımız bize rivayet etti"³⁹⁷, "Bazı Medinelilerden ve bazı Şamlılardan."³⁹⁸

³⁸⁹ Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân ez-Zehebî, *el-Kâşif fî Ma'rifeti men lehû Rivâyetun fî'l-Kutubi's-Sitte*, thk. Muhammed 'Avvâme (Cidde: y.y., 1413/1992), 2/156; İbn Hacer el-'Askalânî, *Takrîbu't-Tehzîb*, 467.

³⁹⁰ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî İbn Hacer el-'Askalânî, *Ta'rîfu Ehli't-Taqdîs bi Merâtibi'l-Mevşûfîn bi't-Tedlîs*, thk. 'Âşım b. 'Abdullâh el-Karyûtî (Amman: y.y., 1403/1983), 51.

³⁹¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/284.

³⁹² İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 162-163.

³⁹³ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 136.

³⁹⁴ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 124.

³⁹⁵ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 156.

³⁹⁶ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 47.

³⁹⁷ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 114, 153.

³⁹⁸ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 111.

Söz konusu rivayetler, kendisinden rivayet edilen kişiler malum olmadığından, hadis ehline senet açısından illetli kabul edilir. Ancak Yahyâ'nın isim tasrih etmediği bu yerlerin bazılarını hemen akabinde tafsil etmektedir. Örneğin, 557 numaralı rivayette “Arkadaşlarımız bize el-Eclah kanalı ile Şa‘bî’den rivayette bulundular. Bunlar lafız bakımından farklı olmakla beraber, mana bakımından aynıdır” demektedir. Hemen peşinden hocaları Hasan b. Sâlih, Ebû Bekir b. Ayyâş, Abdürrahim, Mindel el-Anezî, Ebû Şihâb, Hafs b. Gıyâs’tan el-Eclah aracılığı ile Şa‘bî’den aktarılan benzer rivayetleri sunar. Bundan anlaşılır ki bu rivayette müphem olarak zikrettiği “حَدَّثَنَا أَصْحَابُنَا” ifadesi, hemen peşinden gelen bu senetler aracılığı ile tasrih edilmektedir.

Yahyâ'nın 373 numaralı rivayette de benzer bir üslup kullandığı görülmektedir. İlgili rivayet şu şekildedir: "Bize arkadaşlarımız (حَدَّثَنَا أَصْحَابُنَا) Ebû İshâk'tan, o da Âsım'dan, o da Hz. Ali'den şunu nakletti: Gökten sulanan ürünlerden öşür, tulumla sulanan ürünlerden ise öşrün yarısı alınır." Yahyâ, bu rivayetin ardından "وَحَالَفَهُمْ فِي الْكَلَامِ وَالْمَعْنَى وَاجِدٌ" (Lafızda onlara muhalefet etti ama mana aynıdır) ifadesini kullanır. Bu ifadeden ilk bakışta, muhalefet eden üçüncü bir şahsın varlığı anlaşılrsa da "حَدَّثَنَا أَصْحَابُنَا" ifadesinin kitabın diğer yerlerinde de benzer bağlamlarda kullanıldığı göz önünde bulundurulduğunda, burada da aynı üslubun kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim bunu destekler şekilde, Yahyâ, bu rivayetin hemen peşinden altı farklı hocasından, Ebû İshâk, Âsım, Hz. Ali senediyle benzer rivayetleri sıralar. Bu rivayetlerdeki hocaları ise şunlardır: Şerîk b. Abdullâh, Kays b. er-Rebî‘, Ammâr b. Rüzeyk, Ebû Bekir b. Ayyâş, İsrâîl ve Hasan b. Sâlih.

Yahyâ bu terim kullanımını muhtemelen, küçük yaşlardan itibaren talebelik yaptığı hocası Süfyân es-Sevrî ve kırk yıl yanında bulunduğu Ebû Bekir b. Ayyâş’tan almıştır. Zira kaynaklarda Süfyân’ın³⁹⁹ ve Ebû Bekir’in⁴⁰⁰ “حَدَّثَنَا بَعْضُ أَصْحَابِنَا” kullanımlarının olduğu görülmektedir. Ancak bu ifadenin tasrih şekli onlardan aktarılmadığı için senede i’lal karışmaktadır. Yahyâ ise bu terimi daha farklı bir şekilde kullanmaktadır. Önce senetlerin ve metnin ortak iskeletini özetleyip, daha sonra bunları tasrih etmektedir. Bu kullanım, muhtemelen Yahyâ’ya

³⁹⁹ Ebû ‘Abdullâh Süfyân b. Sa‘îd b. Mesrûk el-Kûfî Süfyân es-Sevrî, *Tefsîru’s-Seyrî*, thk. Ebû Ca‘fer Muhammed (Beyrut: y.y., 1403/1983), 71, 156.

⁴⁰⁰ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 162-163.

özgü bir kullanımdır. Zira kendisinden önce senetleri bu şekilde kullanan birisi tespit edilememiştir.

4.1.4.5 Eserdeki Rivayet Ağları

Bir eserin rivayet ağı, o eserin ilim geleneği içerisindeki yerini ve güvenilirliğini ortaya koyan önemli unsurlardan biridir. Zira bu rivayet ağları, eserin hangi kaynaklardan beslendiğini anlamaya olanak sağlar. Bu ağ, eserin yazarı ile önceki kuşaklar arasındaki ilmî bağlantıyı kurarak, eserin etkinlik alanını ve tarihî önemini de belirginleştirir. Yahyâ'nın eserinden hareketle çıkarılacak rivayet ağları, onun ilim halkasındaki yerini anlamak açısından da büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, eserdeki bazı rivayet ağları aşağıda verilmektedir.

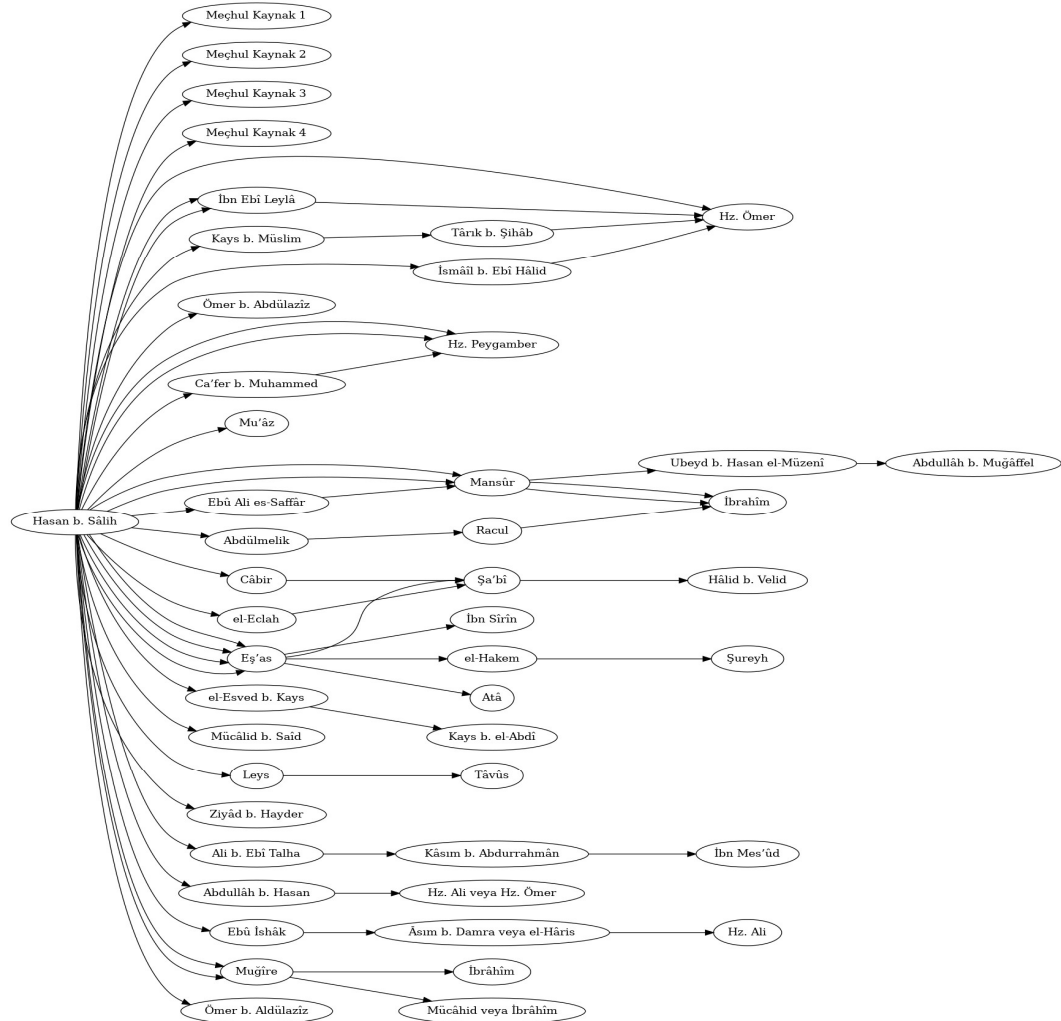
Yahyâ'nın rivayet birikiminin genişliği, eserin her bâbında olmasa bile, pek çok bâbında kendini göstermektedir. Bu durumun bir örneği olarak, “Hasat Günü Onun Hakkını Veriniz” ayetine tahsis ettiği bâb gösterilebilir. Bu başlık altında naklettiği rivayetlerin hemen hepsi söz konusu ayetin çeşitli tefsirleriyle ilgilidir.

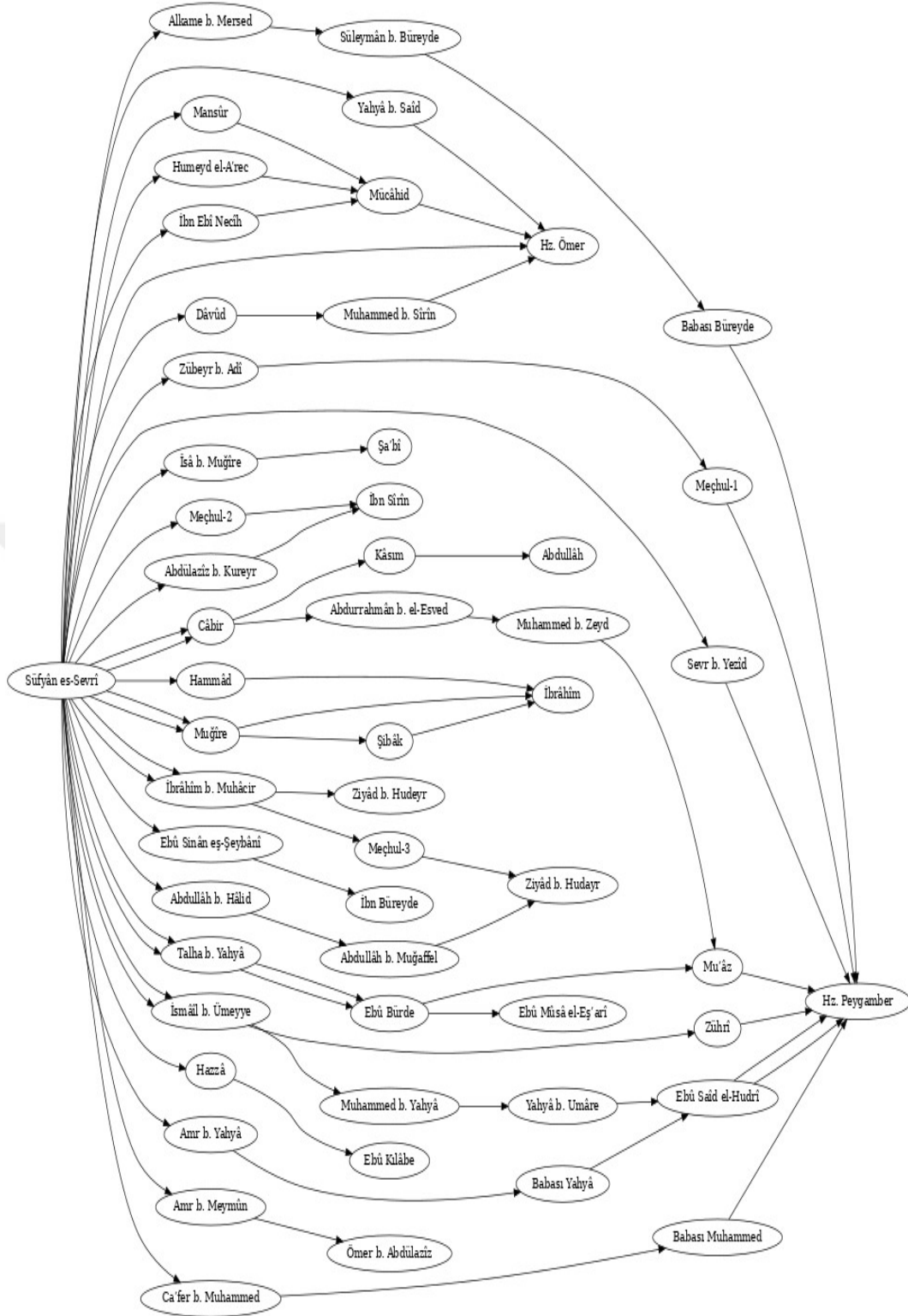
Şekil-1

İlgili rivayet şeması incelendiğinde, Yahyâ'nın hem kaynağın mübteda hem de müntehası açısından geniş bir rivayet malzemesine başvurduğu görülür. On dört farklı hocadan aldığı bu rivayetler, müntehası itibariyle on iki farklı kaynağa dayanmaktadır. Bu durum, bir muhaddis için tek bir konu etrafındaki önemli bir birikimine işaret etmektedir. Şemada dikkat çeken bir diğer husus ise, senetlerdeki ravilerin neredeyse tamamının sika ravilerden oluşmasıdır. Sahih senetlere sahip olmakla övülen Yahyâ'nın bu özelliği söz konusu rivayetlerde de kendini göstermektedir. Ayrıca, bu rivayetlerin tefsir ilmiyle ilişkili olması, *Ahkâmü'l-Kur'ân* adlı bir eser kaleme aldığı rivayet edilen Yahyâ'nın, bu alanda da hatırı sayılır bir rivayet malzemesine sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

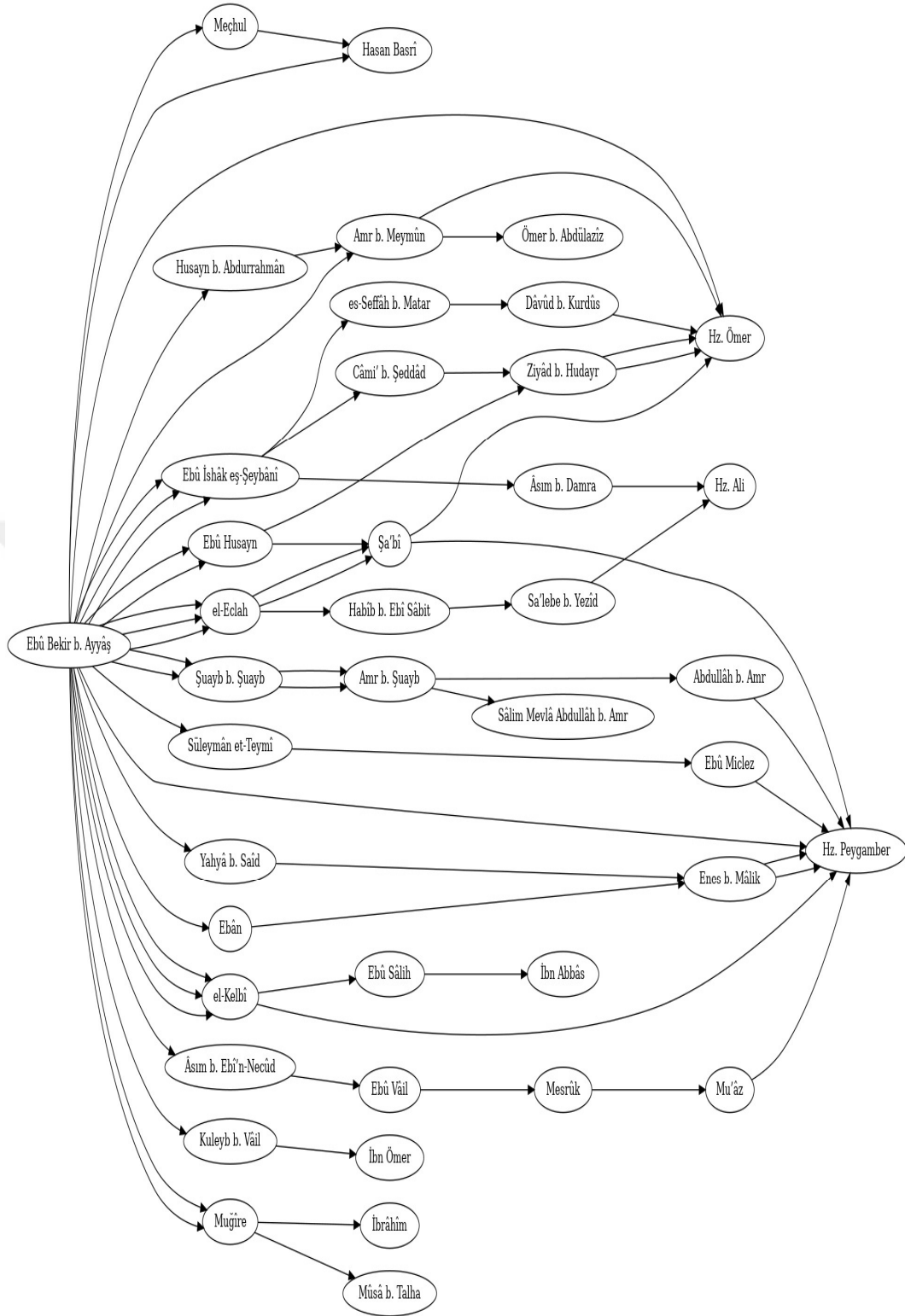
Aşağıdaki ağ haritalarında Yahyâ'nın rivayet ağının daha iyi anlaşılması için, en sık rivayette bulunduğu ve etkilendiği isimlere odaklanılmaktadır. Yahyâ'nın en çok rivayet aldığı dört hocası, bir sahabe ve bir tabiinin rivayetleri üzerinden ağ bağlantıları gösterilmektedir:

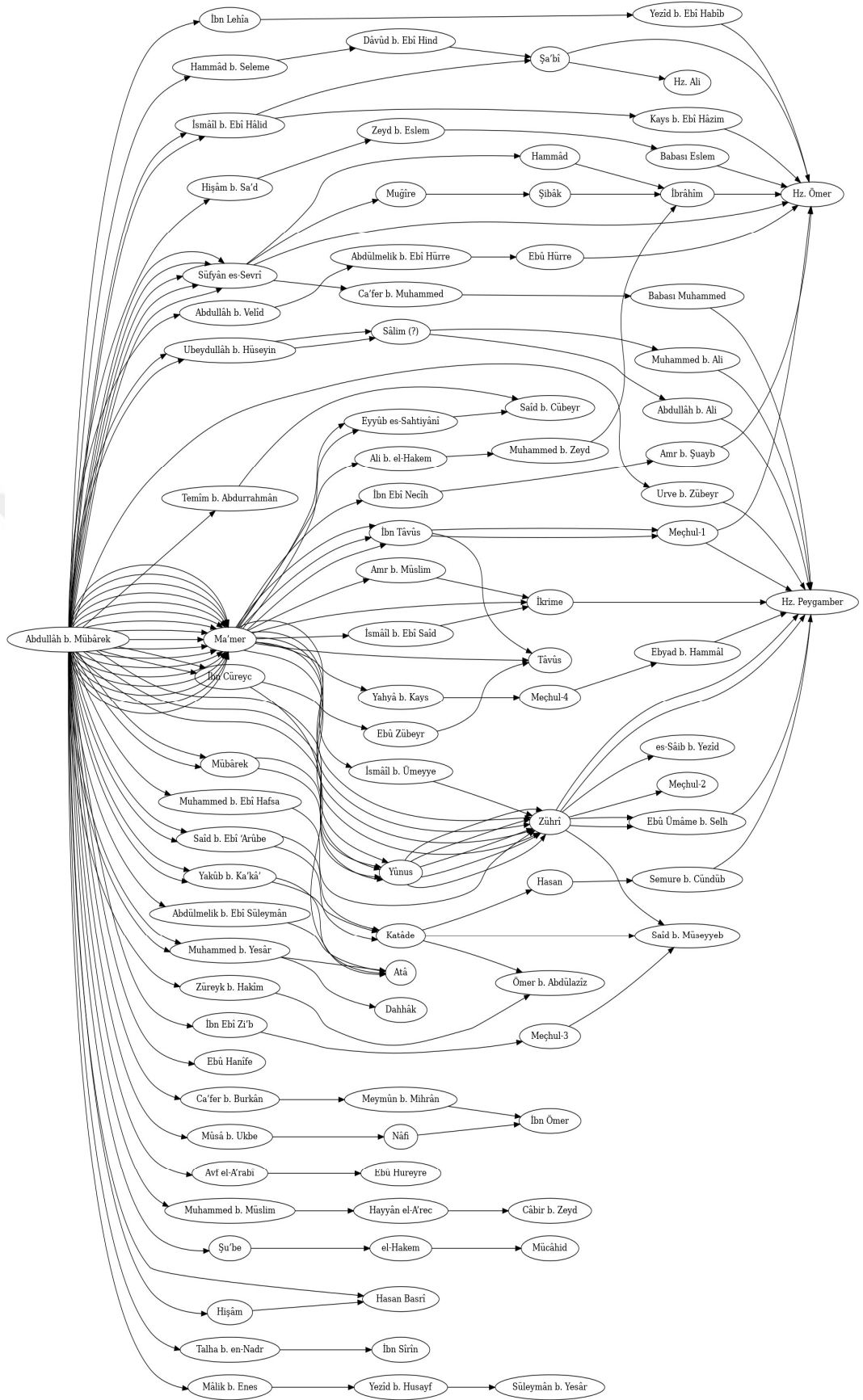
Şekil-2

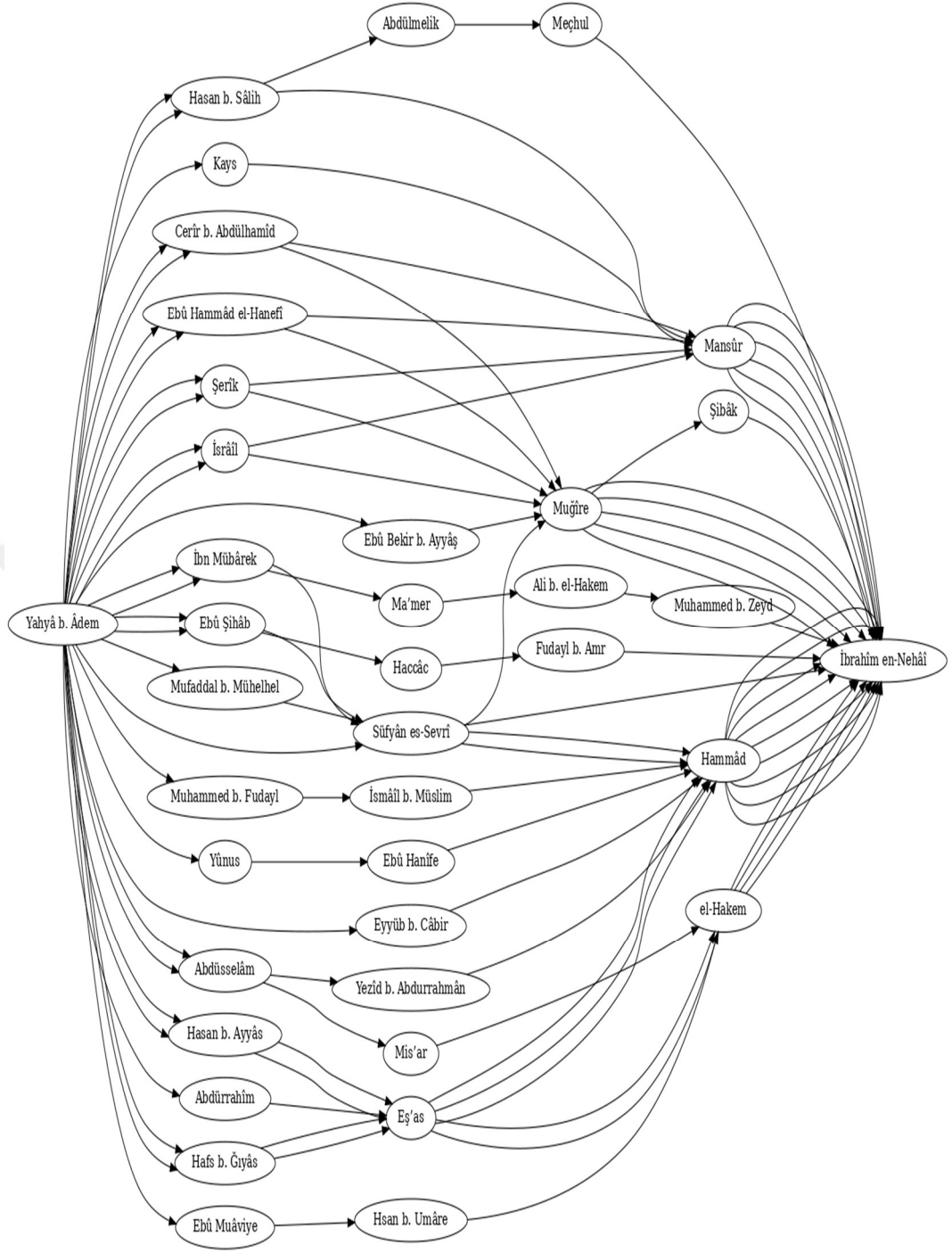
Şekil-3

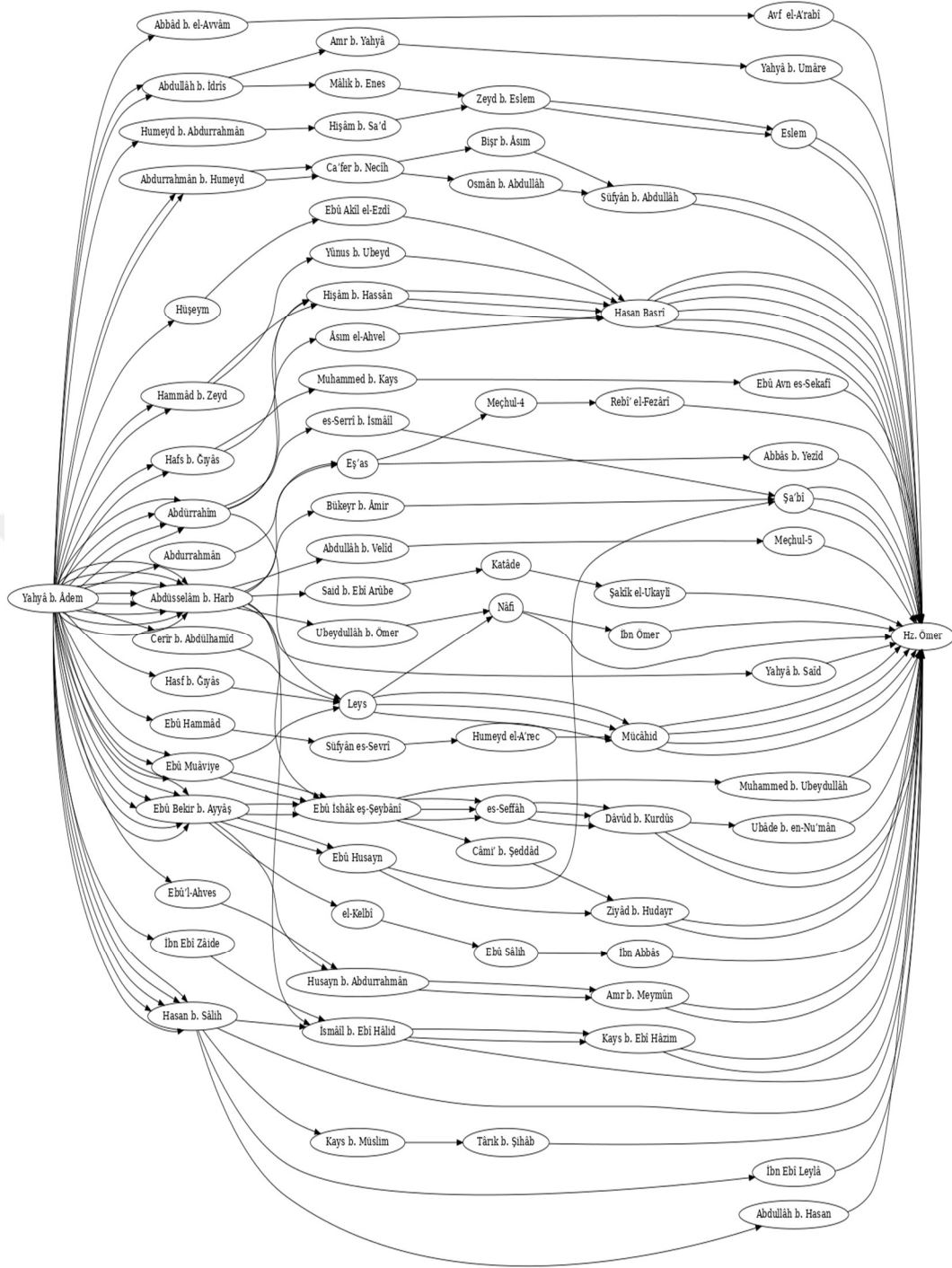
Şekil-4

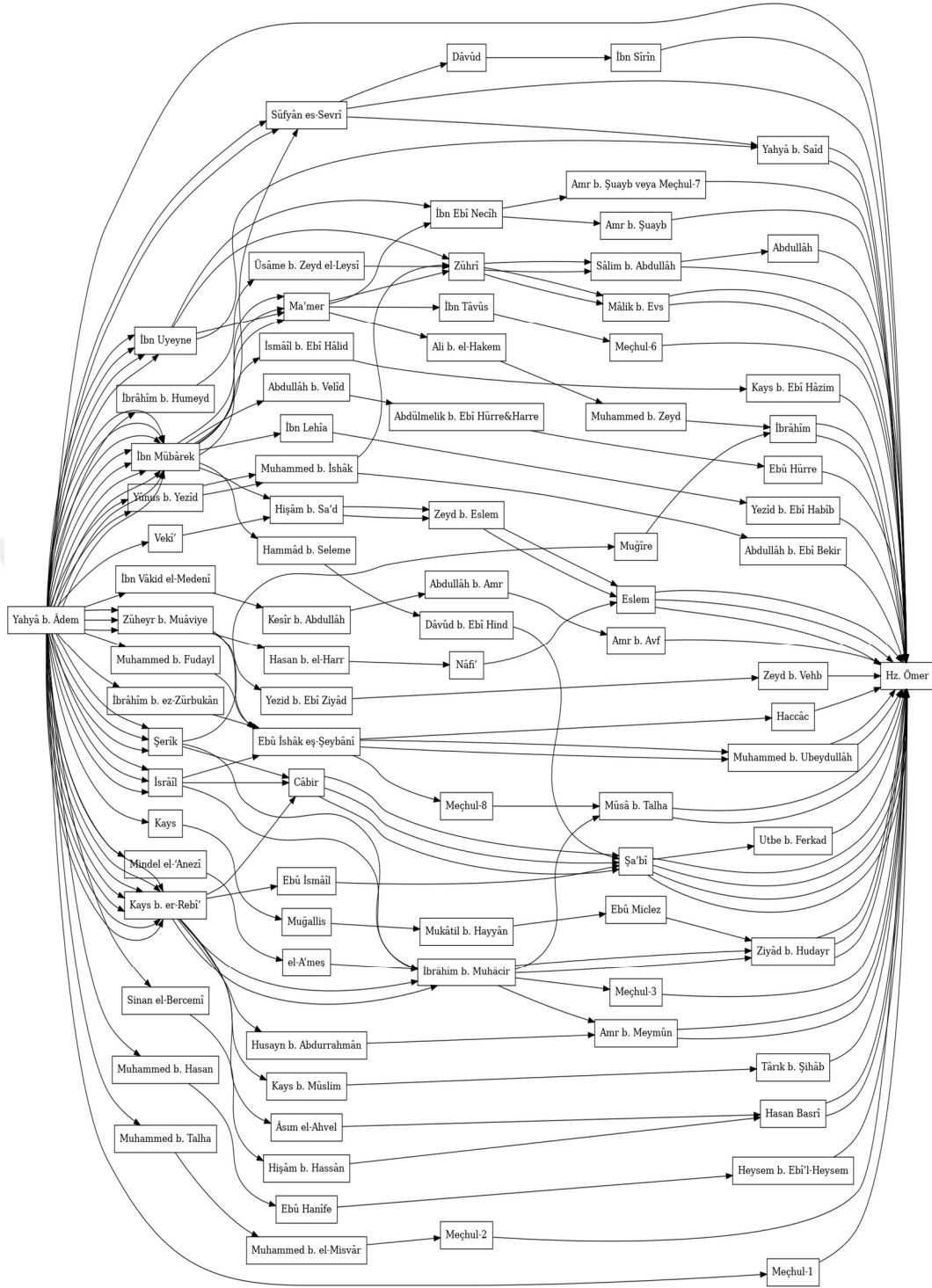
Şekil-5

Şekil-6

Şekil-7

Şekil-8

Bu rivayet ağları eserin büyük bir çoğunluğunu oluşturmaktadır. Rivayet ağlarında dikkat çeken bazı noktalar mevcuttur. Rivayetlerin değerlendirilmesi ve bazı noktaların tespiti açısından şunlar söylenebilir:

Yahyâ'nın hocalarının senet ağları incelendiğinde muhaddis vasfı öne çıkan olan hocaları ile fakih sayılan hocalarının rivayet ağlarında farklılık göze çarpmaktadır. Söz konusu farklılık senede önem verme ve senedin ittisali

ciyetiyledir. Örneğin muhaddislik vasfı ile öne çıkan hocası Abdullâh b. Mübârek'te senet kullanımı ve senet ittisali dikkati çekerken; Yahyâ'nın fakih kimliği ile bize takdim ettiği hocası Hasan b. Sâlih'in çok sayıda rivayetinde inkitalar mevcuttur. Hasan, senedi çok kullanmakla beraber bu eser özelinde senetlerinin birçoğunda problemler mevcuttur. Bu durum muhaddislerin hadise yaklaşımı ile fukahanın hadis yaklaşımını belirginleştiren durumlardan biridir. Yahyâ'nın, rivayet açısından muhaddislerden rivayeti daha çok öncelediği; fikhî fetva ve uygulamaya yönelik pratiklik açısından fukahayı öncelediği söylenebilir.

Yukarıda tabiinden İbrâhîm en-Nehâî'nin rivayet ağı bir örnek olarak sunulmaktadır. Yahyâ, İbrâhîm dışında tabiinden, özellikle fikhî kimlikleri ile öne çıkan tabiinden (Mücâhid, Hasan Basrî, Şu'be, Zührî, Mûsâ b. Talha vd.) çok sayıda fikhî görüş ve fetvayı almaktadır. Bu durum eserin fikhî bir konu ile ilişkili olmasından kaynaklı bir durum olsa da Yahyâ'nın tabiin alimlerinden, gerek ortak gerekse farklı görüşleri bir araya getirmesiyle, tabiin görüşlerini geniş bir perspektifte kayda aldığını ortaya koymaktadır. Onlardan rivayeti de geniş bir kanaldan elde etmektedir. Bu da o dönemin farklı görüşlerine ışık tutması açısından eseri değerli kılmaktadır. Ayrıca bu ağlar Yahyâ'nın geniş bir rivayet kaynağına sahip olduğunu da düşündürmektedir.

Yahyâ'nın sahabe uygulama ve fetvalarına önem verdiği daha önce aktarılmıştı. Yukarıda Hz. Ömer'e kadar varan rivayet şeması iki örnek halinde sunulmaktadır. Yahyâ, eserde yüzün üstünde rivayetle Hz. Ömer'in gerek görüşlerini gerekse de uygulamalarını aktarmasıyla, aslında kendine göre doğru olan uygulama ve fetvaları bu ve benzeri şekilde ortaya koymaya çalışmaktadır. Hz. Ömer'e varan rivayetlerin genelinde senet yolunu kullanmayı tercih etmesi Yahyâ'nın muhaddislik kimliğini pekiştirmektedir. Otuz altı farklı hoca yoluyla bu bilgileri sağlaması da esere bu konuda ayrı bir genişlik katmaktadır.

Yukarıdaki diyagramlarda görüldüğü üzere ağların farklı yollardan bağlantılar içermesi rivayetlerin çok yönlü desteklendiğini göstermektedir. Bu durum rivayetlerin güvenilirliğini arttırdığı gibi raviler arası karşılaştırmalara da olanak sağlamaktadır. Fakat meçhul kaynaklar ve çeşitli inkıta içeren rivayetler isnatların zayıflamasına neden olmaktadır.

Bunlar dışından eserin rivayetlerinin kümелendiği diğer raviler şunlardır: Abdüsselâm b. Harb, Abdürrahîm b. Süleymân, Kays b. Rebî', Eş'as, Hafs b. Gıyâs,

İbn Uyeyne, İsrâîl, Şerîk b. Abdullâh, Ma‘mer, Zührî, Atâ, Şa‘bî, Hasan-ı Basrî, Mu‘âz b. Cebel ve Hz. Ali.

4.1.4.6 Eserdeki Tahammül Lafızları

Yahyâ'nın metodolojisinin en belirgin özelliklerinden biri, hocalarından naklettiği rivayetlerin başında semâ‘ (işitme) veya müşâfehe (hocanın ağzından bizzat duyma) ifadelerine dayanan isnadı kullanmasıdır. O'nun eserde kullandığı tahammül lafızları şunlardır: حدثنا، حدثني، حدثنا أصحابنا، أخبرنا، قال، سمعت، سمعنا، سألت، بلغني ذلك عنه عن العلماء،

Rivayeti aktarma yöntemlerindeki bu çeşitlilik, iki olasılığı akla getirmektedir: Ya rivayeti sözlü olarak almıştır ya da yazılı kaynaklardan almıştır. Yazılı kaynaklardan almışsa, bu durumda Yahyâ'nın elinde rivayeti aktardığı yazılı bir kaynak olması gerekir. Rivayeti dolaylı yoldan almış olma ihtimali de vardır. Ancak Yahyâ'nın *Kitâbü'l-Harâc*'da çoğu rivayeti müşâfehe yoluyla aldığı görülmektedir. Zaten Yahyâ, güvenilir bir ravi olarak bilinir ve rivayet metodolojisi, klasik hadisçilerin kullandığı yöntemlere uygun, bilginin aktarımında güzel bir yol olarak kabul edilir.⁴⁰¹ Fakat “بلغني ذلك عنه عن العلماء” ifadeleri inkitâ‘ olan rivayetler olduğundan senet bakımından problem oluşturmaktadır.

Yahyâ, bazen tek bir rivayet için birden fazla kaynak kullanmaktadır; örneğin: “Bana Vekî' ve Hamîd b. Abdurrahmân anlattı”, “Bize Süfyân b. Uyeyne ve Ebû Bekir b. Ayyâş anlattı”, “Şerîk'e ve Hasan b. Sâlih'e sordum”, “Hasan bin Sâlih'i ve Şerîk'i şöyle derken işittim.”⁴⁰² Bu yöntem, “isnad-ı cem‘î” olarak bilinir ve muhtemelen isnatları tekrarlamaktan kurtulmak için toplu isnadı icat eden seçkin ravilerin tarzından etkilenmesinden kaynaklanmaktadır. Bu yöntemde, ravi, belirli bir şeyhten belirli bir hadis rivayet eden şeyhlerini tek bir isnat altında toplar ve şeyhleri zikrettikten sonra “يقولان”، “يقولون” veya “عن” gibi ifadeler kullanır.⁴⁰³

Diğer bazı kaynaklarda Yahyâ'nın, “enbeenâ”⁴⁰⁴ ve “nebbenâ”⁴⁰⁵ lafızlarını da kullandığı görülmekle birlikte, bu eserinde bu tür ifadeler onun tarafından kullanılmamıştır. Enbenâ ve nebbenâ lafızları, doğrudan nakli ifade ettikleri için rivayet ilminde güvenilir kabul edilir. Belegenâ lafzı ise doğrudan

⁴⁰¹ Hadî, “Yahyâ b. Âdem ve Menhecuhû fî Kitâbi'l-Harâc”, 61, 62.

⁴⁰² İbn Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 32, 41, 155, 160.

⁴⁰³ Hadî, “Yahyâ b. Âdem ve Menhecuhû fî Kitâbi'l-Harâc”, 61.

⁴⁰⁴ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 2/359.

⁴⁰⁵ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân el-Fârisî Ya'kûb b. Süfyân el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târîh*, thk. Ekrem Dîyâ el-'Umerî (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1401/1981), 3/372.

nakil içermez, bu nedenle daha zayıf kabul edilir ve bilginin doğruluğunu teyit etmek için ek araştırma gerektirir.

4.1.5 Tahammül Lafızlarına Bir Müdahale Örneği

Erken dönem hadis eserlerinde, hangi tahammül lafızlarının kullanıldığı ve bunların aslına uygun olarak korunup korunmadığı hususu önemli bir konudur. Yahyâ b. Âdem'in eserinde bu durumu incelediğimizde, genellikle “حدثنا” lafzını kullandığı, ancak bazen “أخبرنا”⁴⁰⁶ lafzına da yer verdiği görülmektedir. Hocalarının bazı görüşlerini aktarırken ise “سمعت”⁴⁰⁷ ve “قال”⁴⁰⁸ lafızlarını kullandığı ifade edilmişti. Dikkat çekici olan, Yahyâ'nın senet zincirlerinde hocasından sonraki raviler arasında genellikle “عن” kısaltmasını kullanmasıdır. Bu durum, Yahyâ'nın kendi tercihi olabileceği gibi, hocalarının da bu kısaltmayı kullanmasından kaynaklanmış olabilir. Ancak bu konuda bir yargıya varmak için, Yahyâ'nın eserindeki rivayetlerin diğer hadis eserleriyle karşılaştırılması gerekmektedir. Bu karşılaştırma, Yahyâ'nın “عن” kısaltmasını bilinçli olarak mı kullandığını anlamaya yardımcı olacaktır. Tahammül lafızlarını bu şekilde değişikliğe uğratılması durumunu ‘an‘aneleştirme terimi ile ifade edilmektedir.

Hicrî İlk Üç Asırda Rivâyet Lafızlarının Kullanımı adlı çalışmada, ‘an‘aneleştirmenin Mâlik b. Enes'in bazı tarîkleri başta olmak üzere, Süfyân b. Sa'îd, Hammâd b. Zeyd, Züheyr b. Muâviye, İbrâhim b. Sa'd ve Ma'mer b. Râşid'in bazı tarîklerinde gerçekleştirildiğine dair çeşitli örnekler sunulmuştur.⁴⁰⁹ Genç'in de belirttiği gibi, ilk dönemlerde “bilinçli bir ‘an‘aneleştirmenin” yapıldığını düşündüren bazı deliller bulunmaktadır:⁴¹⁰

1. Hafs b. Ğıyâs'a (öl. 194/810) A'meş'ten rivayetlerinin neden hep “عن فلان عن فلان” şeklinde olduğu ve içinde “حدثنا” veya “سمعت” geçmediği sorusu yöneltince, Hafs, bu lafızları tasrih ettiği rivayetleri aktarır.⁴¹¹

2. el-Velîd b. Müslim'den (öl. 195/810) gelen rivayete göre el-Evzâ'î onlara hadis rivayet ederken şöyle derdi: “حدثنا يحيى قال: حدثنا فلان ثنا فلان...” ta ki senedin sonuna ulaşana kadar. Ancak el-Velîd, bazen tahammül lafızlarını aynen kendisine

⁴⁰⁶ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 64, 141.

⁴⁰⁷ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 21, 116, 155.

⁴⁰⁸ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 22, 86, 119, 142.

⁴⁰⁹ Samet Genç, *Hicrî İlk Üç Asırda Rivâyet Lafızlarının Kullanımı* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 69-92.

⁴¹⁰ Genç, *Hicrî İlk Üç Asırda Rivâyet Lafızlarının Kullanımı*, 66-69.

⁴¹¹ Haţîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/82.

rivayet edildiği gibi naklettiğini, bazen de “عن عن عن” diyerek haberleri hafiflettiklerini söyler.⁴¹²

3. İbn Hanbel’e göre A’meş’in hadislerinde Şu‘be tahammül lafızlarını da eda ederken Ebû Muâvîye (öl. 195/811) ise “عن عن” lafızlarını kullanır.⁴¹³

4. Ahmed b. Hanbel hocası Yahyâ b. Saîd’e (öl. 198/813), İsmâîl b. Ebî Hâlid’in Âmir kanalıyla aktardığı hadisleri sorar. Kitapta “حدثنا عامر” şeklinde yazmasına rağmen, Yahyâ bu hadisleri “إسماعيل عن عامر” olarak ifade eder. İbn Hanbel, kitabında “حدثنا عامر” yazıyor, dediğinde Yahyâ, bu ifadelerin sahih olduğunu, eğer İsmâîl’in Âmir'den işitmediği bir şey olsaydı bunu kendisine belirtmiş olacağını söyler.⁴¹⁴

5. Bişr b. Bekir (öl. 205/820), bu konuda şu eleştiri de bulunur: “İraklılar hadisin tadını kaçırdılar; çünkü rivayet ederken “فلان عن فلان” diyorlar ve “ثنا” veya “أخبرنا” ifadelerini kullanmıyorlar.”

6. ‘An’aneleştirme hakkında diğer bir rivayette şöyledir: Ebu Zur’a dedi ki: “Ahmed b. Hanbel'e Esbât'ın, Şeybânî aracılığıyla İbrâhîm'den rivayet ettiği hadisi sordum. İbrâhîm “İbn Abbâs'tan işittim” demişti. Ahmed b. Hanbel ise “عن ابن عباس” “İbn Abbâs'tan” dedi. Ben de “Esbât böyle söylüyor” dedim. O da “Biliyorum, ama “عن” dersem onu da kendimi de korumuş olurum” dedi.”⁴¹⁵ Ahmed b. Hanbel’in amacı, Esbât'ın İbrâhîm'in rivayetini İbn Abbâs'tan sema olarak aktarmasındaki hatasını örtmek ve kendisinin bu hatayı kabul ettiğini düşündürmemektir. Bundan sebep, bedel olarak “عن” lafzını kullanmaktadır.⁴¹⁶

7. Hatîb el-Bağdâdî hadis yazıcılarının, rivayetlerin çokça tekrarlanması ve tek bir isnat ile birçok hadis yazma ihtiyacı sebebiyle, an'ane ile yetinmeyi caiz gördüklerini aktarır. Ona göre yazı malzemesi az olanlar ile hadislerini yolculuk esnasında yanlarında taşıyanlar “عن” formunu kullanmak zorunda kalmışlardır.⁴¹⁷

Bu rivayetler göz önünde bulundurulduğunda, senetlerdeki bazı rivayet lafızlarının ‘an’ane formuna dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Örneklerdeki kişilerin vefat tarihleri dikkate alındığında, bu uygulamanın hicrî ikinci asrın ilk

⁴¹² Ya'kûb b. Sufyân el-Fesevî, *el-Ma'rîfe ve't-Târîh*, 2/464.

⁴¹³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve Ma'rîfetü'r-Ricâl*, 2/377.

⁴¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve Ma'rîfetü'r-Ricâl*, 1/519.

⁴¹⁵ Saîd b. Amr Berzaî, *Suâlâtü Berzaî li Ebî Zur'a er-Râzî*, thk. Muhammed el-Ezherî (Kahire: el-Fârûk'ul-Hadîse, 2009), 482.

⁴¹⁶ İbrâhîm b. Abdullâh el-Lâhim, *el-İttisâl ve'l-İnkûtâ* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2005), 21.

⁴¹⁷ Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi 'İlmi'r-Rivâye*, thk. Ebû 'Abdullâh es-Sevraķî - İbrâhîm Hamedî el-Medenî (Medine: y.y., ts.), 390.

yarısından sonra ortaya çıktığı söylenebilir. Rivayet lafızlarının sistematik biçimde kullanımının yaygınlaştığı düşünülen bu dönemde, böyle bir uygulamanın var olması ihtimali dikkat çekicidir.⁴¹⁸

Bu tespitten sonra aşağıdaki rivayetler çerçevesinde Yahyâ'nın da 'an'aneleştirme formunu kullandığı ihtimali belirlemektedir:

1. "Beş veskten daha aşağı olan malda zekât yoktur" hadisini Yahyâ, şu senet ile aktarmaktadır:

حَدَّثَنَا يَحْيَى، قَالَ: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ، وَمِنْدَلُ الْعَنْزِي، عَنْ عَمْرِو بْنِ يَحْيَى الْأَنْصَارِيِّ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ، عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ...⁴¹⁹

Aynı rivayeti aynı ravilerle Şâfiî, şu senetle nakletmektedir:

أَخْبَرَنَا سُفْيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ قَالَ: سَمِعْتُ عَمْرُو بْنَ يَحْيَى الْمَارِزِي، يُحَدِّثُ عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ...⁴²⁰

İki rivayetdeki raviler aynı olmasına rağmen tahammül lafızları farklıdır. Yahyâ'da عن lafzı tercih edilirken Şâfiî'de ilgili lafızlar tasrih edilmektedir. Darimi Müsnedi'nin bir nüshasında da Yahyâ ile aynı kullanımı tercih edilmekte ancak Amr'ın babasında rivayeti, أَخْبَرَنِي أَبِي şeklinde nakledilmektedir.⁴²¹ Tahammül lafızlarındaki hassasiyeti ile tanınan Müslim de ilgili rivayetin senedini şöyle aktarmaktadır:

وَحَدَّثَنِي عَمْرُو بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ بُكَيْرٍ النَّاقِذُ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ قَالَ: سَأَلْتُ عَمْرُو بْنَ يَحْيَى بْنِ عُمَارَةَ، فَأَخْبَرَنِي عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ...⁴²²

Süfyân'dan rivayeti alan diğer ravilerde tahammül lafızları açıkça belirtilmişken, Yahyâ'da عن ile yetinilmiştir.

2. Hz. Peygamberin hurma aşıl原因 sahabe ile diyalogunun senedi Yahyâ'dan itibaren şöyledir:

حَدَّثَنَا يَحْيَى، قَالَ: حَدَّثَنَا إِسْرَائِيلُ، عَنْ سِمَاكِ بْنِ حَرْبٍ، عَنْ مُوسَى بْنِ طَلْحَةَ، عَنْ أَبِيهِ...⁴²³

Aynı diyalogu Ahmed b. Hanbel, şu rivayet zinciri ile nakletmektedir:

حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا إِسْرَائِيلُ، عَنْ سِمَاكِ، أَنَّهُ سَمِعَ مُوسَى بْنَ طَلْحَةَ يُحَدِّثُ، عَنْ أَبِيهِ...⁴²⁴

⁴¹⁸ Genç, Hicrî İlk Üç Asırda Rivâyet Lafızlarının Kullanımı, 69.

⁴¹⁹ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 132.

⁴²⁰ Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. 'Abbâs eş-Şâfiî, *el-Musned* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1370/1951), 94.

⁴²¹ Ebû Muhammed 'Abdullâh b. 'Abdurrahman et-Temîmî ed-Dârimî, *Sunenu'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selim 'Esed ed-Dârânî (b.y.: Dâru'l-Muğnî, 1412/2000), Zekât, 11.

⁴²² Muslim, *Şahihu Muslim*, 3/66.

⁴²³ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 167.

⁴²⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/18.

Ahmed'in diğer bir senedinde de İsrâîl, Simâk'tan rivayetinde tahammül lafzı olarak حَدَّثَنَا kullanılmaktadır.⁴²⁵

3. Hz. Peygamberin, Mu'âz'ı Yemen'e gönderirken yağmurla sulanan ve sulanmayan ürünlerle ilgili söylediği hükmü içeren hadis Yahyâ tarafından şu senet ile aktarılmaktadır:

حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ عَيَّاشٍ، عَنْ عَاصِمِ بْنِ أَبِي النَّجُودِ، عَنْ أَبِي وَائِلٍ، عَنْ مَسْرُوقٍ، عَنْ مُعَاذِ بْنِ جَبَلٍ، قَالَ: "بَعَثَنِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى الْيَمَنِ..."⁴²⁶

Bu rivayet Ebû Bekir'den hadisi alan öğrencisi Esed tarafından aynı senetle nakledilmektedir. Ancak Esed'in rivayetinde Ebû Bekir'in Âsım'dan rivayeti حَدَّثَنِي lafzı ile aktarılmaktadır.⁴²⁷

4. Bir önceki rivayete benzer metinle aktarılan diğer bir rivayetin senedi eserde şöyledir:

حَدَّثَنَا جَرِيرُ بْنُ عَبْدِ الْحَمِيدِ الضَّبِّيُّ، عَنْ مَنْصُورٍ، عَنِ الْحَكَمِ، قَالَ: كَتَبَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَيَّ مُعَاذِ بْنِ الْيَمَنِ...⁴²⁸

Cerîr'den gelen diğer bir kanaldaki rivayette Cerîr, Mansûr'dan حَدَّثَنَا lafzını kullanarak hadisi rivayet etmektedir.⁴²⁹

5. Başka bir rivayet:

حَدَّثَنَا زُهَيْرُ بْنُ مُعَاوِيَةَ، عَنِ الْحَسَنِ بْنِ الْحُرِّ، عَنْ نَافِعٍ، عَنْ أَسْلَمَ، عَنْ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّهُ كَتَبَ إِلَى أُمَرَاءِ أَهْلِ الْجَزْيَةِ...⁴³⁰

İbn Zencûye'nin eserinde yer verdiği bu rivayette Eslem'den rivayet edilirken أَخْبَرَ lafzı kullanılmaktadır:

ثَنَا أَبُو نُعَيْمٍ، أَنَا زُهَيْرُ بْنُ الْحُرِّ، عَنِ الْحَسَنِ بْنِ الْحُرِّ، عَنْ نَافِعٍ، أَنَّ أَسْلَمَ، أَخْبَرَهُ أَنَّ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ، كَتَبَ إِلَى أَهْلِ الْجَزْيَةِ...⁴³¹

6. Konuyla ilgili diğer bir rivayet:

حَدَّثَنَا ابْنُ فَضِيلٍ، عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ، عَنْ بُشَيْرٍ، مَوْلَى الْأَنْصَارِ، عَنْ رَجَالٍ، مِنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ...⁴³²

Bu rivayeti İbn Hanbel şu senetle rivayet etmektedir:

⁴²⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/19.

⁴²⁶ İbn Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 112.

⁴²⁷ İbn Hanbel, *Musned*, 36/365; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Mısrî eṭ-Taḥâvî, *Şerhu Me'âni'l-âşâr*, thk. Muhammed Zuhri en-Neccâr - Muhammed Seyyid Câdilḥaḳ (Beirut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1414/1994), 2/36.

⁴²⁸ İbn Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 112.

⁴²⁹ Belâzurî, *Futûḥu'l-Buldân*, 78.

⁴³⁰ İbn Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 69.

⁴³¹ Ebû Ahmed Hamîd b. Maḥled b. Kuteybe el-Ḥorasânî İbn Zencûye, *Kitâbu'l-Emvâl*, thk. Şâkir Zeyb Feyyâd (Riyad: y.y., 1406/1986), 1/150.

⁴³² İbn Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 36, 37.

حدثنا محمد بن فضيل، قال: حدثنا يحيى بن سعيد، عن بشير بن يسار، عن رجال من أصحاب النبي...⁴³³

7. Bu bağlamda diğer bir örnek:

حَدَّثَنَا سُفْيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ، وَإِبْرَاهِيمُ بْنُ أَبِي يَحْيَى، عَنْ أَبِي الزِّنَادِ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ...⁴³⁴

Humeydî, *Müsned*'inden aynı rivayeti İbn Uyeyne kanalı ile şöyle aktarmaktadır:

ثَنَا سُفْيَانُ، قَالَ: ثَنَا أَبُو الزِّنَادِ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ...⁴³⁵

8. İlave bir örnek:

حَدَّثَنَا سُفْيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ، عَنْ عَمْرِو بْنِ دِينَارٍ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا الْمُنْهَالِ عَبْدَ الرَّحْمَنِ بْنَ مُطْعِمٍ، قَالَ: سَمِعْتُ إِيَّاسَ بْنَ عَبْدِ الْمُزَنِيِّ، يَقُولُ:...⁴³⁶

Yahyâ'nın az da olsa tahammül lafızlarına yer verdiği rivayetlerden biri olan bu rivayette sadece İbn Uyeyne ile Amr b. Dînâr arasındaki tahammül lafzı tasrih edilmemiştir. Ancak diğer bazı kaynaklarda bu kısmın da tasrih şekline yer verilmektedir.

ثَنَا سُفْيَانُ، قَالَ: ثَنَا عَمْرِو بْنُ دِينَارٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي أَبُو الْمُنْهَالِ، قَالَ: سَمِعْتُ إِيَّاسَ بْنَ عَبْدِ الْمُزَنِيِّ، وَرَأَى أَنَسًا يَبِيعُونَ الْمَاءَ، فَقَالَ:...⁴³⁷

Bu örneklerde görüldüğü üzere Yahyâ dışındaki ravilerde *حدثني، سمعت، يحدث* tahammül lafızları kullanılırken, Yahyâ da bu tercih edilmemiş ve "عن" ile yetinilmiştir. Buna ek olarak, diğer hadis kitaplarının da incelenmesi sonucu, Yahyâ'nın senedin genelinde tahammül lafızlarını tasrih ettiği bazı rivayetler de mevcut olsa bile Yahyâ'nın hocasından sonraki raviler arasında genellikle "عن" lafzını kullandığı görülmektedir.

Bu veriler ışığında Yahyâ'nın 'an'aneleştirme yaptığı hususu kuvvet kazanmaktadır. Bu ise tahammül lafızlarını korumama yönünde Yahyâ'ya önemli bir eleştiri yöneltilmesine neden olur. Ayrıca, tahdis lafızlarına dikkat edilmesi gerektiğini vurgulayan alimlere göre kitabın rivayetlerine zarar vermektedir. Özellikle müdellis ravilerin rivayetlerine ve diğer bazı kanallarda tasrih edilmeyen bu tür rivayetlere daha ihtiyatlı yaklaşılmasına neden olmaktadır.

⁴³³ İbn Hanbel, *Musned*, 26/344.

⁴³⁴ İbn Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 98.

⁴³⁵ Ebû Bekr 'Abdullâh b. ez-Zubeyr el-Kureşî el-Esedî el-Humeydî, *el-Musned*, thk. Hasan Selîm Esed ed-Dârânî (Dimaşk: Dâru's-Sekâ', 1996), 2/272.

⁴³⁶ İbn Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 104.

⁴³⁷ el-Humeydî, *el-Musned*, 2/159.

Bu ihtimalin varlığı durumunda Yahyâ'yı ve diğer ravileri bu tutuma iten sebepler merak edilebilmektedir. Bu tutuma iten bazı nedenler şöyle sıralanabilir:

- Senetleri hafifletmek ve yazılı malzemedeki yükü azaltmak,
- Bir otoritenin tetkikinden geçen rivayetlerde sağlıklı bir metotla alınmış olmalarına hükmedilerek bu metotlara delâlet edebilecek rivayet lafızlarının kaldırılmış olması ve *عن* ile iktifa edilmiş olması⁴³⁸
- Hadis öğretiminin belli usullerinin karar bulmadığı, haddesenâ, ahberenâ gibi belli edâ sigalarının kullanımının da henüz yaygınlaşmadığı ilk dönemlerde hadis rivayet edilirken söylenen sözlerin, sonradan hazfedilerek yerine bu siganın konulması vakıası,
- Nakledilen hadisin senet boyunca hangi usullerle alınıp nakledildiğini (rivayetini) değil de sadece sırayla kimlerden geldiğini gösterme gayesi,⁴³⁹
- Bazı ravilerin kimi muhaddislerden rivayetinde sema olmadığını ifade etmek için. Nitekim yukarıda geçtiği gibi İbn Hanbel, böyle bir ravinin sema ile aktardığı rivayetinde bu semaya şüpheli baktığı için *عن* lafzını kullandığı ifade edilmişti.

Ancak Yahyâ'nın bunu yapmasının gerekçesi, ikinci maddede ifade edildiği gibi, muhtemelen kendisinin incelediği rivayetlerin güvenilir bir yöntemle aktarıldığını tespit etmesidir. Bu sebeple, söz konusu tahammül lafızlarını kaldırdığı ve sadece “*عن*” ile yetindiği düşünülebilir. Nitekim bu ihtimali destekleyen bazı rivayetler de mevcuttur. Örneğin Ahmed b. Hanbel, eserinde “Abdullâh b. Ömer” müsnedinde peş peşe şu dört merfû rivayete yer verir:

- حدثنا يحيى بن آدم حدثنا زهير عن موسى بن عتبة عن سالم بن عبد الله بن عمر عن عبد الله بن عمر: أن رسول الله -صلي الله عليه وسلم
- حدثنا يحيى بن آدم حدثنا زهير عن موسى بن عتبة عن سالم بن عبد الله بن عمر عن رسول الله -صلي الله عليه وسلم
- حدثنا يحيى بن آدم حدثنا زهير عن موسى بن عتبة أخبرني سالم بن عبد الله أنه سمع ابن عمر يحدث عن رسول الله -صلي الله عليه وسلم
- حدثنا يحيى بن آدم حدثنا زهير عن موسى بن عتبة عن سالم بن عبد الله بن عمر عن عبد الله بن عمر: عن رؤيا رسول الله -صلي الله عليه وسلم

⁴³⁸ Genç, *Hicrî İlk Üç Asırda Rivâyet Lafızlarının Kullanımı*, 69.

⁴³⁹ Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 25.

Üç senette Züheyr'den sonra “عن” lafzı kullanılırken diğer senette bunun tasrih edilmiş şekline yer verilmektedir. Her ne kadar rivayetlerin metinleri farklı olsa da bu senet, tahammül lafızlarını içerdiği için diğer senetler de bu senede dayandırılmaktadır. Böylece burada tasrih edilen lafızları her seferinde tekrarlama zorluğuna düşülmemektedir. Bu durum, Yahyâ'nın, kontrolünden geçen rivayetlerde bunu tercih etmiş olabileceğini düşündürmektedir. Diğer bir ihtimal ise yukarıdaki İbn Hanbel'in eserinde geçen örneklerden yola çıkarak, Yahyâ'nın bunların tasrih edilmiş halini başka eserinde vermesinden veya hadis meclisinde daha önce zikretmesinden sebep sonrasında tekrara gerek duymamasıdır.

Yahyâ dışında diğer bazı ravilerin rivayetlerinde de benzer durumların görülmesi nedeniyle, söz konusu durumu detaylı bir şekilde inceleyen ve daha fazla ravinin rivayetlerini kapsayacak şekilde genişletilen bir araştırmaya da ihtiyaç duyulmaktadır. Bu durumun, rivayetlerin doğru anlaşılması ve değerlendirilmesi açısından önemli sonuçları doğurabileceği düşünülmektedir.

4.1.6 Eserin Genel Sıhhat Derecesi

Rivayet bazlı eserler, hem muhaddisler hem de diğer ulema tarafından, sahih metinler içermeleri sebebiyle değerli görülmektedir. Mevzu veya aşırı zayıf kabul edilen bir eser ise ilim ehli tarafından amel edilmesi açısından tercih edilmemektedir. İşte bu yüzden sahih metinler içeren eserler tarih boyunca hep başvuru mercii olmuştur. Öte yandan, rivayet ağırlıklı eserlerin içindeki bilgilerin sağlamlılığı, eserin ilgi görmesi ve karizmatik olması üzerinde de etkili olmaktadır. Yahyâ'nın bu eseri, rivayet odaklı olduğundan eserin sıhhat derecesinin bilinmesi önem taşımaktadır. Bunun için eser, muhaddislerin kriterlerine göre bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Bu durumun tespiti için ravilerin cerh ve tadil durumları, senetlerin muttasıl veya munkatı olup olmadığı ve hadis metinlerinin maruf, münker, mahfuz ve şaz olup olmadıkları incelenecektir.

4.1.6.1 Ravilerin Sıhhat Durumu

Bu başlıkta raviler, adalet ve zabt yönünden incelenecektir. Fikir vermesi amacıyla ravilerin adalet ve cerh yönünden incelenmesini içeren Ek-1, çalışmanın sonunda yer almaktadır. Bu ravilerin cerh ve tadil durumlarının tespitinde, önceki

dönemlerin özeti olması hasebiyle genellikle Zehebî'nin *el-Kâşif* ve İbn Hacer'in *Takrîbu't-Tehzîb* eserlerine başvurulmuştur.

Yahyâ b. Âdem'in bu eserinde, yayıncının kitabın sonuna eklediği şahıslar dizisinde, ravi olmayanların ayıklanmasıyla toplamda 369 ravi tespit edilmiştir. Bunlardan otuz dokuz tanesi sahabe ravisi olduğundan, onlar cerh ve tadil kapsamına alınmamıştır. Zira “sahabe adildir” kaidesi meşhur ve malumdur. Ek-1’de yer alan diğer raviler ise dört ana gruba ayrılmış ve aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir:

1. **Sika Raviler:** Bu ravilerin hemen hepsi, bazı ihtilaflar olmakla birlikte sika, sebt olarak nitelendirilen ravilerdir. Bunların sayısı 197’dir.
2. **Sadûk Raviler:** Sadûk, hadis terimi olarak ravinin genellikle güvenilir, bazen de zayıf olduğunu ifade eder.⁴⁴⁰ Hadis âlimlerinin ravilerin ve cerh ve ta’dil lafızlarının mertebelerine dair tasnifleri dikkate alındığında zabtında bulunan zayıflık sebebiyle sadûk ravinin sika raviden daha alt mertebede yer aldığı anlaşılmaktadır.⁴⁴¹ Bunların sayısı 81’dir.
3. **Zayıf Raviler:** Bu raviler, zayıf kabul edilen, hadisteki zayıflıkları ile eleştirilen veya meçhul olan ravilerdir. Bunların sayısı 39’dur. Bunların da 18 tanesi meçhuldür.
4. **Çok Zayıf Raviler:** Bu kategorideki raviler, kimi cerh tadil alimleri tarafından yalancı, yalancılık ile itham, metruk veya hadisleri yazılmaz gibi şiddetli şekilde eleştirilen ravilerdir. Bunların sayısı ise 13’tür. Bu raviler, bir sonraki bölümde ayrı bir başlık altında değerlendirilmiş olup haklarında ayrıca bilgi verilmiştir.

Oransal bazda hesaplama yapıldığında, üç yüz altmış dokuz (369) ravi içinde sahabe ravileri, %10,56’ya denk gelmektedir. Sika raviler %53,38, sadûk raviler %21,95, zayıf raviler %10,56, çok zayıf raviler %3,52 oranındadır. Sahabe ravileri kapsam dışı bırakılınca, oranlar şöyle olmaktadır: Sika raviler %59,69, sadûk raviler %24,54, zayıf raviler %11,81, çok zayıf raviler %3,93.

⁴⁴⁰ Ahmet Yücel, “Sadûk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/431.

⁴⁴¹ Ayşenur Kumaş, *Sadûk Kavramı ve Hicrî İlk Üç Asırda Sadûk Olarak Nitelenen Râvîler*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 22.

Bu oranlar, eserdeki ravilerin büyük oranının sika ve sadûk ravilerden oluştuğu göstermektedir. Bu durum, raviler özelinde eserin genel sıhhat oranının %84,26'ya tekabül ettiğini göstermektedir.

4.1.6.2 Senetlerin Sıhhat Durumu

Bir eserde sika ravilerin çokluğu, senetlerinin aynı derecede sağlam olmasını gerektirmeyebilir. Zira senedlerdeki i'laller, senedin muhkemliğini zedeleyebilmektedir. Örneğin, bir senetteki ravilerin hepsi sika olduğu halde senette irsal, inkıta türünden i'laller senedin genel sıhhatini etkileyebilir.

Yahya'nın bu eserinde, 640 rivayet içerisinde 123 rivayetin senedinde inkıta tespit edilmiştir. Bu, eserdeki rivayetlerin %19.2'sine denk gelmektedir. Bu kopuklukların 67'si ise merfu rivayetlerin senetlerinde bulunmaktadır. Ancak, senedinde kopukluk olan bazı rivayetler eserin farklı yerlerinde muttasıl olarak da aktarılmıştır. Bu durum, kopukluk oranını düşürmekte ve senetlerin ittisali açısından sıhhat durumunu %82'nin üzerine çıkarmaktadır. Buna rağmen, merfu rivayetlerin %48.2'sinin senedinde kopukluk olması, merfu rivayetler açısından eserin sıhhat durumunu olumsuz etkilemektedir. Kopukluklar en çok, tabîin ravilerinin mürsel rivayetlerinde veya yetişemediği sahabeden aktardığı rivayetlerde görülmektedir. Bu kopuklukların yaklaşık %50'si Urve b. Zübeyr, Mücâhid, Şa'bî, Hasan Basrî, Mûsâ b. Talhâ ve Zührî üzerinden gerçekleşmektedir.

Sonuç olarak, raviler özelinde eserin genel sıhhat oranının %84,26'ya tekabül etmesi, senetler özelinde bu oranın en az %82'ye tekabül etmesi eser için önemli bir imtiyazdır. Bu durum, Ali b. Medîni'nin Yahyâ hakkındaki "sahih isnatların kendisinde toplandığı kişilerden biri"⁴⁴² ifadesini de doğrular niteliktedir.

4.1.6.3 Metinlerin Sıhhat Durumu

Bu kısımda, eserin metinlerinin değerlendirilmesi ve sahih olan metinlere uyum derecesi incelenecektir. Bu tespiti yapabilmek için eserin her bölümünden bazı metinler seçilerek, bu metinlerin diğer eserlerle karşılaştırılması yapılacaktır. Düzenli bir dağılım sağlamak amacıyla, ilk rivayet yirmi üçüncü sayfadan seçilecek ve diğer rivayetler her on beş sayfa arayla belirlenecektir.⁴⁴³ Toplamda on rivayet

⁴⁴² Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 1/264; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 9/526.

⁴⁴³ Eserin esas alınan baskısında rivayetler on sekizinci sayfadan başladığı ve ilk konular genellikle rivayet ağırlıklı olmayıp daha çok Hasan b. Salih'in görüşlerini aktardığı için başlangıç yirmi üçüncü sayfadan seçilmiştir.

değerlendirmeye alınacaktır. Diğer kaynaklardaki rivayetler alınırken senedinde Yahyâ b. Âdem olmayanlar tercih edilecektir. Zira Yahyâ'nın olduğu senetler yine kendisine döneceğinden, doğrulama imkânı olmayacaktır. Ancak Yahyâ'nın bulunduğu senet, bu eserdeki senetten farklıysa değerlendirme kapsamına alınacaktır. İlgili metinler şunlardır:

1. Şa'bî, Hz. Ali'nin şöyle dediğini haber verdi: Hz. Ömer işin ehlidir. (Kamu görevinde ne yapacağını bilir ve doğru dürüst hareket eder). O nedenle ben Hz. Ömer'in yaptığı bir şeyi hiçbir suretle değiştirmem.⁴⁴⁴

Bu metni baş tarafında biraz ziyadelik ile Ebû Ubeyd⁴⁴⁵ ve İbn Ebî Şeybe⁴⁴⁶ eserlerinde aktarmışlar. Her ikisinin senedi aynı olup, bu senetten farklı bir senedi kullanarak ilgili metni vermişler. İbn Zencûye⁴⁴⁷ ve Fâkihî⁴⁴⁸ de ilgili rivayeti doğrulayan metinleri eserlerine almışlardır.

2. “Peygamber Hayber halkına topraklarını, ürünler yarı yarıya paylaşılacak üzere geri verdi. Hurmalıklardan da elde edilen hurmanın beşte birini vereceklerdi. Hayber ile yapılan bu anlaşma Peygamber'in hayatı boyunca devam etti. Ebû Bekir ile Ömer dönemlerinde de aynı şey sürdürüldü...”

Hayber'in Hz. Ömer zamanındaki taksim durumu ilgili olan bu rivayeti Belâzûrî, hemen hemen tamamıyla aynı rivayeti aktarmaktadır.⁴⁴⁹ Benzer rivayeti farklı bir senetle ama daha kısa bir metinle Ahmed b. Hanbel⁴⁵⁰ ve İbn Şebbe⁴⁵¹ de nakletmektedir.

3. Şa'bî şöyle dedi: Ehl-i zimme arazisini alıp satmak uygun değildir.⁴⁵²

Yahya'nın Şa'bîden naklettiği bu maktu haberi destekleyen herhangi bir rivayet tespit edilememiştir.

4. Mu'âz b. Cebel şöyle dedi: Resûlullâh beni Yemen'e gönderdi ve bana baliğ olan her kesten bir dinar veya onun bedeli olan bir elbise almamı emretti.⁴⁵³

⁴⁴⁴ İbn Adem, *Kitabü'l-Harâc*, 23.

⁴⁴⁵ Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. 'Abdullâh el-Herevî el-Bağdâdî Ebû 'Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, thk. Halîl Muhammed Hirâs (Beyrut: y.y., ts.), 128.

⁴⁴⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-Muşannef fi'l-Ehâdîs ve'l-Âşâr*, 6/357.

⁴⁴⁷ İbn Zenceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl*, 5/108.

⁴⁴⁸ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İshâk el-Mekkî el-Fâkihî, *Ahbaru Mekke fi Qadîmi'd-Dehri ve Hadîsihi*, thk. 'Abdumelik 'Abdullâh Dehîş (Beyrut: Dâru Hâdâr li't-Tibâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî'i, 1414/1994), 5/108.

⁴⁴⁹ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 37.

⁴⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 8/462.

⁴⁵¹ 'Omer b. Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 1/184.

⁴⁵² İbn Âdem, *Kitâbu'l-Harâc*, 53.

⁴⁵³ İbn Âdem, *Kitâbu'l-Harâc*, 68.

Söz konusu rivayet metin yönünden birçok kaynaktan doğrulanmaktadır. Tayâlisî,⁴⁵⁴ Abdürrezzâk,⁴⁵⁵ ve Ahmed b. Hanbel⁴⁵⁶ ilgili rivayeti aktaran muhaddislerden birkaçıdır.

5. Yahyâ b. Urve babası yoluyla Peygamber'in şöyle buyurduğunu haber verdi: Kim ölü bir toprağı ihya ederse o onundur, sonradan gelip gasp eden zalim için ise hiçbir hak yoktur. Ravi der ki: Beyada kabilesinden iki adam gelip Peygamber'e şikayet ettiler. Onlardan birisi diğerinin arazisine hurma ağacı dikmişti. Peygamber, toprağın sahibine verilmesini hükmetti. Ağaç sahibinin de diktiğı hurma ağaçlarını adamın tarlasından söküp götürmesini emretti. Ravi, Urve'nin kendisine şöyle dediğini bildirdi. Bana hadisi anlatan kimse, ben o hurma ağaçlarını gördüm, adam baltayla köklerine vurup çıkarıyordu.⁴⁵⁷

Yahyâ bu rivayetin öncesinde, rivayetin baş tarafını aktaran birçok rivayete yer vermiştir.⁴⁵⁸ İlgili kısmı, kendisi başka senetlerle doğrulamaktadır. Rivayetin olayı anlatan ikinci kısmını da yine Yahyâ bir önceki rivayette zikretmektedir. Diğer hadis kaynaklarına müracaat edildiğinde hadisin ilk kısmının Şafî'nin *el-Ümm*, İbn Kâni'nin, *Mu'cemu's-Şaḥâbe*, Beyhakî'nin *es-Sunenu'l-Kubrâ* eserinde geçtiğı⁴⁵⁹ olayın anlatıldığı kısmın da Ebû 'Ubeyd'in *Kitâbu'l-Emvâl*, Sureyc b. Yûnus el-Bağdâdî'nin *el-Ḳaḏâ* eserleriyle desteklendiğı görülmektedir.⁴⁶⁰

6. Hz. Peygamber, otların sulanmasına mâni olacak diye fazla suyu (içmek için vermekten) mâni olunamaz, buyurdu.⁴⁶¹

Bu rivayeti eserlerinde ele alan muhaddisler arasında Humeydî,⁴⁶² Abdürrezzâk,⁴⁶³ İbn Hanbel⁴⁶⁴ ve Şâşî⁴⁶⁵ bulunmaktadır.

⁴⁵⁴ Ebû Dâvûd Suleymân b. Dâvûd el-Baṣrî et-Ṭayâlisî, *el-Musned*, thk. Muhammed b. 'Abdulmuḥsin et-Turkî (b.y.: Dâru Hicr, 1419/1999), 1/461.

⁴⁵⁵ Ebû Bekr 'Abdurrezzâk b. Hemmâm es-Şan'ânî 'Abdurrezzâk, *el-Muşannef*, thk. Ḥabîburrahmân el-'Azamî (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1403), 4/21.

⁴⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 36/365.

⁴⁵⁷ İbn Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 83.

⁴⁵⁸ İbn Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 80.

⁴⁵⁹ Ebû Abdullâh Muhammed b. İdrîs Şafî, *el-Ümm* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1990), 3/255; Ebû'l-Huseyn 'Abdubâkî b. Kâni' bel-Bağdâdî İbn Kâni', *Mu'cemu's-Şaḥâbe*, thk. Şalâh b. Sâlim el-Mısrâtî (Medine: Mektebetu'l-Ğurebâ'i'l-Eşeriyye, 1418/1997), 2/220; Beyhakî, *es-Sunenu'l-Kubrâ*, 12/59.

⁴⁶⁰ Ebû 'Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 364; Ebû'l-Hâriş Sureyc b. Yûnus el-Bağdâdî Sureyc b. Yûnus el-Bağdâdî, *el-Ḳaḏâ*, thk. 'Amir Hasan Şabrî (Beyrut: y.y., 1421/2000), 37.

⁴⁶¹ İbn Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 98.

⁴⁶² Humeydî, *el-Musned*, 2/272.

⁴⁶³ 'Abdurrezzâk, *el-Muşannef*, 8/104.

⁴⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 13/128.

⁴⁶⁵ Ebû Sa'id el-Heysem b. Kuleyb el-Binkeşî eş-Şâşî, *el-Musned*, thk. Maḥfûz er-Rahmân Zeynullâh (Medine: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1410), 3/131.

7. Hz. Peygamber Mu‘âz’ı Yemen’e gönderdiği zaman ona gökten sulanan ve (kökleriyle) yerin dibinden sulanan ürünlerden öşür; tulumla sulanan ürünlerden ise öşrün yarısını almasını emretti.⁴⁶⁶

Zekâtla ilgili bu rivayetin çeşitli anlatımlarını, Yahyâ’nın kendisi de eserinde farklı kanallar ile doğrulamaktadır.⁴⁶⁷ Yahyâ dışında Ebû ‘Ubeyd, Ahmed b. Hanbel, Dârimî ve İbn Mâce de ilgili rivayeti gerek aynısı gerek bazı eklemeler veya eksiltmelerle eserlerine almışlardır.⁴⁶⁸

8. Hasan (Basrî) şöyle haber verdi: O (Hz. Peygamber), gece meyve toplamak, gece hasat yapmak ve gece kurban kesmeyi yasakladı. Hasan dedi ki: İnsanlar çok zor şartlar altında bulundukları bir zaman diliminde bazıları bunu gece yapıyordu da bu sebepten nehyedildi. Sonra da buna izin verildi.⁴⁶⁹

Bu rivayet, mürsel olarak aktarılmıştır. Bu rivayet kaynaklarda tarandığında “gece meyve toplamayı, gece hasat yapmayı yasakladı” pasajları, Kâsım b. Sellâm’ın *en-Nâsih ve ‘l-Mensûh*, el-Hâriş b. Muhammed’in *Musnedu ‘l-Hâris*, Saîd b. Mansûr’un *es-Sunen*, Ebû Dâvûd’un *el-Merâsîl* eseri gibi kaynaklarca da doğrulanmaktadır.⁴⁷⁰ Ancak “gece kurban kesmeyi yasakladı” bölümü Taberânî’de ayrı olarak zikredilmektedir. Bu rivayet İbn Abbâs kanalıyla müsned olarak gelmektedir.⁴⁷¹ Diğer bir tarîkte Atâ b. Yesâr’ın mürseli olarak geçmektedir.⁴⁷² Ancak bu iki rivayet, senedinde bulunan bazı ravilerden dolayı zayıf kabul edilmiş⁴⁷³ ve sahih görülmemiştir.⁴⁷⁴ Yahyâ’nın senedindeki raviler ise sika

⁴⁶⁶ İbn Âdem, *Kitâbü ‘l-Harâc*, 113.

⁴⁶⁷ İbn Âdem, *Kitâbü ‘l-Harâc*, 112-114.

⁴⁶⁸ Ebû ‘Ubeyd, *Kitâbu ‘l-Emvâl*, 577; Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü ‘l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 36/365; Dârimî, *Sunenu ‘d-Dârimî*, Zekât, 29; İbn Mâce, *Sunenu İbn Mâce*, Zekât, 17; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. ‘Alî el-Hüsrevcirdî el-Beyhaî, *Ma ‘rifetu ‘s-Sunen ve ‘l-Âşâr*, thk. ‘Abdulmu‘î Emîn Kal‘acî (Karaçi: y.y., 1412/1991), 6/115.

⁴⁶⁹ İbn Âdem, *Kitâbü ‘l-Harâc*, 128.

⁴⁷⁰ Ebû ‘Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. ‘Abdullâh el-Herevî el-Bağdâdî Ebû ‘Ubeyd, *en-Nâsih ve ‘l-Mensûh fî ‘l-Kur‘ânî ‘l-‘Azîz ve mâ fîhi mine ‘l-Ferâ ‘îdi ve ‘s-Sunen*, thk. Muhammed b. Şâlih el-Mudeyfir (Riyad: y.y., 1418), 1/34; Ebû Muhammed el-Hâriş b. Muhammed el-Bağdâdî el-Hâris b. Ebî Usâme, *Musnedu ‘l-Hâriş = Buğyetu ‘l-Bâhiş ‘an Zevâidi Musnedi ‘l-Hâriş*, thk. Hüseyin Ahmed Şâlih el-Bâkirî (Medine: Merkezu Hîdmeti ‘s-Sunne, 1413/1992), 1/384; Saîd b. Mansûr, *Sunen*, thk. S‘ad b. Abdullah b. Abdülazîz (Riyad: Daru ‘s-Semî‘î, 1997), 5/96; Süleymân b. el-Eş‘aş es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *el-Merâsîl*, thk. Şu‘ayb el-‘Arna‘ût (Beyrut: y.y., 1408/1987), 139.

⁴⁷¹ Ebû ‘l-Kâsım Müsnidü ‘d-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu‘cemu ‘l-Kebîr - et-Taberânî*, thk. Hamdî b. ‘Abdalmecîd es-Selefî (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.), 11/190.

⁴⁷² Ebû Muhammed ‘Alî b. Ahmed el-Endelusî İbn Hâzm, *el-Muḥallâ bi ‘l-Âşâr*, thk. ‘Abdulğaffâr Süleymân el-Bendârî (Beyrut: Dâru ‘l-Fikr, 1424/2002), 6/43.

⁴⁷³ Ebû Hâfız ‘Omer b. ‘Alî b. Ahmed el-Mısrî İbnu ‘l-Mulaḥḥîn, *el-Bedru ‘l-Munîr fî Tahrîci ‘l-Eḥâdis ve ‘l-Âşâri ‘l-Vâkı‘a fî ‘ş-Şerhi ‘l-Kebîr*, thk. Mustafâ Ebu ‘l-Ğayṭ vd. (Riyad: Dâru ‘l-Hicre, 1425/2004), 9/310.

⁴⁷⁴ İbn Hâzm, *el-Muḥallâ bi ‘l-Âşâr*, 6/43.

olduklarından metnin Hasan'a isnadının sahih olduğu, fakat mürsellik ciheti ile bazı muhaddislere göre metnin zayıf kabul edilmesi gerektiği, ifade edilebilir.

9. Mûsâ b. el-Muğîre, Mûsâ b. Talha'nın arazisinden yetişen yeşil bitkilerden zekât almak istedi. Mûsâ b. Talha ona yeşil bitkilerden zekât olmadığını söyledi ve bu hükmü Peygamber'den rivayet etti. Ravi der ki: Bunlar durumu Haccâc'a yazdılar. Haccâc bunlara Mûsâ b. Talha'nın Mûsâ b. el-Muğîre'den daha alim olduğunu bildirdi.⁴⁷⁵

Bu rivayet iki parçadan oluşmaktadır. İlki rivayetin refedilmesi, ikincisi olayın gerçekleştiği bağlamdır. Beyhakî, bu merfû hadisi bağlamı ile rivayet etmiştir.⁴⁷⁶ İbn Şeybe'nin günümüze ulaşmayan eseri *Müsned*'de ilgili rivayetin olay bağlamı ile geçtiği de kaydedilmiştir.⁴⁷⁷

10. İbn Abbâs ile İbn Ömer, ödünç para bulup da onu tarlasına ve ailesine harcayan bir adam hakkında şunu söylediler: İbn Ömer, ödünç alan bu adamın ilk defa borcunu ödeyeceğini ondan sonra da geri kalan malının zekatını vereceğini söyledi. İbn Abbâs ise bu adamın önce tarlası için yaptığı harcamaları ödeyeceğini sonra da geri kalan malın zekatını vereceğini söyledi.⁴⁷⁸

Mevkuf olan bu rivayeti Yahyâ'nın hocasından itibaren aynı senet ve metinle İbn Zencûye de aktarmaktadır.⁴⁷⁹ Luveyn de benzer bir senet ve metinle bu rivayeti nakletmektedir.⁴⁸⁰

Yapılan bu karşılaştırmalar, eserdeki metinlerin genelinin farklı kaynaklar tarafından da doğrulandığını göstermiştir. Ayrıca buradaki örnekler dışında eserde 140'ın üzerinde daha metnin farklı kaynaklarca aktarıldığı tespit edilmiştir. Eserdeki tekrarlar, bu sayıyı daha da yükseltmektedir. Buna ek olarak, özellikle Harâc ve Emvâl türü eserlerde, farklı senetler ile *Kitâbü'l-Harâc*'daki rivayetlere benzer rivayetler sıkça görülmektedir.

Ravilerin sıhhat durumu başlığında eserdeki ravilerin çoğunluğunun ihticaca elverişli oldukları sonucuna varılmıştı. İşte bu ravilerin rivayetleri eserde

⁴⁷⁵ İbn Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 143.

⁴⁷⁶ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. 'Alî el-Hüsrevcirdî el-Beyhakî, *el-Hilâfiyyât beyne'l-İmâmeyn eş-Şâfi'î ve Ebî Hanîfe ve Aşhâbih*, thk. Heyet (Kahire: y.y., 1436/2015), 4/352-353; Beyhakî, *es-Sunenu'l-Kubrâ*, 8/162.

⁴⁷⁷ Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 12/22.

⁴⁷⁸ İbn Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 158.

⁴⁷⁹ İbn Zenceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl*, 3/1040.

⁴⁸⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Suleymân b. Habîb el-Esedî Luveyn, *Cuz'un fîhi Hadîsu'l-Maşşîsî Luveyn*, thk. Ebû 'Abdurrahmân Mes'ad b. 'Abdulhamîd es-Sa'denî (Riyad: y.y., 1418/1997), 72.

oldukça fazla bulunmaktadır. Zayıf ravilerin rivayetleri ise hem daha az hem de onlar esas metin olmaktan ziyade mütabi konumundadırlar. Yalnız bu rivayetlerin başka kaynaklarda da bulunması, onları destekleyen bir husus olduğu göz ardı edilmemelidir.

Sonuç olarak, eserdeki sika ravilerin ve muttasıl senetlerin çok, zayıf ravilerin ve munkatı senetlerin az olması, mütabi veya şahit konumunda olan zayıf rivayetlerin diğer kaynaklarca desteklenmesi eserin sıhhat oranını önemli ölçüde etkileyen bir durumdur.

4.1.7 Eserdeki Çok Zayıf Raviler

Kitâbü'l-Harâc eseri, rivayete müstenit bir eser olduğu için, senetteki her bir ravinin güvenilirlik derecesi, senedin sıhhatini etkilemektedir. Yahyâ'nın bu eserde kendilerinden rivayette bulunduğu bazı hocaları ve senette yer alan bazı raviler, kimi cerh ve tadil alimleri tarafından şiddetli eleştirilere maruz kalmıştır. Öncelikle, bu cerhlerin analizi yapılmalı ve ardından Yahyâ'nın bu ravilerden rivayet etme sebepleri değerlendirilmelidir.

İlgili ravilerin cerh ve tadil yönleri incelenirken, rical edebiyatı eserlerine başvurulmuştur. Sadece bir alimin dediği ile yetinilmemiş, birçok alimin görüşleri birlikte ele alınıp genel bir kanıya varılmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu ravilerin eserde zikredilen hadisleri değerlendirilerek kitaba etkileri de incelenmiştir.

Ravilerin cerh ve tadil yönünden incelenmesi sonucunda, *Kitâbü'l-Harâc*'da şiddetli derecede tenkit edilen on üç ravi tespit edilmiştir. Eserin genel sıhhat derecesi bölümünde, genel bir değerlendirme yapıldığından, burada sadece çok zayıf ravilerin cerh ve tadil değerlendirmelerine yer verilmiştir. *Kitâbü'l-Harâc*'da şiddetli derecede eleştiri alan bu raviler şunlardır:

1. Ebân b. Ebî Ayyâş

Enes b. Mâlik'in yanında hadis yazdığı belirtilen Eban için metruku'l-hadis denilmiştir.⁴⁸¹ Şu'be'nin hakkında olumlu bir kanaate sahip olmadığı Ebân için⁴⁸² Süfyân es-Sevrî, onun hadisleri unuttuğunu belirtmiştir.⁴⁸³ Ahmed b. Hanbel'den de metrûku'l-hadis şeklinde bir tenkit gelmiş ve ondan “İnsanlar şu zamanda şu zamana onun hadislerini terk ettiler” ifadesi aktarılmıştır.⁴⁸⁴ Ebû Dâvûd, Ebân'ın

⁴⁸¹ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, 9/253.

⁴⁸² Buhârî, *et-Tarihu'l-Kebir*, 2-267.

⁴⁸³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, 1-77.

⁴⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi' li-'Ulûmi'l-İmâm Ahmed - er-Ricâl*, 16/139.

hadislerinin yazılmayacağını söylerken;⁴⁸⁵ Nesâî, “metrûku’l-hadis’tir” der.⁴⁸⁶ Ebû Hâtîm de onun metrûku’l-hadîs olduğunu ifade etmesine rağmen, ona göre Ebân, sâlih bir insan fakat kötü bir hafızaya müpteladır.⁴⁸⁷

Bu tenkitler ve hususen Ebû Hâtîm’in tenkidinden şu sonuçlar çıkarılabilir: Ebân’ın metrûku’l-hadîs olarak kabul edilmesi, muhtemelen zabt konusundaki aşırı zayıflığı nedeniyle rivayetlerinde çokça hata yapması ve bu hataların yalancılıkla itham edilmesine yol açmasıdır. Ancak zabt problemi ise ilgili rivayetlerin sahih rivayetlere uygunluğu derecesinde sorun teşkil etmeyebilir. Eğer rivayet, sahih olanlar ile aynı şekilde gelmişse, ravinin zabt sorunu hadisin metninde zedeleme meydana getirmeyebilir. Dolayısıyla, hadis senet açısından problemlili olsa bile metin olarak makbul konumuna yükselebilir.

Eserde Ebân’ın üç rivayeti vardır. Bunlar, 371, 519 ve 565 numaralı rivayetlerdir. Bu üç rivayet de Enes b. Mâlik’tendir. Kendisinden ise Ebû Hammad el-Hanefî ve Ebû Bekir b. Ayyâş rivayet etmiştir. Her üç rivayet incelendiğinde, bunların asıl rivayetler mesabesinde olmayıp, itibar nevinden tahdis edildiği görülecektir. Ebân’ın başkasına muvafakat ettiği rivayetler mutemettir, ancak teferrüt ettiği hadisler amel edilmeye konu teşkil etmez⁴⁸⁸ değerlendirmesi esas alındığında onun bu rivayetleri itimat edilebilir rivayetlerden sayılabilir.

2. İbrâhîm b. Ebî Yahyâ el-Eslemî

Yahyâ b. Âdem ve eş- Şafîî’nin kendisinden rivayette bulunduğu ravilerden biri olan İbrâhîm, çeşitli nedenlerle cerh edilmiştir. Rafızilik,⁴⁸⁹ Cehmilik, Kaderîlik⁴⁹⁰ ve yalancılık⁴⁹¹ ile itham edilmiş ve hadislerinin yazılmayacağı ifade edilmiştir.⁴⁹² Yahyâ b. Saîd el-Kattan “O’nun yalan söylediğine şahitlik edebilirim” demiştir.⁴⁹³ Ahmed b. Hanbel, onun zayıf olduğunu ve hadislerinin

⁴⁸⁵ Suleymân b. el-Eş‘aş es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Su’âlâtü Ebî ‘Ubeydi’l-Âcurrî Ebâ Dâvûd es-Sicistânî fi’l-Cerh ve’t-Ta’dîl*, thk. Muhammed ‘Alî Kâsım el-‘Amrî (Medine: ‘İmâdetu’l-Baḥşî’l-‘İlmî, 1403/1983), 319.

⁴⁸⁶ Ebû ‘Abdurrahmân Ahmed b. Şu‘ayb el-Ḥorâsânî en-Nesâ’î, *ed-Ḍu‘afâ’ ve’l-Metrûkûn*, thk. Maḥmûd İbrahim Zâyed (Halep: y.y., 1396/1976), 14.

⁴⁸⁷ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, 2/296.

⁴⁸⁸ Ebû Ḥafş ‘Omer b. Ahmed el-Baḡdâdî İbn Şâhîn, *Zikru men İhtelefe’l-‘Ulemâ’ ve Nuḡḡâdu’l-Ḥadîş fîh*, thk. Ḥammâd b. Muhammed el-‘Enşârî (Riyad: y.y., 1419/1999), 41.

⁴⁸⁹ İbn Ma‘în, *Tarihu İbn Ma‘în-Rivayetu’d-Dûrî*, 3/95.

⁴⁹⁰ İbn Ma‘în, *Tarihu İbn Ma‘în-Rivayetu’d-Dûrî*, 3/95; Buhârî, *et-Tarihu’l-Kebîr*, 1/707; İclî, *es-Sikât*, 1/209.

⁴⁹¹ İbn Ma‘în, *Tarihu İbn Ma‘în-Rivayetu’d-Dûrî*, 3/165; İclî, *es-Sikât*, 1/209.

⁴⁹² İbn Ma‘în, *Tarihu İbn Ma‘în-Rivayetu’d-Dûrî*, 3/95; İclî, *es-Sikât*, 1/209.

⁴⁹³ Ebû Zur‘a ‘Abdurrahmân b. ‘Amr Ebû Zur‘a ed-Dimeşkî, *Târîhu Ebî Zur‘a*, thk. Nî metullah el-Ḳûcânî (Dımaşk: y.y., ts.), 307.

yazılmayacağını belirtmiştir. İbn Hanbel'e Bişr b. Mufaddal'ın onun hakkında "yalancıdır" dediği hatırlatılınca, İbn Hanbel, "Bunu Bişr ve başkaları da söyledi" cevabını vermekle yetinmiştir.⁴⁹⁴ Bu ifadeden, İbn Hanbel'in onu çok zayıf görse bile yalancı görmediği anlaşılmaktadır. Bişr'den gelen diğer bir rivayette Bişr, İbrâhîm'i, Medine fakihlerine sorduğunu hepsinin "yalancı" veya buna benzer şeyler söylediğini nakleder.⁴⁹⁵ Bu değerlendirmelerden anlaşılan, onun oldukça zayıf bir ravi olarak görüldüğüdür.

Diğer taraftan İbn Adî, Ahmed b. Muhammed b. Saîd'e, İmam Şâfiî dışında İbrâhîm hakkında olumlu konuşan kimseyi bilip bilmediğini sorunca, Ahmed bildiğini söyleyip şu nakilde bulunur: Ahmed b. Yahyâ el-Evdî, Hamdan b. el-Esbehânî'ye "İbrâhîm b. Ebi Yahyâ'nın hadislerini benimsiyor musun" diye sorar, evet cevabını alır. İbn Adî'nin hocası Ahmed de İbrâhîm'in hadislerini incelediğini ve onun münkerü'l-hadis olmadığı kanaatine vardığını ifade eder.⁴⁹⁶ Hocası Ahmed'den bu rivayeti aktaran İbn Adî, daha sonra kendisinin de İbrâhîm'in birçok hadisine baktığını, ancak ondan hadis alan ravilerin bu hadisleri münker kılması dışında bir şey görmediğini kaydeder.⁴⁹⁷ Nitekim ona göre İbn Cüreyc, Süfyân es-Sevrî, Abbâd b. Mansûr, Mindel, Ebû Eyyûb, Yahyâ b. Eyyûb el-Mısrî ve daha başkaları da ondan rivayette bulunmuşlardır. İbn Adî, eserinde bu ravilerin İbrâhîm'den olan bazı rivayetlerini serdettikten sonra⁴⁹⁸ şu sonuca vardığını söyler: "Onun hadislerine baktım, onların hepsini inceledim ama onda münker bir hadis görmedim. Münker olan rivayetler ise İbrâhîm'den değil, bilakis İbrâhîm'in kendisinden hadis aldığı raviden veyahut İbrâhîm'den hadis alan raviden kaynaklanmaktadır. Dolayısı ile o, hadisleri yazılabilecek ravilerdendir. Nitekim Şâfiî, Hamdan b. el-Esbehânî ve daha başkaları da onu tevsik etmiştir. İbrâhîm'in çok sayıda rivayeti bulunmakta olup, Mâlik'in *el-Muvattâ'*sından kat kat daha büyük bir *Muvattâ'*sı ve birçok hadis nüshası olduğu belirtilmiştir."⁴⁹⁹

İbrahim hakkındaki hem olumsuz hem de olumlu değerlendirmelerden anlaşılan o ki münekkitlerin geneli onun hakkında olumsuz kanaate sahiptirler. Bu düşüncede olanların tenkitlerinin de oldukça ağır olduğu ve hatta onu yalancılıkla

⁴⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi' li-'Ulûmi'l-İmâm Ahmed - er-Ricâl*, 16/168.

⁴⁹⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 2/127.

⁴⁹⁶ İbn Adî, *el-Kâmil fî Du'afâ'i'r-Ricâl*, 1/357.

⁴⁹⁷ İbn Adî, *el-Kâmil fî Du'afâ'i'r-Ricâl*, 1/358.

⁴⁹⁸ İlgili rivayetler için bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fî Du'afâ'i'r-Ricâl*, 1/358-366.

⁴⁹⁹ İbn Adî, *el-Kâmil fî Du'afâ'i'r-Ricâl*, 1/367.

itham etmeye kadar vardığı görülmektedir. Onun hakkındaki bu ağır değerlendirmelerin yanında İmam Şâfiî ve bazı âlimlerin onu tezkiye etmeleri oldukça dikkat çekicidir. Ayrıca ondan hadis rivayet edenlerin birçoğunun güvenilir kişilerden oluşması, İbrahim hakkında not edilmesi gereken bir diğer durum olsa gerektir. Mevcut bu değerlendirmeler mezkûr ravinin rivayetleri konusunda dikkatli olunmasını gerektiğini göstermektedir.⁵⁰⁰

Eserde İbrâhîm'in, sekiz rivayeti vardır. Bunlar 230, 235, 238, 257, 303, 316, 321 ve 335 numaralı rivayetlerdir. Bu rivayetlerden 230, 235, 238 ve 257 numaralı rivayetlerde çeşitli inkıtarlar mevcuttur. 303 numaralı rivayet, İslam'ın genel kaidelerinden biri kabul edilen “İslam'da zarar vermek ve zararla mukabele etmek yoktur” hadisidir ve sahihtir. Rivayetin devamı ise “*insanların gelip geçtiği yollar yedi arşındır*” şeklindedir. İkinci kısmı destekleyen rivayetler vardır: Ebû Ya'lâ ve Darekutnî aynı rivayeti aktarmış;⁵⁰¹ ayrıca tasdik niteliğinde Ebû Hureyre'den şu merfû rivayet gelmiştir: “Yol hakkında ihtilaf ettiğiniz zaman onu yedi metre yapınız.”⁵⁰² 316 ve 321 numaralı rivayetler merfû olup, eserde Yahyâ tarafından başka senetler ile de aktarılmıştır. Ayrıca bu iki rivayet, diğer hadis tasniflerinde de bulunmaktadır.⁵⁰³ 335 numaralı rivayet ise senedi muttasıl mevkuf bir rivayet olup fetva olarak aktarılmıştır.

Netice olarak İbrâhîm'in rivayetlerinin yarısı inkıta içerdiğinden zayıf, diğer yarısı ise rivayetlerin genel olarak uygun aktarıldığından dolayı makbuldür.

3. İbrâhîm b. Yezîd el-Hûzî

İbrâhîm b. Yezîd el-Hûzî, İbn Sa'd tarafından zayıf olarak nitelendirilmiştir.⁵⁰⁴ İbn Maîn, onu için “sika değildir”⁵⁰⁵ ve “leyse bi şey”⁵⁰⁶

⁵⁰⁰ Macit Demirer, “Kütüb-i Sitte'de Rivâyeti Bulunan Kaderî Râviler (et-Târîhu'l-kebir Örneği)” *Mizânü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*, 19 (Aralık 2024), 418.

⁵⁰¹ Ebû Ya'lâ Ahmed b. 'Alî el-Mevşilî Ebû Ya'lâ, *Musnedu Ebî Ya'lâ*, thk. Huseyn Selîm Esed (Dimaşk: y.y., 1404/1984), 4/397; Ebû'l-Hasan 'Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekuṭnî, *Sunenu'd-Dârekuṭnî* (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1424/2004), 5/407.

⁵⁰² Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed b. Sehl es-Sâmirî el-Harâ'î, *Mesâvî'l-Ahlâk* (Cidde: y.y., 1413/1993), 184; Ebû 'Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb el-Horâsânî en-Nesâ'î, *es-Sunenu'l-Kubrâ*, thk. Hasan 'Abdilmun'im (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421/2001), 6/114.

⁵⁰³ Hümeydî, *el-Musned*, 2/272; Nesâ'î, *es-Sunenu'l-Kubrâ*, 6/252; Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh en-Nisâbü'rî el-Hâkim, *el-Mustedrek âle's-Şaḥîḥayn*, thk. Mustafâ 'Abdulkâdir 'Aṭâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1411/1990), 2/70; Ebû 'Abdillâh Ziyâüddîn Muhammed b. 'Abdilvâhid b. Ahmed Ziyâeddin el-Makdisî, *es-Sunen ve'l-Aḥkâm 'ani'l-Mustafâ 'aleyhi Efḍalu's-Salâti ve's-Selâm*, thk. Ebû 'Abdullâh Huseyn b. 'Ukkâşe (b.y.: y.y., 1425/2004), 4/333.

⁵⁰⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kubrâ*, 8/57.

⁵⁰⁵ İbn Ma'in, *Tarihu İbn Ma'in-Rivayetu'd-Dûrî*, 3/111.

⁵⁰⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 2/146.

ifadelerini kullanır. İbrâhîm hakkında en sert ifadelerden birini Ahmed b. Hanbel ve Nesâî kullanır; onlar İbrâhîm'i "metruku'l-hadîs" olarak nitelendirirler.⁵⁰⁷ Buhârî ise onun için "seketû anh" der⁵⁰⁸ ve onun Muhammed b. Abbâd ve Amr b. Dînâr'dan olan hadisleriyle muhaddislerin ihticac etmediklerini belirtir.⁵⁰⁹

Ebû Hâtim, İbrâhîm'i, hadisleri zayıf ve münkerü'l-hadîs olması yönünde tenkit ederken,⁵¹⁰ Burkî, onun yalancılık ile itham edildiğini aktarır.⁵¹¹ İbn Adî, İbrâhîm ve rivayetleri üzerine yaptığı tahkikatta onun hem ihticaca elverişli hem de ihticaca elverişli olmayan rivayetlerini bulur ve şu sonuca varır: İbrâhîm'in zikrettiklerimden daha doğru olan başka hadisleri de var. İbrâhîm zayıflığa nispet edilmesine rağmen hadisleri yazılabilir kişilerdendir.⁵¹² İbn Adî'nin bu ifadesinden onun hadislerinin mutabaat ve şevahit niteliği ile yazılabileceği sonucu çıkmaktadır.

Eserde İbrâhîm'in bir rivayeti vardır. Bu da 331 numaralı rivayettir. Bu rivayette, bir önceki rivayette geçen Zührî'nin "İki kuyu arasındaki toprakların harimi 500 zira kadardır" ifadesinin benzerinin Saîd b. Müseyyeb tarafından da söylendiği kaydedilmiştir.⁵¹³ Bu rivayetin Saîd b. Müseyyeb tarafından söylendiğine dair kaynaklarda herhangi bir doğrulama tespit edilemediğinden, rivayet zayıf olarak kabul edilebilir.

4. İshâk b. Abdullâh b. Ebî Ferve

İsnatsız rivayetleri nedeniyle Zührî tarafından cerh edilen İshâk için en ağır cerh, İbn Ma'în'in "O, hiçbir şey değildir, kezzaptır" ifadeleridir.⁵¹⁴ İbn Sa'd'a göre çok hadisi olan bu ravi, bazı münker hadisleri rivayet etmiş ve muhaddisler de onun hadisleri ile ihticac etmemişlerdir.⁵¹⁵ İbn Hanbel, onun rivayetlerinden sakındırmış⁵¹⁶ ve kendisine göre ondan rivayet etmenin caiz olmadığını belirtmiştir.⁵¹⁷ İshâk için Buhârî, "O'nu terk ettiler" kaydını düşerken⁵¹⁸ Müslim

⁵⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi' li- 'Ulûmi'l-İmâm Ahmed - er-Ricâl*, 16/177; en-Nesâî, *ed-Du'afâ' ve'l-Metrûkûn*, 12.

⁵⁰⁸ Buhârî, *et-Tarihu'l-Kebir*, 2/16.

⁵⁰⁹ İbn Adî, *el-Kâmil fî Du'afâ'i'r-Ricâl*, 1/368.

⁵¹⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 2/147.

⁵¹¹ Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb* (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2014), 1/94.

⁵¹² İbn Adî, *el-Kâmil fî Du'afâ'i'r-Ricâl*, 1/374.

⁵¹³ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 102.

⁵¹⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 2/228.

⁵¹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, 7/524.

⁵¹⁶ Buhârî, *et-Tarihu'l-Kebir*, 2/133.

⁵¹⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 2/227.

⁵¹⁸ Buhârî, *et-Tarihu'l-Kebir*, 2/133.

ise onun için “daîfu’l-hadîs” ifadesini kullanmıştır.⁵¹⁹ Nesâî’ye göre ravi, metrûku’l-hadîstir.⁵²⁰ Sonuç olarak, her ne kadar Leys b. Sa’d gibi bazı önemli alimler ondan uzun bir nüsha hadis rivayet etmiş olsalar da İshâk’ın zayıflığı açıktır.⁵²¹ Kezzâb ithamı dışında genellikle yapılan cerhlerin yönü zabt cihetiyle ilgilidir.

Eserde İshâk’ın iki rivayeti vardır. Bunlar 258 ve 276 numaralı rivayetlerdir. Her iki rivayet de tek başına değil, diğer bazı rivayetlerle birlikte onları destekleyici mahiyette nakledilmiştir.

5. Hasan b. Umare

Abid bir kişiliğe sahip olan Hasan,⁵²² hadis konusunda zayıf olup, bazı muhaddisler kendisinden hadis yazmamışlardır.⁵²³ Kendisi hakkında muhaddislerin genel kanaati şöyledir:

Yahyâ b. Muğîre, Cerîr’den aktardığına göre Şu‘be, Hasan’ın hadislerinin terk etmiş sonra onu cerh etmiştir, ondan sonra da insanlar Hasan hakkında konuşmaya başlamışlardır. Ondandır rivayet konusunda insanları meneden Şu‘be, Hasan’ın, Hakem b. ‘Uteybe’den aktardığı yedi rivayeti el-Hakem’e gidip sorduğunu, onun da bunlardan hiçbirini rivayet etmediğini, söylediğini aktarır.⁵²⁴ Bunun üzerine Şu‘be, onun yalan söylediğini dillendirir.⁵²⁵

İbn Uyeyne, Hasan’ı zayıf olarak nitelendirmiş ve kendisine hadis ezberler miydi, diye sorulunca, “Hasan’ın fazileti vardır ancak başkası ondan daha hafızdır” cevabını vermiştir.⁵²⁶

İbn Hanbel, Hasan’ı “metrûku’l-hadîs” olarak nitelendirir ve onun hadislerinin münker ve mevzu olduğunu, hadislerinin yazılmayacağını belirtir.⁵²⁷

Bu cerhlere rağmen, Hasan için en isabetli değerlendirme Ebû Hatim’in şu eleştirisi kabul edilebilir: Ona göre Hasan’daki asıl sorun, zayıf ravilerin sikalar için uydurduğu hadislerde sikalardan tedlis yapmasıdır. Yani Hasan, Mûsâ b. Mutayr, Ebû Atûf, Ebân b. Ebî Ayyâş vb kişilerden hadis dinler, daha sonra onları isnattan

⁵¹⁹ Ebû’l-Hasan Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî Muslim, *el-Kunâ ve’l-Esmâ*, thk. ‘Abdurrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşkarî (Medine: ‘Îmâdetu’l-Bahşi’l-‘İlmî, 1404/1984), 1/372.

⁵²⁰ en-Nesâî, *ed-Du‘afâ’ ve’l-Metrûkûn*, 19.

⁵²¹ İbn Adî, *el-Kâmil fî Du‘afâ’i’r-Ricâl*, 1/535.

⁵²² İbn Hîbbân, *el-Mecrûhîn mine’l-Muhaddisîn*, 1/273.

⁵²³ İbn Sa’d, *et-Tabakatü’l-Kübrâ*, 8/488.

⁵²⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, 1/138.

⁵²⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, 3/27.

⁵²⁶ Buhârî, *et-Tarihu’l-Kebîr*, 3/181, 182.

⁵²⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi’ li-‘Ulûmi’l-Îmâm Ahmed - er-Ricâl*, 16/458.

çıkartarak sika olan hocalarından rivayet ederdi. Şu‘be de bunu fark edince onu cerh etmeye başlamıştır.⁵²⁸ Sonuç olarak Hasan’ın ciddi şekilde zayıf bir ravi olduğu kabul edilebilir. Özellikle el-Hakem’den aktardığı hadislerine temkinli yaklaşmak gereklidir.

Eserde Hasan’ın üç rivayet vardır. Bunlar 62, 379 ve 632 numaralı rivayetlerdir. Bu rivayetlerde el-Hakem mevcuttur. Kitaptaki üç rivayet de diğer rivayetlerle desteklenmiştir.

6. es-Serrî b. İsmâîl el-Hemdânî

Şa‘bî’nin katiplerinden biri olan es-Serrî,⁵²⁹ Kûfeli muhaddislerden biridir.⁵³⁰ Şa‘bî’den rivayette de bulan es-Serrî’den İbn Mübârek ve Yezid b. Hârûn gibi muhaddisler hadis almışlardır. Yahyâ b. Kattan, onu “bir mecliste yalanı bana belirgin oldu” diyerek tenkit etmiştir.⁵³¹ Diğer tenkide uğrama nedenleri arasında isnatları kalb etmesi ve mürsellersi refetmesi yer almaktadır.⁵³² Ebû Dâvûd, ona “metruk” ve “leyse bi şeyin”; Nesâî, “metrûku’l-hadîs”; Bezzâr ise “leyse bi kaviyy”⁵³³ tenkitlerini yöneltmiştir. Öğrencilerinden İbn Mübârek onun “hadisleri yazılmaz”⁵³⁴ demiştir. İbn Hanbel, muhaddislerin onun hadislerini terk ettiğini, kendisine göre kavi olmadığını belirtir. İbn Adî de es-Serrî’nin özellikle Şa‘bî’den rivayet ettiği hadisler de kimsenin ona mütabaat etmediğini, Şa‘bî’den rivayetlerinin münker olduğunu ve ravinin zayıf olmaya daha yakın olduğunu ifade eder.⁵³⁵

Eserde es-Serrî’nin bir rivayeti vardır. Bu da 391 numaralı rivayettir. es-Serrî, bu rivayeti Şa‘bî kanalı ile aktarır. Rivayete göre Hz. Ömer, Osmân b. Huneyf’i vergi memuru olarak gönderir. O da yağmur ve akarsu ile sulan hurmalardan öşür; su kovaları ile sulananlardan ise yarı öşür vergi alır. Osmân’ın vergi memuru iken yaptığı uygulamaları aktaran birçok rivayet olmasına rağmen, böyle bir rivayet başka kaynaklarda tespit edilememiştir. Dolayısıyla Şa‘bî kanalı ile gelen bu rivayet de münker ve zayıf kabul edilebilir.

7. Salt b. Dînar

⁵²⁸ İbn Hıbbân, *el-Mecrûhîn mine’l-Muhaddisîn*, 1/274.

⁵²⁹ İbn Sa’d, *et-Tabakatü’l-Kübrâ*, 8/490

⁵³⁰ Buhârî, *et-Tarihu’l-Kebîr*, 5/269.

⁵³¹ Buhârî, *et-Tarihu’l-Kebîr*, 5/269.

⁵³² İbn Hıbbân, *el-Mecrûhîn mine’l-Muhaddisîn*, 1/355.

⁵³³ Ebû’l-Mu’âti en-Nûrî, İbrâhîm Muhammed en-Nûrî vd., *el-Câmi’ fi’l-Cerhi ve’t-Ta’dîl* (Beyrut: ’Âlemu’l-Kutub, 1992), 1/285, 286.

⁵³⁴ İbnü’l-Cevzî, *eḏ-Ḍu‘afâ’ ve’l-Metrûkûn*, 1/310.

⁵³⁵ el-Makdisî, *el-Kemâl*, 5/111.

Salt, İbn Sîrîn, Abdullâh b. Şakîk, Ebû Nadra ve ‘Ukbe b. Sahbân gibi muhaddislerden rivayette bulunmuştur. Kendisinden ise Süfyân es-Sevrî, Mu‘temir b. Süleymân, Vekî‘ b. Cerrâh ve Mekkî b. İbrâhîm hadis almışlardır.⁵³⁶ İbn Sa‘d, Salt için “zayıftır, leyse bi şeyin” demiştir. 537 Ahmed b. Hanbel ise Salt’ın hadislerinin terk edildiğini ve metrûk olduğunu belirtmiştir. Oğlu Abdullâh da babasının, kendisini Salt’tan hadis yazma konusunda nehyettiğini söylemiştir. 538 İbn Maîn, Salt hakkında “leyse bi şeyin” derken, Ebû Zur‘a “leyyin” değerlendirmesinde bulunmuştur. Ebû Hatim’e göre, Salt leyyin’ül-hadis ve zayıftır, fakat hadisleri muztarip olmasına rağmen yazılır.⁵³⁹ Nesâî’ye göre sika olmayan bu ravi,⁵⁴⁰ Amr b. Ali’ye göre galatları çoktur ve metrûku’l-hadîstir.⁵⁴¹ Yakup b. Sinân ise onun Mürcie olduğunu söyleyerek zayıf olduğu yönünde beyanda bulunmuştur. 542 Genellikle olumsuz değerlendirmeler alan Salt için yapılan eleştiriler, genellikle onun hafızası üzerinedir. Nitekim Tirmizî de bu hususa dikkat çekerek, bazı ilim ehlinin Salt b. Dinâr ile Sâlih b. Mûsâ hakkındaki tenkitlerinin bu ikisinin hafızaları cihetiyle olduğunu kaydeder.⁵⁴³

Eserde Salt b. Dînar’dan bir rivayeti vardır. Bu da 491 numaralı rivayettir. Bu rivayet, İbn Abbâs’ın Basra’da zekât toplarken pırasa destelerinden de zekât topladığını anlatan mevkuf bir hadistir. İlgili rivayet başka kaynaklarda bulunamamıştır. Ancak uygulamayı gösteren bir rivayet olması ve Yahyâ’nın yeşilliklerden zekât alınabileceğini savunanların delillerinden biri olarak zikrettiği bu rivayet, kabule karindir.

8. Ömer b. Hârûn el-Belhî el-Horasânî

Yahyâ b. Maîn’e göre Ömer, sika değildir.⁵⁴⁴ Ali b. Hüseyin b. Cüneyd’den gelen rivayete göre, Ömer b. Hârûn kezzaptır, sebebini ise Mekke’ye geldiği bir süre zarfında Ca‘fer b. Muhammed ölmesine rağmen ondan rivayet ettiği şeklinde açıklar.⁵⁴⁵ Nesâî ise onun için metrûku’l-hadîs⁵⁴⁶ ifadesini kullanır. Ebû Hâtim, Ömer’in sünnet, fazilet ehli ve cömert biri olduğunu, sünnet konusunda direnç

⁵³⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, 4/437.

⁵³⁷ İbn Sa‘d, *et-Tabakatü’l-Kübrâ*, 9/279

⁵³⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi’ li-‘Ulûmi’l-İmâm Ahmed - er-Ricâl*, 17/385.

⁵³⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, 4/438.

⁵⁴⁰ en-Nesâî, *ed-Đu‘afâ’ ve’l-Metrûkûn*, 57.

⁵⁴¹ İbn Adî, *el-Kâmil fî Đu‘afâ’i’r-Ricâl*, 5/126.

⁵⁴² Ebû’l-Mu‘âtî en-Nûrî vd., *el-Câmi’ fî’l-Cerhi ve’t-Ta’dîl*, 1/400.

⁵⁴³ Ebû’l-Mu‘âtî en-Nûrî vd., *el-Câmi’ fî’l-Cerhi ve’t-Ta’dîl*, 1/400.

⁵⁴⁴ İbn Maîn, *Tarihu İbn Maîn-Rivayetu İbn Muhrez*, 1/54.

⁵⁴⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, 6/141.

⁵⁴⁶ en-Nesâî, *ed-Đu‘afâ’ ve’l-Metrûkûn*, 84.

gösterdiği ve onu savunduğu için beldesindeki insanların ona buğz ettiklerini söyler. Adaleti sabit olmasına rağmen, hadisteki durumu ve münker rivayetlerinin olması nedeniyle İbn Maîn'in onun hakkındaki "leyse bi şey" ifadelerinde haklı olduğunu da belirtir. Ancak, hocalarından bazılarının onun hakkında güzel düşüncelere sahip olduğunu da ekler.⁵⁴⁷ Muhaddisler Ömer'den büyük bir eser yazmalarına rağmen onu terk ettiler tenkidi de Ömer'e yapılan eleştirilerden biridir.⁵⁴⁸

Ömer'i tevsik eden Kuteybe'nin yanı sıra,⁵⁴⁹ Ömer hakkında olumlu görüşlere sahip olan muhaddislerden biri de İbn Mehdî'dir. Tirmizî, Buhârî'nin de onun hakkında olumlu düşüncelere sahip olduğunu söyler.⁵⁵⁰ Ömer, İbn Cüreyc, Mâlik, Süfyân es-Sevrî ve Irak'ın büyük muhaddislerinden hadis rivayet etmiştir. Ebû Ya'lâ el-Halîlî, onun Süfyân ve diğerlerinden rivayetlerinde teferrüt ettiğini, ancak kendisinden otoritelerin rivayet ettiğini söyler.⁵⁵¹ Ahmed b. Hanbel, Amr en-Nâkıd ve Affân b. Müslim ondan rivayet eden muhaddislerdendir.⁵⁵² Zehebî ise Ömer'in ilmi çok olmasına rağmen kötü bir hafızaya sahip olduğu, hüccet ve umde olarak görülmediği görüşündedir.⁵⁵³ Sonuç olarak kimileri tarafından kezzâb ile itham edilmekle birlikte Ömer'in adalet vasfında bir sorun olmadığı, zabt yönünden ise şiddetli eleştirildiği görülmektedir.

Eserde Ömer'den bir rivayeti vardır. Bu da 421 numaralı rivayettir. İlgili rivayet, Yahyâ b. Âdem, Ömer b. Hârûn, İbn Cüreyc, İbn Ebî Necîh kanalı ile Ömer b. Abdülazîz'in hurmaların sadakaları hakkında yazdığı şu talimattır: Zekât, portakaldan portakal, elmadan elma olarak alınır; portakaldan elma, elmadan portakal alınmaz. Zekât, malın toplanıp kurutulduğu yerde teslim alınır ve zekatını burada teslim eden mükellef hiçbir risk taşımaz.⁵⁵⁴ Ömer b. Hârûn, İbn Cüreyc'den rivayetleri konusunda teferrüt ettiği için eleştirilmiştir. Fakat rivayetin baş kısmı,⁵⁵⁵ İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'inde Ömer b. Hârûn yerine Muhammed b. Bekr kanalıyla aynı senetle aktarılmıştır. Dolayısıyla bu kısımda bir teferrüt olmadığı

⁵⁴⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn*, 2/90.

⁵⁴⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, 9/378.

⁵⁴⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 9/269.

⁵⁵⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 9/273, 274.

⁵⁵¹ Ebû Ya'lâ el-Halîlî, *el-İrşâd fî Ma'rifeti 'Ulemâ'i'l-Hadîs*, 3/926.

⁵⁵² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 9/268.

⁵⁵³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 9/268.

⁵⁵⁴ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 1964, 126.

⁵⁵⁵ Zekat, portakaldan portakal, elmadan elma olarak alınır. Elmadan portakal alınmaz.

belirdiğinden kabul edilebilir. Rivayetin devamı ise başka kaynaklarca doğrulanmadığından zayıf kabul edilebilir.

9. Muhammed b. Sâlim el-Hemedânî, Ebû Sehl el-Kûfî

Atâ, Şa‘bî gibi muhaddislerden rivayet eden Ebû Sehl’den, Süfyân es-Sevrî, Hasan b. Sâlih, Ebû Hafs Ömer b. Abdurrahmân ve Yezîd b Hârûn gibi muhaddisler hadis almışlardır.⁵⁵⁶ Bazı muhaddislerce hadisleri terk edilen Ebû Sehl’in münkerü’l-hadîs, daîfü’l-hadis olduğu ve sika olmadığı söylenmiştir.⁵⁵⁷ Hafs b. Gıyâs ise onu, kitaplarının aslında kardeşinin kitapları olduğu, şeklinde tenkit ederek zayıf görmüştür.⁵⁵⁸ İbn Adî, yaptığı tahkik sonucu Ebû Sehl’in rivayetlerindeki zayıflığın açıkça görüldüğünü belirtmiştir.⁵⁵⁹

Ebû Hayseme, İbn Ebî Leylâ’nın Şa‘bî’den rivayetlerinin kendisine göre Ebû Sehl’den daha sevimli olduğunu söyleyerek, Ebû Sehl’in Şa‘bî’den rivayetlerindeki zaafa işaret eder. Öte taraftan Süfyân es-Sevrî’nin, Ebû Sehl’in kanalıyla Şa‘bî’den rivayet ettiği bilinmektedir. Ancak Süfyân es-Sevrî, Ebû Sehl’in fark edilmemesi için Şa‘bî’den rivayette onu bazen künyesi ile isimlendirmiş bazen de “raculün an Şa‘bî” şeklinde aktarmıştır.⁵⁶⁰ Süfyân’ın bu tavrından, Ebû Sehl’i zayıf görüldüğünü bildiği, ancak Şa‘bî’den rivayetlerinden ona itimat ettiği düşüncesi hasıl olmaktadır.

Eserde Ebû Sehl’in beş rivayeti vardır. Bunlar 450, 451, 462, 528 ve 529 numaralı rivayetlerdir. Bu beş rivayeti de Ebû Sehl, Sa‘bî’den maktû bir rivayet olarak aktarmıştır. Rivayetlerden ikisi, “*Beş veskten aşağı olan mallarda zekat yoktur*” hadisini takviye bağlamında, benzer ifadelerin Şa‘bî tarafından da dile getirildiği rivayetlerdir. Diğer rivayet “*Haccâc’ın ölçğine göre vesk, altmış sa’ eder*” şeklindedir. Yahyâ bu rivayeti de farklı maktû haberlerle destekler. Geriye kalan iki rivayet ise ilgili bölümde Şa‘bî’den aktarılan mürsel bir rivayetin, Ebû Sehl kanalıyla Şa‘bî tarafından maktû olarak aktarılmasıdır. Ebû Sehl’in eserdeki rivayetleri metin cihetiyle sağlam olduğundan ihticaca elverişlidir.

10. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî

el-Kelbî, hakkında çok ciddi tenkitlerin olduğu ravilerden biridir. Leys b. Ebî Süleym, onun için şöyle der: “Kûfe’de iki kezzâb vardır: el-Kelbi ile es-Süddi

⁵⁵⁶ Mizzi, *Tehzibü’l-Kemâl*, 25/238.

⁵⁵⁷ Mizzi, *Tehzibü’l-Kemâl*, 25/239, 241

⁵⁵⁸ Mizzi, *Tehzibü’l-Kemâl*, 25/239

⁵⁵⁹ İbn Adî, *el-Kâmil fî Du‘afâ’i’r-Ricâl*, 7/345

⁵⁶⁰ Mizzi, *Tehzibü’l-Kemâl*, 25/241

(Muhammed b. Mervan).” Yahyâ b. Saîd ve İbn Mehdî’nin terk ettikleri el-Kelbî için, İbn Maîn, “leyse bi şey” ve “zayıf”;⁵⁶¹ Müslim “metrûkü’l-hadîs”⁵⁶²; es-Sa’dî, “kezzâb, sâkit” ifadelerini kullanırlar. Ebû Hatim ise “Muhaddisler onun hadislerinin terk edileceği konusunda ittifak ettiler. Onunla alakadar olunmaz, o zâhibü’l-hadîs’tir”⁵⁶³ der.⁵⁶⁴

el-Kelbî, aynı zamanda Mürcie⁵⁶⁵ ve Sebeî⁵⁶⁶ olarak da itham edilmiştir. Süfyân es-Sevrî’nin ondan duyduğunu söylediği şu ifadeler dikkat çekicidir: “İbn Abbâs’tan Ebû Sâlih kanalı ile rivayet ettiğim şeyler yalandır, onu rivayet etmeyin.”⁵⁶⁷ Ancak bunun sebebinin kendisinden değil, Ebû Sâlih’ten kaynaklandığını söyler. Zira ona göre Ebû Sâlih, kendisine “Sana ne rivayet ettiysem hepsi yalandır” demiştir.⁵⁶⁸ el-Kelbî’den rivayet konusunda diğerlerini uyaran Süfyân’a, kendisinin de ondan rivayet ettiği hatırlatılınca şu cevabı verir: “Ben onun doğrusunu yalanından ayırabilirim.”⁵⁶⁹ Ebû Cânib ise Ebû Sâlih’in tefsir konusunda el-Kelbî’ye bir şey rivayet etmediğine dair yemin ettiğini aktarır.

İbn Adî, *el-Kâmil* adlı eserinde onun rivayetleri üzerine yaptığı tahkik sonucu, onun Ebû Sâlih’ten sâlih ve hâss⁵⁷⁰ rivayetlerinin bulunduğu sonucuna varmıştır. Kendisinden Süfyân es-Sevrî, Şu’be, İbn Uyeyne, Hammâd b. Seleme, İsmâîl b. Ayyâş gibi otoritelerin rivayette bulunduğunu hatırlatan İbn Adî, bu otoritelerin tefsir rivayetleri konusunda el-Kelbî’den memnun olduklarını kaydeder. Ancak İbn Abbâs’tan Ebû Sâlih kanalı ile olan rivayetlerinde münker rivayetlerinin var olduğunu da ekler.⁵⁷¹

Eserinde el-Kelbî’nin altı rivayeti vardır. Bunlar 83, 84, 92, 100, 102 ve 429 numaralı rivayetlerdir. Bunlardan 429 numaralı rivayet el-Kelbî’nin bir ayeti tefsiridir. 84, 92, 102 numaralı rivayetlerde inkıta mevcuttur, zira el-Kelbî bu

⁵⁶¹ Mizzi, *Tehzibü’l-Kemâl*, 25/248.

⁵⁶² Muslim, *el-Kunâ ve’l-Esmâ’*, 2/840.

⁵⁶³ Ravinin şiddetli zaafına delalet eden bir vasıftır. Kendisi ile ihticac olunmayan, ravisinin hadislerine itibar edilmediği üçüncü mertebedeki cerhte yer alan bir lafızdır. Abdülaziz b. Muhammed es-Suveylim vd., *Mu’cemu Mustalahâtı’l-’Ulûmi’l-Şerîyye*, 2/798.

⁵⁶⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, 7/271.

⁵⁶⁵ Mizzi, *Tehzibü’l-Kemâl*, 25/250.

⁵⁶⁶ İbn Adî, *el-Kâmil fî Du’afâ’i’r-Ricâl*, 7/277.

⁵⁶⁷ Mizzi, *Tehzibü’l-Kemâl*, 25/250.

⁵⁶⁸ İbn Adî, *el-Kâmil fî Du’afâ’i’r-Ricâl*, 7/275.

⁵⁶⁹ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine’l-Muhaddisîn ve’d-Du’afâ ve’l-Metrûkîn*, thk. Maḥmûd İbrahim Zâyed (Halep: Dâru’l-Va’y, 1396/1976), 2/256.

⁵⁷⁰ Hâss: Tek bir kişi veya bazı kişiler için verilen, herkesi kapsamayan bir hüküm taşıyan veya öyle olduğu söylenen hadis. Bkz. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 124.

⁵⁷¹ İbn Adî, *el-Kâmil fî Du’afâ’i’r-Ricâl*, 7/284.

rivayetleri Hz. Peygamber'den aktarmıştır. 83 numaralı rivayet İbn Abbâs'tan Ebû Sâlih aracılığı ile gelen tefsiri bir rivayettir. 100 numaralı rivayet ise yine Ebû Sâlih'in İbn Abbâs kanalıyla aktardığı toprakların taksimi hakkında mevkuf bir hadistir.

Sonuç olarak el-Kelbî'nin İbn Abbâs'tan Ebû Sâlih vasıtasıyla aldığı rivayetlerin münker olma ihtimali nedeniyle rivayetlere ihtiyatlı yaklaşılması gerektiği ifade edilmiştir. el-Kelbî'den gelen diğer üç rivayette ise inkıta olması bu rivayetleri zayıflatmaktadır.

11. Kesîr b. Abdullâh b. Amr b. Avf el-Müzenî

Sahabeden Amr b. Avf'ın torunu olan Kesîr hakkında şu ifadeler kullanılmıştır:

Şâfiî: Yalanın rükünlerinden bir rükündür. Yahyâ b. Maîn: Leyse bi şey, hadiste zayıftır.⁵⁷² Ahmed b. Hanbel: Münkerü'l-hadîs, leyse bi şey".⁵⁷³ Ebû Dâvûd: Yalancılardan biridir.⁵⁷⁴ Nesâî: Metrûku'l-hadîs⁵⁷⁵

İbn Hibbân, Kesîr'in, babası Abdullâh, dedesi Amr kanalı ile uydurulmuş bir nüsha rivayet ettiğini belirtir. İbn Hibbân'a göre, taaccüp edilmesi dışında bu nüshanın kitaplarda zikredilmesi ve rivayet edilmesi caiz değildir.⁵⁷⁶ Hâkim'de bu nüshanın münker rivayetler içerdiğini söyler.⁵⁷⁷

İbn Hacer de yalancılığa nispet edilmesi nedeniyle Kesîr'in aşırı zayıf olduğunu düşünen ulemadan biridir.⁵⁷⁸ Ancak, İbn Hacer, çoğunluğa göre zayıf olmasına rağmen, Buhârî ve ona tabi olan Tirmizî ve İbn Huzeyme gibi muhaddislerin Kesîr'i takviye ettiklerini söyler.⁵⁷⁹ Tirmizî, kendisinden beş hadise yer verir ve dördü hakkında "hasen", biri içinde "sahih" ifadesini kullanır. Bu hadislerden ikisini Buhârî'ye sorar ve bu hadislerden biri için "hasen", diğeri içinse "bu babdaki en sahih hadis" cevaplarını alır.⁵⁸⁰ Bu da zımnen Kesîr'in hadislerinin

⁵⁷² İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn*, 2/226.

⁵⁷³ Mizzi, *Tehzibü'l-Kemâl*, 24/137.

⁵⁷⁴ Mizzi, *Tehzibü'l-Kemâl*, 24/138.

⁵⁷⁵ en-Nesâî, *ed-Đu'afâ' ve'l-Metrûkûn*, 89.

⁵⁷⁶ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn*, 2/226.

⁵⁷⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, 3/463.

⁵⁷⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbu't-Tehzib*, 460.

⁵⁷⁹ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Şahîh el-Buhârî*, thk. Muhibbuddîn el-Haţîb (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1959), 4/451.

⁵⁸⁰ Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ Tirmizî, *Sunenu't-Tirmizî*, thk. Şuayb el-Arnâvût (Bişâmûn: Daru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), Mukaddime, 86.

hepsinin göz ardı edilmemesi gerektiğinin ve bazılarının sahih olduğunun bir göstergesidir.

Eserde Kesîr'in iki rivayeti vardır. Bunlar 279 ve 320 numaralı rivayetlerdir. İlk rivayet merfû, diğeri Hz. Ömer'den gelen mevkuf bir rivayettir. İlk rivayet olan, “Kim, hiçbir Müslümanın yeri olmayan topraklardan ölü arazileri ihya ederse o onun olur. Sonradan gelip gasp eden zalim için ise hiçbir hak yoktur” hadisini Yahyâ, çeşitli tarîklerle aktardığından rivayetin metni sahih olmaktadır. Diğer rivayet ise benzer lafızlarla Hz. Ömer'den rivayet edilmiştir. İbn Sa'd, Muhammed b. Ömer, Kesîr, Kesîr'in babası, dedesi kanalı ile benzer rivayeti aktarır.⁵⁸¹ İbn Şebbe de bu rivayeti başka bilgilerle birlikte farklı bir senetle aktarır.⁵⁸² Beyhakî de aynı hadisi eserinde aktaran ulemadan biridir.⁵⁸³

Sonuç olarak Kesîr zayıf görülse bile, *Kitâbü 'l-Harâc*'daki rivayetleri başka kaynaklarca doğrulandığından ihticaca elverişlidir.

12. Osmân b. Miksem el-Bürriyyü

Osmân, hakkında ciddi eleştiriler bulunan ravilerden biridir. İbn Sa'd, onun hakkında “leyse bi şey” ifadesini kullanmış ve hadislerinin terk edildiğini belirtmiştir.⁵⁸⁴ Yahyâ b. Maîn, onu “Yalancılık ve hadis uydurmakla bilinen biridir, leyse bi şey” diyerek eleştirmiştir.⁵⁸⁵ Süfyân es-Sevrî onun bir hadisini duyunca “yalan söyledi” tepkisini vermiştir.⁵⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, hadislerinin münker olduğunu belirtmiştir.⁵⁸⁷ Cûzecânî, onu “kezzâb”⁵⁸⁸ Nesâî,⁵⁸⁹ ve Ebû Hatim⁵⁹⁰ ise “metrûku'l-hadîs” olarak nitelemiştir. İbn Hibbân'a göre Osmân, sebt olan ravilerden maktûb rivayetleri aktarmıştır.⁵⁹¹ İbrâhîm b. Ahmed ise onun Mutezili olduğunu söylemiş ve “(kıyamet günü) mizan yoktur, o adalettir” şeklindeki sözünü

⁵⁸¹ İbn Sa'd, *et-Tabakatü 'l-Kübrâ*, 3/285.

⁵⁸² Ebû Zeyd 'Omer b. Şebbe en-Numeyrî 'Omer b. Şebbe, *Târîhu 'l-Medîne*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût (Cidde: y.y., 1399), 2/777.

⁵⁸³ Beyhakî, *es-Sunenu 'l-Kubrâ*, 9/604, 10/5.

⁵⁸⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakatü 'l-Kübrâ*, 9/285.

⁵⁸⁵ Zehebî, *Mîzânu 'l-İ'tidâl fî Nakdi 'r-Ricâl*, 3/57.

⁵⁸⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-Ta'dîl*, 6/168

⁵⁸⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-Ta'dîl*, 6/168

⁵⁸⁸ Zehebî, *Mîzânu 'l-İ'tidâl fî Nakdi 'r-Ricâl*, 3/56.

⁵⁸⁹ en-Nesâî, *ed-Du'afâ' ve 'l-Metrûkîn*, 75.

⁵⁹⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-Ta'dîl*, 6/169

⁵⁹¹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine 'l-Muhaddisîn*, 2/101.

delil olarak göstermiştir.⁵⁹² Müemmil b. İsmâîl, Osmân'ın "Ebû Hureyre yalan söyledi" dediğini aktarmıştır.⁵⁹³

İbn Adî, Osmân'ın hadislerinin çoğunun senet ve metin yönüyle başkaları tarafından rivayet edilmediğini (lâ yutâba' aleyh) tespit etmiştir. Her ne kadar bir grup onu sadûk olarak nitelese de çok hatalı rivayetlerde bulunduğu için zayıf görmüşlerdir. Ancak, Osmân hadiste zayıf olsa da hadisleri yazılır.⁵⁹⁴ Osmân hakkında olumlu ifadeler kullananlardan biri de Amr b. Ali'dir. Ona göre Osmân sadûktur, fakat vehim ve galatları çoktur, ayrıca bidat sahibidir.⁵⁹⁵ Diğer olumlu sayılacak bir ifade de Abdurrahmân b. Mehdî'den gelir. İbn Mehdî, onun hicazlılardan rivayetinin "mukârib"⁵⁹⁶ olduğunu söyler.⁵⁹⁷

Eserde Osmân'ın bir rivayeti vardır. Bu da 16 numaralı rivayettir. İlgili rivayet, Hasan-ı Basrî'den "Fey ile ganimet sağlam bir hükme dayanır; hiçbir şey onları nesh etmemiştir" şeklindeki maktû bir haberdur. Osmân, bu rivayeti Amr b. Ubeyd'den aldığı için değerlendirme bir sonraki ravide yapılacaktır.

13. Amr b. Ubeyd b. Bâb

Mutezilenin kurucularından kabul edilen Amr, İbn Sa'd tarafından "Mutezilî, rey ehli ve "leyse bi şey", Hasan-ı Basrî ve diğerlerinden çok rivayet etmiştir" şeklinde tanıtılır. 598 Verrâk, "Onunla karşılaştım, bir hadis üzerine yemin etti, ancak biliyorum ki o yalancıdır" tenkidinde bulunur.⁵⁹⁹ İbn Hanbel, Amr'a "Hasan adına yalan söylüyor" 600 ve "hadis rivayet edilmeye ehil değil" eleştirilerini yapar.⁶⁰¹ İbn Maîn, "hadisleri yazılmaz" derken, Yûnus, "Amr b. Ubeyd hadiste yalan söylüyor"⁶⁰² beyanında bulunur. Nesâî, onu "metrûku'l-

⁵⁹² Ebû'l-Hasan 'Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekuṭnî, *Ta'likâtu'd-Dârekuṭnî 'alâ'l-Mecrûhin l'İbni Hibbân*, thk. Ḥalîl b. Muhammed el-'Arabî (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1414/1994), 182.

⁵⁹³ Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, 3/57.

⁵⁹⁴ Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, 3/58.

⁵⁹⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 6/168

⁵⁹⁶ Mukâribu'l-Hadis: 1- Rivayet ettiği hadis, diğer sika ravilerle yakın muhtevada olan yani şaz ve münker olmayan ravi demektir. 2- Tadilin İraki'ye göre 4.; Sehati'ye göre 6. Mertebesinde bulunan bir ravi hakkında kullanılan sigadır. Böyle bir ravinin rivayet ettiği hadis, başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere i'tibar için alınır. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 221.

⁵⁹⁷ Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, 3/57.

⁵⁹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, 9/272.

⁵⁹⁹ Buhârî, *et-Tarihu'l-Kebir*, 7/441.

⁶⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ' ve'l-Metrûkûn*, 2/229;

⁶⁰¹ Mizzi, *Tehzibü'l-Kemâl*, 22/124.

⁶⁰² İbn Adî, *el-Kâmil fî Du'afâ'i'r-Ricâl*, 6/176, 179,

hadîs”⁶⁰³ olarak nitelendirir. İbn Adî’nin “O mezmûmdur, daifu’l-hadîstir, bidatları aşıkardır” ifadesi zikredilebilecek diğer eleştiridir. 604

İbn Hibbân, Amr’ın bidatinden (mutezili fikirlerinden) önce ibadet ve takva ehlinden olduğunu söyler. Ancak sonradan Mutezilî fikirlere sahip olup mezhep propagandasını yapan Amr, sahabeye dil uzatmakla ve kasıtlı olmayarak vehimden dolayı hadiste yalan söylemekle muaheze edilir. ⁶⁰⁵ İbn Mübârek, Mutezilî fikirlerinden dolayı onun terk edildiğini, söyler.⁶⁰⁶

İbn Adî ve Ukaylî, Amr’ın biyografisinde ele aldıkları hadislerinin çoğunun metin cihetiyle mahfuz olduğunu tespit ederler.⁶⁰⁷ Buhârî’nin sahihinde ele aldığı şu senette ismi zikredilmeyen kişinin Amr b. Ubeyd olduğu da söylenmiştir. ⁶⁰⁸ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الْوَهَّابِ: حَدَّثَنَا حَمَّادٌ، عَنْ رَجُلٍ لَمْ يُسَمِّهِ، عَنِ الْحَسَنِ. ⁶⁰⁹

Eserde Amr’ın iki rivayeti vardır. Bu da 16 ve 515 numaralı rivayetlerdir. İlk rivayetin senedinde hem Osmân hem Amr zayıf raviler oldukları, ayrıca bunu doğrulayacak başka bir kaynak da bulunmadığı için rivayetin zayıf olduğu söylenebilir. İkinci rivayet ise Hz. Peygamber’in zekâtı belirlediği mallar (deve, sığır, koyun/keçi, altın, gümüş, buğday, arpa, hurma ve kuru üzüm), Hasan tarafından mürsel olarak aktarılmıştır. Sadece bir farkla ki, bu rivayette on şeyde zekât olduğu zikredilirken diğer rivayetlerde dokuz olarak aktarılmıştır. Rivayetin mürsel olması hadise zaafılık katan bir husustur. Lakin hadis metninin diğer kaynaklarca da doğrulanması, ⁶¹⁰ zekâtın bunlardan verildiği hususunda ittifak olması bu hadisin metnini doğrulamakta ve ihticaca elverişli kılmaktadır.

Sonuç olarak burada ele alınan raviler için genellikle şu ifadeler kullanılmıştır: “Kezzâb, müttehemün bi’l-kizb, metrûk, şibh-i metrûk, terekûhû, terekû hadîsehû, leyse bişeyin.” Bu ifadelerin her biri ravilerin ciddi eleştirilmesine sebep olmaktadır. Yahyâ, bu zayıf ravilerin rivayetlerine eserinde yer vermiştir. Sahih senetlerin kendisinde toplandığı bir ravi olan Yahyâ neden bu derece zayıf

⁶⁰³ en-Nesâ’î, *eḏ-Du‘afâ’ ve’l-Metrûkûn*, 79.

⁶⁰⁴ İbn Adî, *el-Kâmil fî Du‘afâ’i’r-Ricâl*, 6/195

⁶⁰⁵ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine’l-Muhaddisîn*, 2/69.

⁶⁰⁶ Mizzi, *Tehzibü’l-Kemâl*, 22/126.

⁶⁰⁷ Zehebî, *Mîzânü’l-İ’tidâl fî Nakdi’r-Ricâl*, 3/5276..

⁶⁰⁸ Ebû Yahyâ Zekerîyyâ b. Muhammed Zekerîyyâ el-Enşârî, *Menḥatu’l-Bârî bi Şerḥi Şaḥîhi’l-Buḥârî*, thk. Süleymân b. Durey’ el-‘Âzimî (Riyad: Mektebetu’r-Ruşd li’n-Neşri ve’t-Tevzî’, 1426/2005), 10/156.

⁶⁰⁹ Buhârî, *es-Sahîh*, Fiten, 10.

⁶¹⁰ Ebû ‘Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. ‘Abdullâh el-Herevî el-Bağdâdî Ebû ‘Ubeyd, *Kitâbu’l-Emvâl*, thk. Halîl Muhammed Hirâs (Beyrut: y.y., ts.), 568; Ebû Muhammed ‘Alî b. Ahmed el-Endelüsî İbn Hâzım, *el-Muḥallâ bi’l-Âşâr*, thk. ‘Abdulgaffâr Süleymân el-Bendârî (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1424/2002), 4/26.

kabul edilen ravilerin rivayetlerine eserinde yer vermiştir? Nevevî, sika ravilerin zayıf ravilerden rivayet etme sebebini tartışırken, ulemanın bu tür ravilerden rivayet etme sebeplerini şöyle sıralamaktadır:

1. Gerek kendileri gerekse de başkaları zayıf hadisleri, sahih olanlarla karıştırmaması ve sıhhatlerinde şüpheye düşmemesi için muhaddisler, bu hadisleri, eserlerine tanıtmak ve zayıflıklarını beyan etmek amacıyla almışlardır.
2. Zayıf ravinin rivayetleri, sadece onunla amel etmek için değil, itibar ve şevahit olarak yazılmıştır.
3. Zayıf ravinin rivayetlerinin sahih, zayıf ve batıl olanları vardır. Muhaddisler, bu rivayetleri kaydederler ve otorite olanlar daha sonra bu rivayetleri birbirinden ayırabilirler. Bu, onlar için kolay olup, kendileri tarafından bilinmektedir.
4. Muhaddisler, bu zayıf ravilerden terğîb, terhîb, fezâil-i a‘mâl, kıssa, güzel ahlak, zühd gibi helal, haram ve ahkam ile ilgili olmayan konularda rivayet etmişlerdir. Muhaddislere ve diğerlerine göre, bu tür hadislerde mütesâhil davranmak, mevzu olmayan rivayetleri nakletmek ve bunlarla amel etmek caizdir. Çünkü bu tür rivayetlerin asılları şeriatla sahih ve takarrür etmiş olup ehline bilinmektedir.⁶¹¹

Bunun dışında başka sebepler de zikredilebilir: Örneğin mecruh bir ravi, Yahyâ'ya göre sika olabilir. Zira bazen bir muhaddis için sika olan biri, başka bir muhaddis için sika olmayabilir. Bu durum, muhaddisler arasında örnekleri bulunan bir durumdur. Veya ravi mecruh olduğu halde Yahyâ, bu ravinin cerh edici halinden haberdar olmamış olabilir.

Bu sebepler, Yahyâ'nın bu tür ravilerden rivayet almasının arka plandaki saikalarından bazıları olabilir. Nitekim bu eserde de geçen zayıf ravilerden el-Kelbî'den rivayet konusunda Süfyân es-Sevrî'nin nehyettiği görülmektedir. Süfyân'a, kendisinin de el-Kelbî'den rivayet ettiği hatırlatıldığında “Ben onun doğrusunu yalanından ayırabiliyorum” cevabını vermiştir.⁶¹² Bu ravilerin rivayetlerinin çoğunluğunun başka kaynaklarca doğrulanması, bu rivayetlerin

⁶¹¹ Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî 'alâ Muslim* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1392/1972), 1/125, 126.

⁶¹² İbn Hıbbân, *el-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn*, 2/256.

ihdicaca elverişli olduğunu, mütâba'at ve şevâhid konumunda yazılabileceğini göstermektedir.

4.1.8 Eserin Fıkḥî Açıdan Tahlili

Gerek mütekaddimin gerekse de müteahhirin muhaddislerden fıkhu'l-hadîs ile uğraşanlar, hadislerden hüküm çıkarmış ve bazı hususi fıkḥî görüşlere de sahip olmuşlardır. Özellikle henüz fıkḥî mezhep ve grupların teşekkül etmediği ilk dönemlerde, muhaddislerin fıkhu'l-hadîs ile ilgilenen kesimi, bu yöntemi yaygın olarak kullanmışlardır. Vardıkları fıkḥî netice ve fetvaları, bazen direkt merfû hadislerden hüküm olarak çıkarmış bazen mevkuf ve maktû hadis ile ihticac etmişlerdir. Hicri ikinci yüzyıldaki muhaddisler arasında, fıkḥî istinbat konusunda önde gelen alimlerden biri de Yahyâ b. Âdem'dir. Günümüze ulaşan *Kitâbü'l-Harâc* adlı eseri, onun bu konudaki yetkinliğini açıkça ortaya koymaktadır. Yahyâ, kitabını bir hadisçi sistematigi ile ele almış olsa da fıkḥî melekelerini çoğu yerde muhaddislerin kendilerine has usulü ile göstermiştir. Aşağıdaki veriler, onun fıkhu'l-hadîs yönünü ve fıkḥî görüşlerini gösteren bazı örneklerdir.

1. İhya Edilen Toprak ve Devletin İzni: Bazı alimler şöyle demiştir: İmamın (Devletin) izni olmadıkça toprak, ihya edenin olmaz. Bazıları da adam toprağı ihya edinceye kadar devlet bilmez, (fakat ondan sonra bilirse) o toprak onun olur, dediler. Bu konuda hadisler gelmiştir: Kim bir Müslüman ve muahidin malı olmayan ölü bir araziye ihya ederse o onun olur. Kim bir kuyu kazarsa, onun kırk zira (30, 35 metre kadar) çevresi onun olur. Hadiste imamın (devletin) izni şart koşulmamaktadır.”⁶¹³

Yahyâ, burada hadisteki literal ifadeyi doğrudan alıp mevcut tartışmalara bir çözüm sunmaktadır. O, böylece “ihya” kavramının bireyin mülkiyet hakkını doğrudan sağladığını savunmaktadır. Ancak Yahyâ, bu görüşe eleştiriler olduğunu da dile getirerek, diğer alimlerin farklı yaklaşımlarını da analiz eder. Rivayetin imamın iznini şart koşmadığını vurgulaması, Yahyâ'nın hadislerden çıkarımlar yaparak fıkḥ içindeki tartışmalara aktif olarak katıldığını gösterir.

2. Haraç ve Öşür Arazisi: Yahyâ, hocası Hasan'ın şu görüşünü nakletmektedir: “Vergi anlaşması yapılmış gayrimüslimlerden bir kişi Müslüman

⁶¹³ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 86.

olduğunda, bu kişinin hem kendisi hem de toprağı üzerindeki haraç vergisi kaldırılır ve arazi, öşür arazisi statüsüne geçer.”

Yahyâ, bu görüşü temellendirmek adına Hz. Ömer’e dayandırılan bir rivayeti buna delil olarak sunmaktadır. Rivayete göre, bir adam Hz. Ömer’e gelerek, “Müslüman oldum, toprağımdan haraç vergisini kaldır,” talebinde bulunur. Hz. Ömer ise şu yanıtı verir: “Senin toprağın savaş yoluyla alınmış bir yerdir; bu nedenle haraç vergisi kaldırılmaz. Eğer toprak bir antlaşma yoluyla ele geçirilmiş olsaydı, durum farklı olabilirdi.” Ayrıca Hz. Ömer, tarım için uygun ve sulanabilir arazi sahiplerinden, bu toprakları işler ya da işlemez fark etmeksizin, haraç vergisi alınmasını hükme bağlamıştır.

Bu örnek, Yahyâ’nın fıkhi görüşleri temellendirirken rivayetleri delil olarak kullandığını ve rivayetlerden doğrudan çıkarımlarda bulunduğunu ortaya koymaktadır.

3. Zekât: Yahyâ bütün keylî mahsullerin zekâta tâbi olduğunu savunan Zührî’ye muhalefet etmekte, İkrime’nin keyliyyatın dinar ve dirhem gibi birbirine katılacağı yönündeki düşüncesine de karşı çıkmaktadır. Ayrıca Mâlikîler’in, hemcins olmalarına binaen buğdayla arpanın zekât maksadıyla birbirine ekleneceği görüşünün de yanlışlığına kaidir. Yahyâ’nın kendi ifadeleriyle “Onların düşüncesine göre, buğday ve arpa ancak eşit miktarlarda değiştirilebilir ki bu doğru değildir.”⁶¹⁴

Eserde buna benzer görüş ve fetvaların varlığına rağmen Yahyâ, eserinin pek çok yerinde söylemek istediği görüşlerini, rivayetler ve fikhî fetvalar aracılığıyla ifade etmeye çalışmıştır. O, ale’l-ebvâb türündeki bu fikhî eserini, muhaddislere özgü yöntemle işlemiştir. Eserde, olgudan nassa ve nasstan hükme varılan bir yorum metodu olduğu söylenebilir.⁶¹⁵

Bu metot, Yahyâ da bazen “bab başlığı” çoğunlukla “metin içi yorumlar” şeklinde de gerçekleşmektedir. O, genellikle kendisinin veya hocalarının fikhî görüşlerini aktarıp bunların üzerine metni inşa ettiği birçok bölüm bulunmaktadır.

⁶¹⁴ İbn Âdem, Kitâbü’l-Harâc, 151, 155, 156. Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi*, 117, 118.

⁶¹⁵ Cemal Ağırman, “Hadis Kaynaklarını Okuma Yöntemi ve Musanniflerin Dili”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (15 Aralık 2006), 59, 60. Bu yöntemde, önce hadisler tespit edilir, ardından bu hadislerden çıkarılan fikhî hüküm veya yorum, bab başlığı olarak yazılır. Bab başlığı altında, hadisler bu hükmün delili olarak sıralanır. Delil tek bir hadis olabileceği gibi, birden fazla hadis de olabilir. Birden çok hadis kullanımı, ilk hadisi desteklemek, bir farkı vurgulamak veya farklı tarikleri göstermek amacı taşıyabilir. Yöntemin sonunda, hadislerin ötesinde başka bir yorum yapılmaz.

Hususen kitabın ilk bölümleri bu şekilde ilerlemektedir. Bu tür durumun olmadığı yerlerde ise çoğu rivayetin genel karakteristiğinin aynı mana etrafında dönmesi, Yahyâ'nın tercih ettiği görüşleri ortaya koymaktadır. Bu da yine hadisçilere özgü bir metottur. Ancak çoğu yerde kendi fikrini açıkça beyan etmemesi, eserin eksik yönünü teşkil etmektedir. Zira Yahyâ buna yetkin olduğu, eserinde yer yer bunu yaptığı halde, bu yönünü telifin tüm bölgelerine teşmil etmemektedir.

Yahyâ, eserde fikhî tercihini bazı yerlerde belli kalıplarla ifade ederken⁶¹⁶ çoğu yerde tercihlerini net olarak belirtmemektedir. Ancak rivayetlerin genel karakteristiğinden hangi görüşü benimsediği belli olmaktadır. Ayrıca o, eserinde kendisinin veya arkadaşlarının görüşlerini de dayatmamaktadır.⁶¹⁷ Bu tutum, Yahyâ'nın ilmi açıdan tarafsız bir yaklaşım sergilediğini göstermektedir.

Yahyâ, eserde sık sık hocalarının fikhî görüşlerini aktarır ve onlara çeşitli sorular sorar. Bilmediği kelimeler veya fetvalar olsun ya da bildiği halde farklı bir görüş hakkında bilgi edinmek için sorduğu sorular, kitaptaki muğlak noktaların ve verilen fetvaların anlaşılmasında önemli ipuçları teşkil eder. Böylece okuyucuya, akla gelebilecek muhtemel soruları sorarak, anlaşılması zor olan yerleri açıklayarak, kitabı anlaşılması kolay bir hüviyete getirmiştir.

Eserden görüldüğü kadarıyla Hasan b. Sâlih ve Şerîk, Yahyâ'nın en çok soru sorduğu hocalarıdır.⁶¹⁸ Yahyâ'nın özellikle soru sorduğu hocalarının aynı zamanda fıkıhla iştigal etmeleri, onun bunu önemseydiğini ve hadisten Fikhî istinbatlar ile fetvalarda fakihlere itimat ettiğini göstermektedir. Soru sorduğu hocası Hasan'ın fıkıhtaki yetkinliği daha önce belirtilmiştir. Diğer hocası Şerîk ise Kûfe Kâdılığı yapmış bir muhaddis ve fakihtir.⁶¹⁹ Muhtemelen hem kendi döneminde hem de sonraki dönemlerde Yahyâ'yı öne çıkaran bir özelliği burada olduğu gibi daha fazla araştırma yapması ve daha çok kaynaktan istifade etmesidir.

Fıkıh perspektifinden bakıldığında, eserin giriş kısmı bir fıkıh kitabı ile benzer özellikler taşımaktadır. Zira ilk bölümlerde rivayetler oldukça az; buna mukabil Fikhî açıklamalar, görüşler ve fetvalar daha çoktur. Bu ise başlangıçta rivayet ağırlıklı bir fıkıh eseri mi meydana getirecek, sorusunu akla getirmektedir.

⁶¹⁶ İbn Âdem, *Kitâbü 'l-Harâc*, 18, 24, 28, 162.

⁶¹⁷ Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi (Harâc ve Emvâl Kitapları)*, 101.

⁶¹⁸ İbn Âdem, *Kitâbü 'l-Harâc*, 1964, 31, 51, 121, 137, 151, 157, 162, 166.

⁶¹⁹ Sönmez, “Şerîk b. Abdullah”, 39/5.

Ancak ileriki bölümlerde eser, rivayet ağırlıklı bir yapıya bürünmekte ve Fıkhî görüş ve tercihlerin rivayetlerle ifade edildiği bir esere dönüşmektedir.

Yahyâ, kitaptaki birçok mevzuda meselenin ihtilaflı konularına değinmiştir. Bu ihtilaflı konulara ise hem rivayet hem de fıkıh merkezli yaklaşmıştır. Aktardığı birçok rivayet, karşılaştırmalı fikhî rivayetler⁶²⁰ olup birçok fetvada dönemin diğer farklı görüşlerini almayı ihmal etmemiştir. O, bu eserinde, İbn Ebi Leylâ,⁶²¹ Ebû Hanife,⁶²² Şerîk,⁶²³ Hasan b. Sâlih,⁶²⁴ Mâlik⁶²⁵ ve diğerleri gibi farklı hukukçuların görüşlerinden defalarca alıntı yapmış ve bunları bir araya getirmiştir. Bu nedenle Yahyâ b. Âdem, mukayeseli fıkıhın öncülerinden biri olarak kabul edilmelidir.⁶²⁶

Eserde incelenmesi gereken diğer bir önemli nokta, Yahyâ'nın bu müçtehitlere ve farklı fikhî ekollere karşı tutumunun eserine nasıl yansıdığıdır. Zira Yahyâ, Ebû Hanife, Süfyân es-Sevrî, Şerîk, Hasan b. Sâlih, Mâlik, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Ahmed b. Hanbel gibi birçok müçtehit ile bizzat tanışmış veya görüşlerinden haberdar olmuştur. Özellikle yaşadığı Kûfe şehri, birçok müçtehidin barınağı ve Hanefiliğin merkezi olduğundan, muhaddis olan Yahyâ'nın bu alimlere karşı tavrı da merak edilebilmektedir.

Ebû Hanife'nin vefat ettiği dönemde Yahyâ on yedi yaşında olup, Ebû Hanife ile doğrudan bir temas kurup kurmadığına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Yahyâ'nın eserinde Ebû Hanife'nin Fıkhî görüşlerine yer vermesi, onun görüşlerinden haberdar olduğunu göstermektedir. Ayrıca İmam Muhammed aracılığıyla Ebû Hanife'den rivayetlere yer vermesi, Yahyâ'nın, döneminde bazı muhaddislerin ehli reye karşı gösterdiği tepkiyi paylaşmadığını ortaya koymaktadır. Ayrıca Yahyâ'nın, hocası Hasan b. Sâlih'in Ebû Hanife hakkında olumlu görüşlerini⁶²⁷ aktarması da bunu destekler niteliktedir.

Diğer bir müçtehit olan Şerîk, Kûfe kadılığı yapmış bir fakih ve muhaddistir. Yahyâ, eserinde Şerîk'in görüş ve fetvalarına çokça yer vermiştir. Yahyâ'nın, hocası

⁶²⁰ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 1964, 26, 29-30, 62-64, 110-111, 160-163.

⁶²¹ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 23, 24, 35, 47, 54, 61, 137, 139, 155.

⁶²² İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 25, 29, 45, 141, 168.

⁶²³ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 21, 30, 49, 75, 156, 160.

⁶²⁴ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 21, 22, 25, 29, 31, 137, 142, 155, 167.

⁶²⁵ İbn Âdem, *Kitabü'l-Harâc*, 42, 109, 156, 160.

⁶²⁶ Pakatchi, "Dâiretu'l-Me'ârif Bozorgê İslâmî", 2/615.

⁶²⁷ Ebu Amr Yusuf b. Abdullah en-Nemirî, *el-İntikâ fî Fezaili's-Selaseti'l-Eimmeti'l-Fukaha* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 128; Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân ez-Zehebî, *Menâkıbu'l-İmâm Ebî Hanîfe ve Şâhibeyh*, thk. Muhammed Zahid el-Kevseri-Ebu'l-Vefâ el-'Efğâni (Haydarabad: y.y., 1408), 30. İlgili rivayette Hasan b. Salih şöyle der: "Nu'man b. Sabit anlayışlı, alim, ilminde sağlamdı. Eğer Hz. Peygamberden gelen hadis sahih olursa o hadisi aşmazdı (yani o hadisi bırakıp başka bir şeyi hadisi aramazdı.)"

olan mezhep sahibi Süfyân es-Sevrî'den çokça rivayet aktarması da eserin perspektifini genişletmiştir. Zeydiyye mezhebinin Sâlihiyye kolunun kurucusu Hasan b. Sâlih, Yahyâ'nın en yakın hocalarındandır ve Yahyâ, eserinde ondan en çok istifade ettiği müçtehitir. Ayrıca, Mâlikî mezhebinin kurucusu Mâlik'in üç rivayetine ve öğrencilerinin görüşlerine yer vermesi, Yahyâ'nın Mâlik'in Fıkhî görüşlerinden haberdar olduğunu göstermektedir. Bunların yanı sıra Yahyâ, eserinde isim vermeyerek "bazıları şöyle dedi" şeklinde diğer müçtehitlerin görüşlerini de aktarmıştır. Bütün bu durumlarda Yahyâ, bu müçtehit ve ekollere karşı olumsuz bir tutum sergilemeksizin, katılmadığı meseleleri ilmi çerçevede eleştirmiştir. Bu yaklaşım, onun objektif ve kapsamlı bir perspektife sahip olduğunu göstermektedir.

Bu veriler ve yukarıda değinildiği üzere, Yahyâ'nın dönemin mukayeseli görüşlerini aktarması, onun fikhî ihtilaflar konusunda büyük bir birikime sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ahmed b. Hanbel'in övgüsü de bunu desteklemektedir: "Ondan daha bilgili, ondan daha çok ilmi kendinde toplayan birini görmedim."⁶²⁸

Eserde ele alınması gereken diğer bir konu, Yahyâ'nın Zeydiler ile olan ilişkisi sebebiyle Zeydi fikhının etkisinde kalıp kalmadığıdır. Ahmet Pakatchi'ye göre Yahyâ, her ne kadar *Kitâbü'l-Harâc*'ta Zeyd b. Ali'nin fikhına dair doğrudan bir şeyden bahsetmemiş olsa da Zeydi fikhının Kûfe'deki yaygınlığı ve Yahyâ'nın Zeydilerle yakın ilişkisi göz önüne alındığında, onun Zeydi fikhından haberdar olmaması mümkün değildir.⁶²⁹ Hocası Hasan b. Sâlih'in Zeydiyyenin bir kolu kabul edilen Sâlihiyye'nin kurucusu olması ve Yahyâ'nın eserde ondan çokça alıntı yapması, Yahyâ'nın ondan etkilendiğini göstermektedir. Zaten kendi ifadesi ile fakihlerinin üç olduğunu söyler: Hasan b. Sâlih, Süfyân es-Sevrî ve Şerîktir." Bunlardan Hasan b. Sâlih, Yahyâ'ya göre en fakihleridir.⁶³⁰

Kitabın ilk pasajları incelendiğinde Yahyâ'nın, hocası Hasan b. Sâlih'in fikhını toplamaya çalıştığı izlenimi edinilmektedir. Zira ilk bölümlerde Hasan'ın adının sıklıkla geçmesi, ondan aktarılan görüşlerin uzun nitelikte olması ve diğer aktarılan rivayet ve görüşlerin bunun üzerine bina edilmesi bu fikri çağrıştırmaktadır. Lakin, eserin ilerleyen bölümlerinde Hasan'a atıfların çok

⁶²⁸ İbn Selâme, *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, Mukaddime, 28; İbn Cezeri, *Gayetü'n-Nihaye fi Tabakati'l-Kurrâ*, 2/364.

⁶²⁹ Pakatchi, "Dâiretu'l-Me'ârif Bozorgê İslâmî", 2/615.

⁶³⁰ Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâ'r-Ricâl*, 2/305.

seyrekleştığı ve bazen hiç olmadığı müşahade edilmektedir. Bu durum, Yahyâ'nın Hasan'a büyük bir değer vermekle birlikte, onun fikhını derlemek gibi bir hedefinin olmayabileceği izlenimini de doğurabilir. Dolayısıyla, Yahyâ'nın bu fikhî eseri, Zeydi fıkıh tarihine ışık tutmaktadır. Yalnız, onu Zeydi fikhının bir ürünü olarak değerlendirmek doğru olmasa gerektir.

Eserin diğer bir dikkat çekici yönü, ele aldığı birçok konuda salt bilgi sunmakla yetinmeyip, ilgili konunun ahlaki boyutunu ele alan rivayetlere de yer vermesidir.⁶³¹ Böylece eser, ele aldığı konularda ahlaki değerler ve toplumsal sorumluluklar hakkında önemli dersler sunmaktadır. Konunun ahlaki yönüyle ilgili bu ve benzeri rivayetler sebebiyle, Cengiz Kallek, eseri “Kamu Maliyesi İlmihali” şeklinde tanıtmaktadır.⁶³²

Özetle, Yahyâ b. Âdem'in *Kitâbü'l-Harâc* adlı eseri, hadis ilminde fikhî bir perspektif sunarak, harçlar ve vergiler konularını derinlemesine ele alır. Eser, dönemin ekonomik ve sosyal şartlarını dikkate alarak, İslam hukukunun temel prensiplerini ortaya koyar. Yahyâ'nın eserdeki fikhî yorum ve değerlendirmeleri, hadislerden hüküm çıkarma ve bu hükümleri rivayetlerle delillendirme yönündeki yetkinliğini gözler önüne serer. Eserin pek çok yerinde Yahyâ, kendi fikhî görüşlerini rivayetler ve fikhî fetvalar aracılığıyla ifade etmeye çalışmıştır. Ale'l-ebvâb türündeki bu fikhî eserinde, olgudan nassa ve nasstan hükme varılan bir yorum metodu izlenmiştir. Yahyâ'nın farklı mezheplerden ve alimlerden aktardığı fikhî görüşler ve onlara karşı takındığı tavır ise onun objektif ve kapsamlı bir bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir. Eserin müellifinin Zeydîler ile yakınlığı sebebiyle eser, Zeydî fikhının ilk dönemleri için önemli bir kaynak sayılabilir.

4.1.9 Yahyâ ve Eseri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Kitâbü'l-Harâc, ele aldığı konular ve kendi dönemini ile kendisinden önceki dönemlerin iktisadi uygulamaları bağlamında kısa ve öz bir eser niteliği taşımasıyla gerek tarihteki İslam uleması gerekse de günümüzdeki İslami İktisat araştırmacılarının ve müsteşriklerin ilgisini çekmiş ve üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Ancak, Yahyâ ve eseri üzerinde yapılan çalışmalar, büyük ölçüde iktisat ilmi çerçevesinde ele alınmıştır. İlgili çalışmalardan bazıları şunlardır:

⁶³¹ Bazı örnekler için bkz. İbn Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 67, 71, 77-79.

⁶³² Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi (Harâc ve Emvâl Kitapları)*, 99.

1. F. Pfaff - *Historisch-kritische Untersuchungen zu dem Grundsteuerbuch des Jahjā ibn Ādam*, (Berlin 1917). Eserin Th. W. Juynboll tarafından neşrinden sonra, F. Pfaff tarafından doktora tezinde eleştirel bir gözle incelenmiş çalışmasıdır. Tarihsel ve eleştirel bir yöntemle yapılan bu çalışma, Yahyâ b. Ādem'in eserinin erken dönem bir analizini sunması bakımından önemlidir. Çalışma 1917 yılında yapılmıştır.

2. A. Ben Shemesh tarafından eser, doktora tezi çerçevesinde giriş, küllî kaidelere dair liste, lügatçe, şahıs ve yer isimleri dizini, hadislerle ilişkin bazı açıklamalar ve icâzetnâmelerden seçmelerle İngilizce'ye çevrilmiştir. Eserin İngilizceye kazandırılması, Batı dünyasında daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmasında ve akademik çevrelere tanıtılmasında büyük bir rol oynamıştır. Nitekim eserin çevirisinden sonra birçok yazar eser üzerine çalışmalara girişmiştir.

3. Mûcibullah Nedvî, Kitâbü'l-Harâc'ın muhtevasını Urduca konuşan halklara tanıtıcı bir makale yazmıştır. ("Yahyâ b. Ādem ôr unkî Kitâbü'l-Harâc", Ma'ârif, LXIV/4 [A'zamgarh 1949], s. 293-300; LXIV/5 [1949], s. 367-375). Çalışma, eserin İslam dünyasında daha geniş bir alana yayılmasını sağlamıştır.

4. Osman Eskicioğlu *Kitâbü'l-Harâc*'ı Yahyâ'nın biyografisine, eserine ve İslâmî vergilere dair uzun bir önsözle birlikte Türkçe'ye çevirmiştir. (İslam Hukukunda Vergiler: Yahyâ b. Ādem ve *Kitâbü'l-Harâc*'ı, İzmir 1996). Yahyâ b. Ādem'in düşüncelerinin Türkiye'deki akademik çevrelerde anlaşılmasına katkı sunmaktadır. Uzun önsöz, eserin İslam ekonomisi açısından daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

5. Cengiz Kallek – *Yahyâ b. Ādem'in Kitâbü'l-Harâc: Kamu Maliyesi İlmi-hali*. Kallek, İslam Medeniyetinde İktisat Düşüncesi Tarihi (Harâc ve Emvâl Kitapları) eserinde Yahyâ'nın bu eserini kamu maliyesi açısından incelemeye almıştır. İslam kamu maliyesi düşüncesine önemli bir katkı sunmuş ve Yahyâ b. Ādem'in bu alandaki öncülüğünü göstermiştir.

6. Rahmad Hakim - *Membandingkan Konsep Pajak (Kharâj) Yahyâ bin Adam (758-818 H)'dan Imam al-Mawardi (974-1058 H)*. Vergi kavramlarının karşılaştırılması (Harâc) yapılan üzerine yapılan çalışmada, Yahyâ b. Ādem'in *Kitâbü'l-Harâc* adlı eseriyle İmâm el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniye* adlı eseri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Farklı dönemlerdeki yaklaşımların karşılaştırılması, İslam vergi sisteminin evrimini anlamak için önemlidir.

7. Telaah Pemikiran Ekonomi Islam : *Yahyâ Bin Adam Al-Qarashî (h.203 /818) Ekspansi Vol. 8, No. 1 (Mei 2016), Hal. 77 – 85*. Eserin, İslam ekonomisi bağlamında modern bir değerlendirmes

8. Ahmed Khalaf Jarad - آراء الإمام يحيى بن آدم (ت 203هـ) في مسائل المواريث دراسة - “İmâm Yahyâ b. Âdem’in Miras Konularındaki Görüşleri-Karşılaştırmalı Fıkıh Çalışması” Miras konusunda Yahyâ b. Adem’in görüşlerinin diğer bazı ulemanın görüşleri ile karşılaştırmalı olarak ele alındığı bir çalışmadır. Yahyâ’nın miras konusundaki yetkinliğine daha önce değinilmişti.

9. Muh Ikbal/-Muhtadi Ridwan/Khusnudin - *Studi Komparatif Makro Ekonomi Pemikiran Cendikiawan Muslim Klasik dan Kontemporer (Abu Ubaid, Abu Yusuf, Yahyâ Bin Adam, Muhammad Abdul Manan, dan M. Umer Chapra)* “Klasik ve Çağdaş Müslüman Alimlerin (Ebû Ubeyd, Ebû Yûsuf, Yahyâ b. Âdem, Muhammed Abdul Manan ve M. Umer Chapra) Düşüncelerinin Karşılaştırmalı Makroekonomik Çalışması” Klasik ve çağdaş Müslüman düşünürlerin makroekonomi düşüncelerini karşılaştıran bir çalışma olup, Yahyâ b. Âdem'in de aralarında bulunduğu farklı dönemlere ait yaklaşımları ele alır.

10. Muhammad Shulthoni - *Kitab Al-Kharaj: Studi Terhadap Konsep Keuangan Publik Yahyâ Bin Adam* (Yahyâ b. Âdem’in *Kitâbü'l-Harâc*’ı: Kamu Maliyesi Kavramları Üzerinde Bir Çalışma). Yahyâ’nın eseri, kamu maliyesi ilkelerinin tarihsel gelişimini anlamak için önemli bir kaynak olarak gösterilmiştir.

11. Hibetullâh b. Ahmed b. Abdullâh b. Ali b. Tavûs el-Bağdâdî’nin *Cüzün fihî'l-Hilâfu Beyne Yahyâ b. Âdem ve'l-'Alimi el-Ensârî* adlı eseri diğer bir örnektir. Bu telif, Ebû Bekir b. Ayyâş’ın kıraat alanında Âsım’dan yaptığı rivayetleri nakleden Yahyâ b. Âdem ile Yahyâ b. Muhammed el-Uleymî’nin birbirinden ayrıldıkları noktalara ilişkin bir risaledir. Bu risale, Yahyâ’nın ilmî birikimini ve dönemin ilim çevrelerindeki tartışmalara katılımını göstermesi açısından önemlidir.

12. Abdullâh Ali Suûd, *Ârau Yahyâ b. Âdem fî Dîvani'l-Harâc ve Mukârenetuhâ mea Ârâi'l-Ulemâ*. Yahyâ’nın eserdeki bazı görüşlerinin ele alındığı bir makaledir.

13. Hadîr Na’meh: Yahyâ b. Âdem ve Menhecuhû fî Kitâbi'l-Hârac. *Kitâbü'l-Harâc*’ı genel hatlarıyla tanıtan bir makaledir.

14. M. J. Kister: The Social and Political Implications of Three Traditions in the Kitab al-Kharâdj of Yahyâ b. Âdam (Yahyâ b. Âdem'in *Kitâbü'l-*

Harâc'ındaki Üç Geleneğin Sosyal ve Politik Sonuçları). Yahyâ'nın fikirlerinin yalnızca mali değil, aynı zamanda sosyal ve politik etkilerine dikkat çekmiştir.

Bu çalışmalar dışında eserlerinin bir bölümünde *Kitâbü'l-Harâc* 'ı ele alan ve özellikle ilk dönem İslam ekonomisi üzerinden eseri inceleyen birçok yazar bulunmaktadır. Sonuç olarak, *Kitâbü'l-Harâc* 'ı üzerine yapılan bu çalışmalar, eserin farklı boyutlarını ele almış ve geniş bir akademik yelpazede incelenmesini sağlamıştır. Bu çalışmalar, Yahyâ'nın sadece bir muhaddis değil, aynı zamanda İslam hukuku, kamu maliyesi, sosyal politika ve ekonomik düşünce açısından da etkili bir düşünür olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

İkinci asrın önde gelen muhaddislerinden Yahyâ b. Âdem'in hayatı, ilmi kişiliği ve günümüze ulaşan tek eseri *Kitâbu'l-Harâc*, İslam ilim ve kültür tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir. Yahyâ b. Âdem'i önemli kılan bazı özellikler, onun hakkında yapılacak çalışmaları teşvik etmiştir. Hz. Peygamberden kendi dönemine kadar olan sahih isnat zincirinin mihver noktalarından biri kabul edilmesi, fıkıh ve hususen İslam İktisadı alanında bir hadisçi bakışıyla fikhî meseleleri ele alması ve kendisinden önceki dönemleri birçok yönüyle özetleyebilmesi bu hususlardan birkaçıdır.

Yahyâ b. Âdem, erken yaşlardan itibaren ilim ortamında yetişmiş birisidir. İlim serüveninde kıraat, hadis ve fıkıh ilimlerini dönemin otoriter şahsiyetlerinden alması dikkat çekicidir. Kıraat ilmini, Âsım kıraatinin meşhur iki ravisinden biri olan Ebû Bekir b. Ayyâş'tan öğrenmiştir. Hadis alanında ise, erken yaşlardan itibaren Süfyân es-Sevrî'den dersler almıştır. Fıkıh bilgisini ise, çoğunlukla Zeydiyye'nin kollarından Sâlihiyye'nin kurucusu, fakih ve muhaddis Hasan b. Sâlih'ten almıştır. Alanlarında yetkin olan bu hocalar, Yahyâ'nın kaliteli bir ilim adamı olarak yetişmesine önemli katkılar sağlamışlardır. Bu hocalarının yanı sıra, yetiştiği Kûfe şehrinin zengin, dinamik ve tartışmalı ilmî ortamı, Yahyâ'nın hem ilmi derinliğini hem de geniş perspektifini besleyerek onu, dönemin önemli muhaddislerinden biri haline getirmiştir.

Yahyâ, Süfyân es-Sevrî, Hammâd b. Seleme, Şerîk b. Abdullâh, Hasan b. Sâlih, Yahyâ b. Zekerıyyâ b. Ebî Zâide, Abdullâh b. Mübârek, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Hafs b. Gıyâs, Vekî' b. Cerrâh, Ebû Bekir b. Ayyâş ve Süfyân b. Uyeyne ve daha pek çok seçkin ulemaya talebelik yapmıştır. Kendisinden ise Yahyâ b. Ma'în, Ali b. Medînî, Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, İshâk b. Râhûye, Mahmâd b. Gaylân, Osmân b. Ebî Şeybe, Ahmed b. Hanbel ve Hasan b. Ali el-Affân gibi muhaddislerin rivayette bulunduğu görülmektedir.

Bu zengin ve çeşitli ilim ortamında yetişmesine rağmen, Yahyâ bazen dönemin siyasi ve toplumsal olaylarının içinde de bulunmuştur. Yaşadığı dönemdeki bazı önemli toplumsal olaylara kayıtsız kalmayan Yahyâ, Şîî kaynaklı İbn Tabâtabâ isyanında ona biat etmesi bazı alimler tarafından onun Şîîliğe nispet edilmesine yol açmıştır. Ancak Yahyâ, bu olaydan uzak durmayı başarmış ve dönemin hâkim gücüyle çatışmamıştır. Ayrıca, hocası Hasan b. Sâlih ile olan

ilişkisi de Şîilik algısını pekiştirmiştir. Fakat kaynaklar, Yahyâ'nın yaşantısı ve eseri, onun dönemin Şîilik fikirlerine katılmadığını göstermektedir. Öte yandan, Yahyâ'nın, aşırı uç fikirler taşımayan Zeydiyye ve özelde Sâlihiyye'nin bazı görüşlerini benimsemiş olması durumunda bile bu fark edilmeyebilir. Zira bu fırkalar, Yahyâ'nın nispet edildiği Ehl-i Sünnet fırkasına yakın görüşleri ile tanınırlar. Ancak Yahyâ'nın, Sâlihiyye'nin kurucusu ve Zeydilerle yakın ilişkisi nedeniyle onların fikirlerini tamamen benimsediğini gösterecek yeterli veri mevcut değildir.

Yahyâ hakkında, muhaddisler, önemli övgüler dile getirmiştir. Sika olarak nitelendirilmesinin yanı sıra, bazı alimlerce dönemin müceddidi ve ilimde en önde geleni olarak kabul edilmiştir. Ayrıca, sahih isnadın kendisinde toplandığı altı kişiden biri olarak değerlendirilmesi, Yahyâ'nın hadis alanında öne çıkmasını sağlayan hususlardan biri olmuştur. Yahyâ'ya yapılan ta'dil ifadeleri incelendiğinde, hadis alanında yüksek derecede makbul bir kişi olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Kendisine gelen eleştiriler ise bazı rivayetleri üzerinden yapılagelmiştir. Fakat, bu eleştiriler de zabt sıfatı ile ilgili olup adalet sıfatını zedeleyici herhangi bir eleştiri yapılmamıştır. Eleştirilen bu rivayetlerde bazen Yahyâ haklı iken bazen de diğer alimlerin haklı olduğu görülmektedir.

Bu geniş ilim çevresi ve aldığı eğitim, Yahyâ'nın hadis ilminde derinleşmesini sağlamıştır. O, hadis ilimleri ile uğraşmış, garip kelimeleri açıklamış ve bazen ravi araştırması yapmıştır. Ravi tanıtımlarında isim, künye ve nisbeler hakkında bilgi vermiş, ravilerin yaşı ve vefat tarihi gibi bilgileri de aktarmıştır. Yahyâ'nın ilgi alanı, onun hadis usul ve ilmi ile rical edebiyatının gelişimine bazı katkılarda bulunmasını sağlamıştır. O, ilmi birikimi sonucu, uğraştığı alanlarda o alanın önemli alimleri arasında kabul edilmiştir. Hadis ve kıraat onun en çok temayüz ettiği alanlardır. Bu birikimi, onu çeşitli alanlara dair eserler vermeye sevk etmiştir. Eserlerinden biri olan ve günümüze ulaşan tek eseri *Kitâbü'l-Harâc* bir hadisçi sistematiğiyle fikhî konulara yaklaşımını yansıtmaktadır. Eser, İslami hukuk ve iktisat düşüncesinin temellerini de anlamak için büyük önem taşımaktadır.

Ancak, *Kitâbü'l-Harâc* böylesine önemli bir yere sahip olmasına rağmen bazı eleştirilerden de muaf değildir. Eserdeki bazı metinlerin diğer kaynaklarca doğrulanamaması bir tenkit noktasıdır. Ayrıca, diğer kaynaklarda bulunduğu halde, senedinde bazı zayıf raviler içeren metinler, bu kaynaklarda da aynı raviler ile aktarıldığından, onları doğrulama imkânı pek olmamaktadır. Muhaddislerin genel

prensipleri çerçevesinde bu metinlerin sahih kabul edilmesi zor olduğundan, eserdeki bu tür metinleri de sıhhat derecesinden aşağı bir mevkide kabul etmek gerekir.

Senet açısından eserde yaklaşık yüzde on sekiz rivayette inkıta türlerinin mevcut olması ayrı bir eleştiri noktasıdır. Ravi açısından ise bazı ravilerin zayıf olması, diğer bazı ravilerin şiddetli tenkide uğraması, eserin tenkit edilebilir yönleri arasındadır. Ancak, bu ravilerin eserdeki rivayet dağılımı, temel rivayet olması ve itibari rivayet olması yönüyle incelendiğinde, Yahyâ'nın bu rivayetleri genellikle asli rivayet menziline kullanmadığı tespit edilmektedir. Yapılan tahkik sonucunda, bu ravilerin eserdeki rivayetlerinin genelinin ihticaca elverişli olduğu söylenebilir.

Yahyâ'nın eserin senetlerinde, genellikle hocasından sonra gelen raviler arasındaki tahammül lafızlarını aynen korumaması ve bunun sonucunda rivayetlerin alınış yöntemine dair belirsizliklerin ortaya çıkması, Yahyâ'ya yöneltilebilecek eleştirilerden biridir. Ayrıca, eserdeki rivayetlerinin dışında az sayıda olsa bile diğer bazı rivayetlerinin hadis otoriteleri tarafından tenkit edilmesi de Yahyâ'ya yöneltilebilecek bir eleştiridir.

Kitâbü'l-Harâc'ın tenkit edilebilir yönlerinin az olmasına mukabil, olumlu yönlerinin çok olduğu söylenebilir. Aynı şekilde üç parametre halinde ele alınacak olursa, metinsel açıdan eserin metinleri pek çok kaynaktan doğrulanmaktadır. Eserde tenkit edilebilecek metinlerin azlığı; eleştiri alan metinlerin ise çoğunluğunun diğer kaynaklarca doğrulanabilmesi, eserin önemini artırmaktadır.

Senetler açısından ele alındığında, *Kitâbü'l-Harâc*'ın bazı yerlerinde senet inkıtalı olmasına rağmen, yüzde seksen ikinin üstünde senetlerde ittisal mevcuttur. Bu durum, senet cihetiyle eseri sağlamlaştırmaktadır. Ravi açısından ise, Ek-1'de görüldüğü üzere, eserin sahabe ravileri hariç, yüzde seksen dördünden fazlasının sika ve makbul ravilerden meydana geldiği görülmektedir. *Kitâbu'l-Harâc*'ın bu zayıf ve güçlü yönlerinin karşılaştırılması sonucunda, eserin genel anlamda güvenilir bir kaynak olduğu ifade edilebilir. Fakat buna rağmen, eserde bazı zayıf rivayetlerin de mevcut olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bu nedenle, eserdeki rivayetler kullanılırken eleştirel bir yaklaşım benimsenmeli ve rivayetler değerlendirilirken dikkatli olunmalıdır. Bu sayede, *Kitâbu'l-Harâc*'ın sunduğu zengin bilgilerden en doğru şekilde faydalanılabilir.

Eser, alanında önemli bir kaynak olmasının yanı sıra, hadis ilminin inceliklerini ve rivayetlerin değerlendirilmesindeki çok yönlülüğü anlamaya da

katkı sağlamaktadır. Yahyâ, söz konusu eserinde rivayet malzemesini geniş bir yelpazede kullanmaktadır. Eserde çok sayıda merfû ve mevkûf hadise yer verilmekte ve gerek dönemin fakihlerinden gerekse de önceki fakihlerden çok sayıda maktû haber kayıt altına alınmaktadır. Eserde konuların sadece hadis ve fikhî yönü ele alınmamakta, ahlaki ve toplumsal sorumluluğu hakkında dersler de bulunmaktadır.

Eserde çok sayıda tefsiri rivayeti de yer almaktadır. Ayetlerin hem dilsel hem de ahkam açısından açıklanması ve bazı yerlerde nasih ve mensuh ayetlere temas etmesi, eserin tefsir ilmine katkısı açısından zenginliğini de ortaya koymaktadır.

Fikhî açıdan eser incelendiğinde, Yahyâ'nın tek bir kaynağa bağlı kalmadığı sonucuna varılmaktadır. Yahyâ, aynı fikhî meseleyi birçok hocasına sorarak elde ettiği rivayetlerle, çeşitli açılardan meselelere odaklanmaktadır. Bütün yönleri ile olmasa da bab altında zikrettiği hadisler, tarihteki İslam halifelerinin ve yöneticilerinin uygulamaları ve fakihlerin görüşleriyle konularda hem genel bir kanaat sağlamak hem de kendinden önceki dönemi özetlemektedir. Onun ele aldığı rivayetler, özellikle ihtilaflı fetvalar ve karşılaştırmalı görüşler içerdiğinden, Yahyâ'nın "mukayeseli fıkıh"ın öncülerinden biri olarak kabul edilmesini gerektirir. Son olarak, Yahyâ'nın birikimi ve *Kitâbu'l-Harâc*'taki rivayetlerinin mukayeseli fıkha dair çalışmalara kaynaklık edebileceği söylenebilir.

KAYNAKLAR

(Bu tez çalışmasında İSNAD 2 atıf sistemi kullanılmıştır.)

- Abdülhak el-İşbîlî, ‘Abdülhak b. ‘Abdurrahman b. ‘Abdullâh b. el-Hüseyn b. Sa‘îd İbrâhîm el-Ezdî el-Endelûsî El-İşbîlî İbnu’l-Harrâf. el-Ahkkâmu’s-Ser‘iyyeti’l-Kubrâ. thk. Ebû ‘Abdullâh Hüseyn b. ‘Ukkâşe. 5 Cilt. Riyad: y.y., 1422/2001.
- Abdurrezzâk, Ebû Bekr ‘Abdurrezzâk b. Hemmâm es-Şan‘ânî. el-Muşannef. thk. Hâbiburrahmân el-‘Azamî. 11 Cilt. Beyrut: el-Mektebu’l-İslâmî, 1403.
- Abdülaziz b. Muhammed es-Suveylim, Musâ‘id b. İbrâhîm el-Hadîsî vd. Mu‘cemu Mustalahâtî’l-‘Ulûmî’l-Şerîyye. Riyad: Medînetu’l-Melik Abdülazîz li’l-‘Ulûmî ve’t-Tekniyye, 2017.
- Ağırman, Cemal. “Hadis Kaynaklarını Okuma Yöntemi ve Musanniflerin Dili”. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 10/2 (15 Aralık 2006), 55-106.
- Aydın, Mehmet Âkif. “Hal’”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 15/218-221. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Aydın, Mehmet Âkif. “İmâmet (Fıkıh)”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 22/203-207. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Aydınlı, Abdullah. Hadis İstılahları Sözlüğü. İstanbul: İFAV Yayınları, 2019.
- Bâbânî, İsmail b. Muhammed. Hediyyetü’l-‘Ârifin fî Esmâ’i’l-Müellifin ve Âsârî’l-Musannifin. II Cilt. Beyrut-Lübnan: Daru İhyai’t-Türasi’l-Arabi, ts.
- Bâcî, Ebû’l-Velîd Suleymân b. Halef. et-Ta‘dîl ve’t-Tecrîh li-men Hurrice lehû’l-Buḥârîyyu fî’l-Câmi’i’s-Sahîh. thk. Ebû Lubâbe Hüseyn. 3 Cilt. Riyad: Dâru’l-Livâ’, 1406/1986.
- Badur, Sevgi. Kûfe’nin Sosyal ve Dini Yapısı. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Alî el-Hatîb. el-Müttetik ve’l-Müfterik. III Cilt. Dimeşk: Darü’l-Kâdirî, 1997.
- Bedruddîn el-‘Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed. Meḡâni’l-Aḫyâr fî Şerhi Esâmi’r-Ricâl Me‘âni’l-Âşâr. thk. Muhammed Hasan Muhammed Ḥasen İsmâîl. 3 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1427/2006.
- Bedruddîn el-‘Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed. Nuhâbû’l-Efkâr fî Tenkîhi Mebânî’l-Ahbâr fî Şerhi Me‘âni’l-Âşâr. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm. 19 Cilt. b.y.: y.y., 1429/2008.
- Bedruddîn el-‘Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed. Şerḫu Ebî Dâvûd. thk. Ebû’l-Munzir Hâlid b. İbrâhîm el-Mısrî. 7 Cilt. Riyad: Mektebetu’r-Ruşd, 1420/1999.
- Beḡavî, Ebû’l-Kâsım ‘Abdullâh b. Muhammed. Mu‘cemu’s-Şahâbe. thk. Muhammed el-Emin b. Muhammed el-Cekenî. 5 Cilt. Kuveyt: Mektebetu Dâri’l-Beyân, 1421/2000.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. Ensâbu’l-Eşrâf. thk. Suheyl Zekkâr - Riyâd ez-Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1417/1996.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. Futûhu’l-Buldân. Beyrut: Dâru ve Mektebetu’l-Hilâl, 1988.
- Belhî, Ebû’l-Kasım Abdullah b. Ahmed el-Ka’bî. Kabûlü’l-Ahbâr ve Ma’rifetü’r-Ricâl. 2 Cilt. Beyrut-Lübnan: Daru’l-Kütubi’l-‘İlmiyye, 2000.

- Berzaî, Saîd b. Amr. Suâlâtü Berzaî li Ebî Zur'a er-Râzî. thk. Muhammed el-Ezherî. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2009.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. 'Alî el-Hüsrevcirdî. el-Medhal ile's-Suneni'l-Kubrâ. thk. Muhammed Dîyâ'u'r-Rahmân el-A'zamî. Kuveyt: y.y., ts.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Hüsrevcirdî. el-Hilâfiyyât beyne'l-Îmâmeyn eş-Şâfi'î ve Ebî Hanîfe ve Ashâbih. thk. Heyet. Kahire: y.y., 1436/2015.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. 'Alî el-Hüsrevcirdî. es-Sunenu'l-Kubrâ. thk. 'Abdullâh et-Türkî. 22 Cilt. b.y.: Merkezu Hicr, 1432/2011.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. 'Alî el-Hüsrevcirdî. Ma'rifetu's-Sunen ve'l-Âşâr. thk. 'Abdulmu'î Emîn Kal'acî. 15 Cilt. Karaçi: y.y., 1412/1991.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. 'Amr el-'İtkî. el-Bahru'z-Zehhâr. thk. Maḥfûzurrahmân Zeynullâh vd. 18 Cilt. Medine: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1988/2009.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl. et-Târihu'l-Kebîr. thk. Muhammed b. Sâlih ed-Dibâsî - Mahmûd b. Abdü'l-Fettâh en-Nehhâl. XII Cilt. Riyad: en-Nâşirü'l-Mütemeyyiz li't-tibâati ve'n-neşri ve't-tevzi', 2019.
- Buhari, Muhammed b. İsmail. et-Tarihu'l-Evsat. Halep-Kahire: Daru'l-Va'i-Mektebetü Dari't-Türâs, 1977.
- Ca'ferî, Muhammed b. Hasan b. Arabî. el-Fikru's-Sâmî fî Târihi'l-Fıkhı'l-İslamî. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995.
- Çelik, Abdullah. Hadis Usûlü İlminin Doğuşu ve Gelişimi (Hicri İlk III Asır), Ankara: Divan Kitap, 2022.
- Çiftçi, Mehmet Emin. "Hadislerin Kabulü ve Reddinde Sahâbeye Arz Yöntemi". The Journal of Academic Social Science Studies 16/96 (2023), 251-164.
- Dârekuṭnî, Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. Ömer b. Ahmed. Suâlâtü'l-Hâkim en-Nisâbü'rî. thk. Muvaffak b. 'Abdullâh b. 'Abdilkâdir. Riyad: y.y., 1404/1984.
- Dârekuṭnî, Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. Ömer b. Ahmed. Sunenu'd-Dârekuṭnî. 5 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1424/2004.
- Dârekuṭnî, Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. Ömer b. Ahmed. Ta'likâtu'd-Dârekuṭnî 'alâ'l-Mecrûhîn liibni Hibbân. thk. Ḥalîl b. Muhammed el-'Arabî. Kahire: Dâru'l-Kitâbî'l-İslâmî, 1414/1994.
- Dârimî, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. 'Abdurrahman et-Temîmî. Sunenu'd-Dârimî. thk. Hüseyin Selîm 'Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. b.y.: Dâru'l-Muğnî, 1412/2000.
- Demier, Macit. "Kütüb-i Sitte'de Rivâyeti Bulunan Kaderî Râvîler (et-Târihu'l-kebîr Örneği)" Mîzânü'l-Hak İslami İlimler Dergisi, 19 (Aralık 2024), 401-426.
- Demier, Macit. Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî ve Hadisçiliği. Konya: Aybil Yayınları, 2011.
- Dûrî, Abdülaziz. İlk Dönem İslam Tarihi. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2016.
- Ebû Bekr el-Ḥallâl, Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî. es-Sunne. thk. Dr. 'Atiyye ez-Zehrânî. 7 Cilt. Riyad: Dâru'r-Râye, 1989.
- Ebû Ca'fer Muhammed b. Osmân b. Ebî Şeybe. Mesâilu İbn Ebi Şeybe 'an Şuyûhihî. Beyrut: Daru'l-Beşâiru'l-İslâm, 2004.
- Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş'aş es-Sicistânî. el-Merâsîl. thk. Şu'ayb el-'Arna'ût. Beyrut: y.y., 1408/1987.

- Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. Su'âlâtü Ebî 'Ubeydi'l-Âcurrî Ebâ Dâvûd es-Sicistânî fî'l-Cerh ve't-Ta'dîl. thk. Muhammed 'Alî Kâsım el-'Amrî. Medine: 'Îmâdetü'l-Baḥşî'l-İlmî, 1403/1983.
- Ebû İsmail el-Herevî, 'Abdullâh b. Muhammed b. 'Alî el-Enşârî. Zemmu'l-Kelâm ve Ehlihî. thk. 'Abdurrahman Abdulaziz eş-Şibl. 5 Cilt. Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1418/1998.
- Ebû Naşr el-Kelâbâzî, Ebû Naşr 'Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. el-Hasan Ebû Naşr el-Buḥârî el-Kelâbâzî. Ricâlu's-Sahîhi'l-Buḥârî = el-Hidâye ve'l-'İrşâd fî Ma'rifeti Ehli's-Şîka ve's-Sedâd. thk. 'Abdullâh el-Leysî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1986.
- Ebû Nuaym el-İşfahânî, Ebû Nu'aym Ahmed b. 'Abdillâh b. İshâk el-İşfahânî. Hilyetu'l-Evliyâ' ve Ṭabaḳātu'l-Aşfiyâ'. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî; Dâru'l-Fikr li't-Ṭabâ'ati ve'n-Neşri; Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1394/1974.
- Ebû Reyye, Mahmûd. Evdâ'ale's-Sünneti'n-Nebeviyye. Kahire: Daru'l-Me'arif, ts.
- Ebû 'Ubeyd, Kâsım b. Sellâm b. 'Abdullâh el-Herevî el-Baḡdâdî. en-Nâsiḥ ve'l-Mensûḥ fî'l-Ḳur'ânî'l-'Azîz ve mâ fihî mine'l-Ferâ'idî ve's-Sunen. thk. Muhammed b. Şâlih el-Mudeyfir. Riyad: y.y., 1418.
- Ebû 'Ubeyd, Kâsım b. Sellâm b. 'Abdullâh el-Herevî el-Baḡdâdî. Kitâbu'l-Emvâl. thk. Ḥalîl Muhammed Hirâs. Beyrut: y.y., ts.
- Ebû Ya'lâ, Ebû'l-Hüseyn Muhammed. Tabakatü'l-Hanabile. 2 Cilt. Beyrut: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, ts.
- Ebû Ya'lâ el-Ḥalîlî, Ḥalîl b. 'Abdullâh b. 'Ahmed b. İbrâhîm b. el-Ḥalîl el-Ḳazvînî. el-'İrşâd fî Ma'rifeti 'Ulemâ'i'l-Ḥadîs - el-Ḥalîlî. thk. Muhammed Sa'id 'Umar İdrîs. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Ruṣd, 1409/1988.
- Ebû Ya'lâ, Ebû Ya'lâ Ahmed b. 'Alî el-Mevşîlî. Mu'cemu Ebî Ya'lâ el-Mevşîlî. thk. 'İrşâdu'l-Ḥaḳḳî'l-'Eşerî. Faysalabad: y.y., 1407.
- Ebû Ya'lâ, Ebû Ya'lâ Ahmed b. 'Alî el-Mevşîlî. Musnedu Ebî Ya'lâ. thk. Hüseyin Selîm Esed. 13 Cilt. Dimaşk: y.y., 1404/1984.
- Ebû Yûsuf, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm el-Enşârî. el-Ḥarâc. thk. Ṭâḥâ 'Abdurra'ûf Sa'd - Sa'd Ḥasen Muhammed. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, ts.
- Ebû Zer Abdulkâdir b. Mustafâ el-Muhammedî. eş-Şâz ve'l-Münkeru ve Ziyâdetu's-Sikât. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Ebû Zur'a ed-Dimeşkî, Ebû Zur'a 'Abdurrahmân b. 'Amr. Târîḫü Ebî Zur'a. thk. Ni'metullah el-Kûcânî. Dimaşk: y.y., ts.
- Ebû'l-Mu'âtî en-Nûrî, İbrâhîm Muhammed en-Nûrî vd. el-Câmi' fî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl. 3 Cilt. Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1992.
- Elbânî, Muhammed Nasiruddîn. Silsiletu'l-Ehâdisi'd-Daîfe ve'l-Mevzûa. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1992.
- el-Ḳazvînî, Ebû'l-Kâsım İmâmuddîn 'Omer b. 'Abdirrahman b. 'Omer b. Ahmed el-Kerhî et-Temîmî eş-Şâfi'î. Muḥtaşar Şu'abu'l-İmân li'l-Beyhakî. thk. 'Abdulkâdir el-Arnaût. Dimaşk: y.y., 1405.
- Esbehânî, Ebû'l-Ferec Ali b. Hüseyin el-. Mukâtilu't-Tâlibîn. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, ts.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. Tehzîbu'l-Luḡa. 8 Cilt. Beyrut: Daru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2001.

- Fâkihî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İshâk el-Mekkî. Aḥbâru Mekke fî Qadîmî'd-Dehri ve Ḥadîsihi. thk. 'Abdumelik 'Abdullâh Dehiş. 6 Cilt. Beyrut: Dâru Ḥaḍar li't-Ṭibâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî'i, 2. Basım, 1414/1994.
- Genç, Samet. Hicrî İlk Üç Asırda Rivâyet Lafızlarının Kullanımı. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Gökalp, Yusuf. "Zeydiyye". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 44/328-331. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Gura, İlmi. Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Zeydiyye Fırkaları. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Ğumârî, Ahmed b. Muhammed. el-Hidâye fî Tahrici Ehâdisi'l-Bidâye. thk. Yusuf Abdurrahman el-Maraşî vd. 8 Cilt. Beyrut: Daru 'Âlemi'l-Kutub, 1987.
- Hadî, Hızır Na'me. "Yahyâ b. Âdem ve Menhecuhû fî Kitâbi'l-Harâc". Mecelletü'l-Fetih 23 (2005), 55-76.
- Ḥâkim en-Nisâbü'rî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh. el-Mustedrek âle's-Şaḥiḥayn. thk. Muştafâ 'Abdulḳâdir 'Aṭâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Ḥâkim en-Nisâbü'rî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh. Ma'rifetu 'Ulûmi'l-Ḥadîş. thk. es-Seyyid Mu'zam Hüseyin. Beyrut: y.y., 1397/1977.
- Ḥakîm et-Tirmizî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Alî. Nevâdiru'l-Uşûl fî Ehâdisi'r-Rasûl. thk. 'Abdurrahmân 'Amîre. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts.
- Haldun Ahdeb. Zevâidu Târîhi Bağdâd 'ale'l-Kütubi's-Sitte. 10 Cilt. Dimeşk: Daru'l-Kalem, 1996.
- Ḥalîfe b. Ḥayyât, Ebû 'Amr Ḥalîfe b. Ḥayyât el-'Uşfurî. Târîḥu Ḥalîfe b. Ḥayyât. thk. Ekrem Dîyâ el-'Umerî. Dimaşk; Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1397/1977.
- Halife b. Hayyat, Ebu Amr. Tabakât. Beyrut-Lübnan: Daru'l-Fikr, 1993.
- Ḥarâ'itî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed b. Sehl es-Sâmirî. Mekârimu'l-Aḥlâk. thk. Eymen 'Abdulcâbir el-Baḥirî. Kahire: y.y., 1419/1999.
- Ḥarâ'itî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed b. Sehl es-Sâmirî. Mesâvî'l-'Aḥlâk. Cidde: y.y., 1413/1993.
- Ḥâris b. Ebî Usâme, Ebû Muhammed el-Ḥâris b. Muhammed el-Bağdâdî. Musnedu'l-Ḥâris = Buğyetu'l-Bâḥiş 'an Zevâidi Musnedi'l-Ḥâris. thk. Hüseyin Ahmed Şâlih el-Bâkirî. 2 Cilt. Medine: Merkezu Ḥidmeti's-Sunne, 1413/1992.
- Ḥaṭîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. el-Câmi' li 'Aḥlâki'r-Râvî ve 'Âdâbi's-Sâmi'. thk. Mahmûd et-Taḥḥân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1983/1403.
- Ḥaṭîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. el-Faḳîh ve'l-Mutefekkih. thk. 'Âdil b. Yûsuf el-Ğarâzî. 2 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1421/2000.
- Ḥaṭîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. el-Kifâye fî 'İlmi'r-Rivâye. thk. Ebû 'Abdullâh es-Sevraḳî - İbrâhîm Ḥamdî el-Medenî. Medine: y.y., ts.
- Ḥaṭîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. Şerefu Âşḥâbi'l-Ḥadîş. thk. Mehmet Sait Hatiboğlu. Ankara: y.y., ts.
- Ḥaṭîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. Târîḥu Bağdâd. thk. Beşâr Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422/2002.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Süfyân b. Uyeyne". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 38/28-29. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

- Houtsma, Martin Theodor (ed.). Mucizu Daireti'l-Mearifi'l-İslami. 33 Cilt. Merkezu's-Şâriketi li'l-İbdâi'l-Fikrî, 1998.
- Hûî, Ebû'l-Kâsım el-Müsevî el-. Mu'cemu Ricâli'l-Hadîs ve Tafsîlu Tâbâkati'r-Ruvât. 24 Cilt. Beyrut: Merkezu Neşri Âsârî's-Şîa, 1983.
- Humeydî, Ebû Bekr 'Abdullâh b. ez-Zubeyr el-Ğureşî el-Esedî. el-Musned. thk. Hasen Selîm Esed ed-Dârânî. 2 Cilt. Dimaşk: Dâru's-Sekâ', 1996.
- İbn 'İmâd el-Hanbelî, Abdülhayy b. Ahmed. Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâr men Zeheb. 11 Cilt. Dimeşk-Beyrut: Daru İbn Kesir, 1986.
- İbn 'Abdilhâdî, Muhammed b. Ahmed b. 'Abdilhâdî ed-Dimeşkî. Tabakâtu 'Ulemâ'i'l-Hadîs. thk. Ekrem el-Bûşî - İbrâhîm ez-Zeybek. 4 Cilt. Beyrut: y.y., 1417/1996.
- İbn Âdem, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ. İslam Hukukunda Vergiler -Yahyâ b. Âdem ve Kitâbü'l-Harâcî-. çev. Osman Eskicioğlu. İzmir, 1966.
- İbn Âdem, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ. Kitâbü'l-Harâc. Mısır: el-Matbaatu's-Selefiyye ve Mektebetühâ, 1964.
- İbn Âdem, Ebu Zekerîyya Yahyâ. Kitâbü'l-Harâc. thk. Theodorus Willem Juynboll. Leiden: Brill Matbaası, 1896.
- İbn Adî, Ebû Ahmed 'Abdullâh b. 'Adiy el-Curcânî. el-Kâmil fî Du'afâ'i'r-Ricâl. thk. 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd - 'Alî Muhammed Mu'avvið. 9 Cilt. Beyrut: el-Kutubu'l-İlmiyye, 1418/1997.
- İbn Adî, Ebû Ahmed 'Abdullâh b. 'Adiy el-Curcânî. et-Terâcimu's-Sâkıta mine'l-Kâmil. thk. Ebu'l-Faðl 'Abdulmuhsin el-Hüseynî. Kahire: y.y., 1413/1993.
- İbn 'Âdil, Ebû Hafş Sirâc ed-Dîn 'Omar b. 'Alî b. 'Âdil el-Hanbelî ed-Dimeşkî en-Nu'mânî. el-Lubâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb. thk. 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd - 'Alî Muhammed Mu'avvið. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbn 'Arâk, Nûru'd-Dîn 'Alî b. Muhammed b. 'Alî b. 'Abdurrahman b. 'Arâk el-Kenânî. Tenzihu's-Şerî'ati'l-Merfû'a 'ani'l-Ehbbâri's-Şenî'ati'l-Mevdû'a. thk. 'Abdulvehhâb 'Abdullaţîf - 'Abdullâh Muhammed eş-Şadîk el-Ğamârî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1399.
- İbn 'Asâkir, Ebû'l-Kâsım 'Alî b. el-Hasen. Târîhu Dimeşk. thk. 'Amr b. Ğurâme el-'Umrevî. 8 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Baţta, Ebû 'Abdullâh b. Muhammed b. Muhammed el-'Ukberî. el-İbânetu'l-Kubrâ. thk. Rıdâ Mu'fî vdğr. 9 Cilt. Riyad: el-Mektebu'l-İslâmî, 2005.
- İbn Battâl, Ebû el-Hasan 'Alî b. Halef b. 'Abdumelik İbn Battâl. Şerhu Sahîhi'l-Buĥârî. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm. 10 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1423/2003.
- İbn Ca'd, Alî. Musnedu İbn Ca'd. Beyrut: Müessesetu Nadir, 1990.
- İbn Cezeri, Şemsüddin Ebu'l-Hayr. Gayetü'n-Nihaye fî Tabakati'l-Kurrâ. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. el-Cerh ve't-Ta'dîl. Haydarabad; Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşî'l-'Arabî, 1371/1952.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. el-Merâsîl. thk. Şükrullâh Ni'metullâh Kucânî. Beyrut: y.y., 1397.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. el-'İlel. thk. Sa'd b. 'Abdullâh el-Ĥamîd ve Hâlid b. 'Abdurrahman el-Cerîsî. 7 Cilt. b.y.: Metâbi'u'l-Ĥamîdî, 1427/2006.

- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe 'Abdullâh b. el-'Absî. el-Kitâbu'l-Muşannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âşâr. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebu'r-Ruşd, 1409.
- İbn Ebî Ya'lâ, Ebû'l-Hüseyn İbn Ebî Ya'lâ Muhammed b. Muhammed. Tabakâtu'l-Hanâbile. thk. Muhammed Hâmid el-Fakî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali. Tehzîbu't-Tehzîb. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2014.
- İbn Hacer el-'Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî. el-Mu'cemu'l-Mufehres ev Tecridu Esânîdi'l-Kutubi'l-Meşhûra ve'l-Eczâ'i'l-Menşûra. thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdînî. Beyrut: y.y., 1418/1998.
- İbn Hacer el-'Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî. Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîh el-Buhârî. thk. Muhibbuddîn el-Haţîb. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1959.
- İbn Hacer el-'Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî. Lisânu'l-Mizân. thk. 'Abulfettâh Ebû Ğudde. 10 Cilt. b.y.: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002.
- İbn Hacer el-'Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî. Takrîbu't-Tehzîb. thk. Muhammed 'Avvâme. Suriye: y.y., 1406/1986.
- İbn Hacer el-'Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî. Ta'rîfu Ehli't-Takdîs bi Merâtibi'l-Mevşûfin bi't-Tedlîs. thk. 'Âşım b. 'Abdullâh el-Karyûtî. Amman: y.y., 1403/1983.
- İbn Hanbel, Ahmed. Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel Rivayetu İbnihi Ebûl-Fazl Sâlih. Delhi: Daru'l-İlmiyye, 1988.
- İbn Hanbel, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. el-Câmi' li 'Ulum İmam Ahmed. XXII Cilt. Feyyum: Daru'l-Felâh, 2009.
- İbn Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. el-Câmi' li-'Ulûmi'l-İmâm Ahmed - el-Fıkh. thk. Hâlid er-Ribât - Seyyid 'İzzet 'İyd. b.y.: y.y., ts.
- İbn Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. el-Câmi' li-'Ulûmi'l-İmâm Ahmed - er-Ricâl. thk. Hâlid er-Ribât - Seyyid 'İzzet 'İyd. b.y.: Dâru'l-Felâh, 1403/2009.
- İbn Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. el-'İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl. thk. Vaşiyyullâh b. Muhammed 'Abbâs. 3 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422/2001.
- İbn Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel. thk. Şu'ayb el-'Arna'ût - 'Âdil Murşid v.dğr. 50 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421/2001.
- İbn Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. Suâlâtü Ebî Dâvûd li İmâm Ahmed b. Hanbel fi Cerhi'r-Ruvâti ve Ta'dilihim. thk. Ziyâd Muhammed Mansûr. Medine: y.y., 1414/1993.
- İbn Hâzım, Ebû Muhammed 'Alî b. Ahmed el-Endelûsî. el-Muḥallâ bi'l-Âşâr. thk. 'Abdulğaffâr Süleymân el-Bendârî. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1424/2002.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî. el-Mecrûhîn mine'l-Muḥaddişîn ve'd-Du'afâ ve'l-Metrûkîn. thk. Mahmûd İbrahim Zâyed. 3 Cilt. Halep: Dâru'l-Va'y, 1396/1976.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî. es-Sahîh. thk. Şu'ayb el-'Arna'ût. 18 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1408/1988.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî. es-Şikât. 9 Cilt. Hindistan: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973.

- İbn Kâni', Ebû'l-Hüseyn 'Abdubâkî b. Kâni' bel-Bağdâdî. Mu'cemu's-Şaḥâbe. thk. Şalâh b. Sâlim el-Mısrâfî. 3 Cilt. Medine: Mektebetu'l-Gurebâ'i'l-Eseriyye, 1418/1997.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr. İctima'u'l-Cuyûşî'l-İslâmiyye. Riyad-Beyrut: Daru Atâati'l-İlim, Daru İbn Hazm, 2019.
- İbn Keşîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer b. Keşîr ed-Dimeşkî. Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-'Azîm. thk. Muhammed Hüseyn Şems ed-Dîn. Beyrut: y.y., 1419.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer. et-Tekmîl fi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl. thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim. IV Cilt. Yemen: Merkezü'n-Nu'mân, 2011.
- İbn Kudâme el-Maḳdisî, Ebû Muhammed Muvaffaḳuddîn 'Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâ'ilî. el-Munteḥab min 'İlelî'l-Ḥilâl. thk. Ubeyy Mu'âz Ṭârîḳ b. 'İvâḏillâh b. Muhammed. b.y.: y.y., ts.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. el-Ma'ârif. thk. Şervet 'Ukkâşe. b.y.: y.y., 1413/1992.
- İbn Kutiluboḡâ, Ebû'l-Fidâ' Kâsım b. Kutiluboḡâ el-Cemâlî. es-Şikât mimmen lem Yaḳa' fi'l-Kutubî's-Sunne. 19 Cilt. b.y.: Merkezu'n-Nu'mân, 1432/2011.
- İbn Ma'in, Ebu Zekeriyya Yahya Yahya. Tarihu İbn Ma'in-Rivayetu'd-Dûrî. IV Cilt. Mekke: Merkezu Bahsü'l-İlmi, 1979.
- İbn Ma'in, Ebu Zekeriyya Yahya. Tarihu İbn Ma'in-Rivayetu İbn Muhrez. II Cilt. Dimeşk: Mecmeu'l-Lugati'l-Arabiyye, 1985.
- İbn Ma'in, Ebu Zekeriyya Yahya. Tarihu İbn Ma'in-Rivayetu Osman ed-Darimî. Dimeşk: Daru'l-Me'mun li't-Tûras, ts.
- İbn Ma'in, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ma'in. Suâlâtü İbni'l-Cuneyd. thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf. Medine: y.y., 1408/1988.
- İbn Mâce, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Ḳazvînî. Sunenu İbn Mâce. thk. Şu'ayb el-'Arna'ût. 5 Cilt. b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 2009.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Faḏl Muhammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî'î. Lisân'l-'Arab. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdir, 1414/1993.
- İbn Mencuyeh, Ebû Bekr 'Ahmed b. 'Alî b. Muhammed b. İbrâhîm b. Mencûyeh. Ricâlu Sahîhi Muslim. thk. 'Abdullâh el-Leysî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1986.
- İbn Merdâs, Ebu Bekir Ahmed b. İbrahim b. İsmail b. Abbas. el-Mu'cem fi Esâmî Şuyuhi Ebi Bekir el-İsmâ'ilî. III Cilt. Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1989.
- İbn Muflih, Şemsüddin Muhammed b. Muflih. el-Âdâbu's-Şeriyye ve'l-Minehi'l-Meriyye. 3 Cilt. Riyad: Âlemu'l-Kutub, ts.
- İbn Ruşd el-Cedd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ruşd el-Ḳurṭubî. el-Beyân ve't-Taḥşîl ve's-Şerḥ ve't-Tevciḥ ve't-T'alîl li'Mesâilî'l-Musteḥrace. thk. Dr. Muhammed Ḥaccî ve Âḥarûn. 2 Cilt. Beyrut; Lübnan: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1408/1988.
- İbn Sa'd, Muhammed. et-Tabakatü'l-Kübrâ. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 2001.
- İbn Selâme, Ebû'l-Kâsım Hibetullâh b. Selâme el-Bağdâdî. en-Nâsiḥ ve'l-Mensûḥ. thk. Zuheyr es-Şâviş - Muhammed Ken'ân. Beyrut: y.y., 1404.
- İbn Şâhîn, Ebû Ḥafş 'Omer b. Ahmed el-Bağdâdî. Târîḫü 'Esmâi's-Şikât. thk. Şubḥî es-Sâmerrâî. Kuveyt: y.y., 1404/1984.
- İbn Şâhîn, Ebû Ḥafş 'Omer b. Ahmed el-Bağdâdî. Zikru men İḥtelefe'l-'Ulemâ' ve Nuḳḳâdu'l-Ḥadîs fih. thk. Ḥammâd b. Muhammed el-'Enşârî. Riyad: y.y., 1419/1999.

- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Numeyrî. Târîhu'l-Medîne. thk. Fehîm Muhammed Şeltût. 4 Cilt. Cidde: y.y., 1399.
- İbn Zenceveyh, Ebû Ahmed Hamîd b. Maḥled b. Kuteybe el-Ḥorasânî. Kitâbu'l-Emvâl. thk. Şâkir Zeyb Feyyâd. Riyad: y.y., 1406/1986.
- İbnu'l-Mulaḳḳîn, Ebû Ḥafş 'Omer b. 'Alî b. Ahmed el-Mısrî. el-Bedru'l-Munîr fî Tahrîci'l-Eḥâdiş ve'l-Âşâri'l-Vâkı'a fî Şerhi'l-Kebîr. thk. Muştafâ Ebu'l-Ġayt vd. 9 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hicre, 1425/2004.
- İbnu'l-Mulaḳḳîn, Ebû Ḥafş 'Omer b. 'Alî b. Ahmed el-Mısrî. et-Tavdîh li Şerhi'l-Câmi'i's-Sahîh. Dimaşk: y.y., 1429/2008.
- İbnu'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verrâk el-Baġdâdî. el-Fihrist. thk. İbrahim Ramaḍân. Beyrut: y.y., 1417/1997.
- İbnu's-Sellâr, 'Abdu'l-Vehhâb b. Yûsuf b. İbrâhîm eş-Şâfi'î. Ṭabaḳâtu'l-Ḳurrâ'i's-Seb'a ve Zikru Menâkıbihim ve Ḳırâ'âtihim. thk. Ahmed Muhammed 'Azûz. Beyrut: y.y., 1423/2003.
- İbnu't-Turkmânî, Ebu'l-Ḥasen 'Alî b. 'Osmân el-Mârdînî. el-Cevheru'n-Naḳî 'alâ Süneni'l-Beyhakî. b.y.: y.y., ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Baġdâdî. el-Mevdû'ât. thk. 'Abdurrahmân Muhammed 'Osmân. 3 Cilt. Medine: el-Mektebetu's-Selefiyye, 1966-1968.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Ḥayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muhammed. en-Neşr fî'l-Ḳırâ'âti'l-'Aşr. 2 Cilt. b.y.: y.y., ts.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Ḥayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muhammed. Ġâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaḳâti'l-Ḳurrâ'. 3 Cilt. Bergstraesser: Mektebetu İbn Teymiyye, 1351/1932.
- İbnü'l-Ḳayserânî, Ebü'l-Faḍl Muhammed b. Ṭâhir b. 'Alî b. Ahmed el-Maḳdisî. Eṭrâfu'l-Ġarâib ve'l-Efrâd min Ḥadişi Resûlillah. thk. Mahmûd Muhammed Naşşâr - es-Seyyid Yûsuf. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbnü'l-Ḳayserânî, Ebü'l-Faḍl Muhammed b. Ṭâhir b. 'Alî b. Ahmed el-Maḳdisî. Tezkiretu'l-Ḥuffâz =Eṭrâfu Eḥâdişi Kitâbi'l-Mecrûhîn l'İbni Ḥibbân. thk. Ḥamdî 'Abdulmecîd es-Selefi. Riyad: y.y., 1415/1994.
- İbnü'l-Ḳayserânî, Ebü'l-Faḍl Muhammed b. Ṭâhir b. 'Alî b. Ahmed el-Maḳdisî. Zaḥîratu'l-Ḥuffâz mine'l-Kâmil l'İbni 'Adiyy. thk. 'Abdurrahman el-Feryevâ'î. 5 Cilt. Riyad: Dâru's-Selef, 1417/1996.
- İclî, Ebû'l-Hasan Ahmed b. 'Abdullâh el-Kûfi el-. eş-Şikât. b.y.: Dâru'l-Bâz, 1405/1985.
- İclî, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdullah. es-Sikât. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1985.
- Ḳâdî 'İyâd, Ebü'l-Faḍl 'İyâd b. Mûsâ el-Yaḥsubî el-. eş-Şifâ bi Ta'rîfi Ḥuḳûḳi'l-Muştafa. 2 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1409/1988.
- Ḳâdî 'İyâd, Ebü'l-Faḍl 'İyâd b. Mûsâ el-Yaḥsubî el-. Meşâriḳu'l-Envâr 'Alâ Şihâhi'l-Âşâr. 2 Cilt. b.y.: el-Mektebetu'l-'Atîka ve Dâru't-Turâs, ts.
- Kallek, Cengiz. "Haraç". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 16/71-88. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Kallek, Cengiz. "Yahyâ b. Âdem". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 43/234-237. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kallek, Cengiz. İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi (Harâc ve Emvâl Kitapları). İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.

- Kapanşahin, Muhittin. "Hârûn Reşîd Dönemi İsyanları". Bilimname : Düşünce Platformu 22 (Ocak 2012), 35-59.
- Kaşalânî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. İrşâdu's-Sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buĥârî. 10 Cilt. Mısır: el-Maţba'atu'l-Kubrâ'l-Emîrîyye, 1323.
- Kaya, Mahmut. "Beytülhikme". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 6/88-90. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kazan, Tahsin. "Hadis Rivayetinde Teferrüd ve Kısımları". Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi 3/2 (2019), 87-97.
- Konak, İbrahim. "Abbasiler Döneminde el-Cezîre Bölgesindeki Ayaklanmalar". İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi 4 (30 Aralık 2018), 1-38.
- Lâhim, İbrâhîm b. Abdullâh. el-İttisâl ve'l-İnkîtâ. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2005.
- Lâlekâ'î, Ebû'l-Kâsım Hibetullâh b. el-Hasan b. Mansûr et-Taberî er-Râzî. Şerhu 'Usûli 'İ'tikâdi 'Ehli's-Sunne ve'l-Cemâ'a. thk. Ahmed b. Sa'd b. Ĥamdân el-Ġâmidî. Suudi Arabistan: Dâru Taybe, 1423/2003.
- Luveyn, Ebû Ca'fer Muhammed b. Suleymân b. Ĥabîb el-Esedî. Cuz'un fihi Hadîsu'l-Maşşîfi Luveyn. thk. Ebû 'Abdurrahmân Mes'ad b. 'Abdulĥamîd es-Sa'denî. Riyad: y.y., 1418/1997.
- Makdisî, Ebû Muhammed Abdü'l-Ġanî b. Abdu'l-Vâhid. el-Kemâl fî Esmâ'r-Ricâl. 10 Cilt. Kuveyt: Şirketü Ġiras, 2016.
- Meĥâmîlî, Ebû 'Abdullâh el-Hüseyn b. İsmâ'il b. Muhammed ed-Ėabbî. Emâlî'l-Meĥâmîlî (Rivâyetu İbni Yahyâ). thk. İbrâhîm el-Kaysî. b.y.: y.y., 1412.
- Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf. Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâ'r-Ricâl. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1980.
- Moĥulţây, Ebû 'Abdullâh Moĥulţây b. Kîlîc el-Bekcerî. İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâ'r-Ricâl. thk. Ebû 'Abdurrahmân Âdil b. Muhammed - Ebû Muhammed 'Usâme b. İbrâhîm. 12 Cilt. b.y.: el-Fârûku'l-Ĥadîse, 1422/2001.
- Muĥaddemî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Başrî. et-Târîĥ ve Esmâu'l-Muĥaddîşîn ve Kunâhum. thk. Muhammed b. İbrâhîm el-Leĥaydân. b.y.: Dâru'l-Kitâb ve's-Sunne, 1994.
- Muslim, Ebû'l-Ĥasen Muslim b. el-Ĥaccâc el-Ėuşeyrî en-Nîsâbûrî. el-Kunâ ve'l-Esmâ'. thk. 'Abdurrahîm Muhammed Ahmed el-Ėaşĥarî. 2 Cilt. Medine: 'İmâdetu'l-Baĥşi'l-İlmî, 1404/1984.
- Muslim, Ebû'l-Ĥasen Muslim b. el-Ĥaccâc el-Ėuşeyrî en-Nîsâbûrî. Şaĥîhu Muslim. thk. Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İĥyâi't-Turâşi'l-'Arabî, 1374/1955.
- Mustafa Sibâî. es-Sunnetu ve Mekântuhâ fî't-Teşrî'i'l-İslâmî. Dîmeşk-Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, ts.
- Müslim b. Haccac, Ebû'l-Hasan. el-Kûna ve'l-Esmâ. II Cilt. Medine: İmadtü'l-Bahsi'l-İlmî, 1984.
- Nâşî el-Ekber. Mesâilu'l-İmâme ve Muktetafât mine'l-Kitâbi'l-Evsat fî'İmakâlât. thk. Josef van Ess, Franz Steiner Verlag. Beyrut: Frantis Steiner, 1971.
- Nemirî, Ebu Amr Yusuf b. Abdullah. el-İntikâ fî Fezaili's-Selaseti'l-Eimmeti'l-Fukaha. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Nesâ'î, Ebû 'Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb el-Ĥorâsânî. 'Amelu'l-Yevm ve'l-Leyle. thk. Fârûĥ Ĥammâde. Beyrut: y.y., 1406/1985.

- Nesâ'î, Ebû 'Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb el-Ĥorâsânî. eḍ-Ḍu'afâ' ve'l-Metrûkûn. thk. Mahmûd İbrahim Zâyed. Halep: y.y., 1396/1976.
- Nesâ'î, Ebû 'Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb el-Ĥorâsânî. es-Sunenu'l-Kubrâ. thk. Ĥasen 'Abdulmun'im. 10 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421/2001.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muḥyiddîn Yahyâ b. Şeref en-. Şerḥu'n-Nevevî 'alâ Muslim. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İḥyâ't-Turâsi'l-'Arabî, 1392/1972.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muḥyiddîn Yahyâ b. Şeref en-. Tehzîbu'l-Esmâ' ve'l-Luġât. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, ts.
- Nuveyhîd, Adil. Mu'cemu'l-Müfessirin. II Cilt. Lübnan: Müessesetü Nuveyhid es-Sekafiyye, 1988.
- Orman, Sabri. "Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları". Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi 6 (Haziran 1999) (1999), 9-48.
- Öngül, Ali. "Ebû's-Serâyâ eş-Şeybânî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 10/342-343. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Öz, Mustafa - İlhan, Avni. "İmâmet". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 22/201-203. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Öz, Mustafa. "İbn Tabâtabâ, Ebû Abdullah". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 20/383-384. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Pakatchi, Ahmed. "Dâiretu'l-Me'ârif Bozorgê İslâmî". ed. Kâzım Mûsâvî Bêcnûrdî. Tahran: Merkezu Dâiretu'l-Me'ârif Bozorgê İslâmî, 1954.
- Râmeḥurmuzî, Ebû Muhammed el-Ĥasen b. 'Abdurrahmân b. Ḥallâd el-Fârisî er-. el-Muḥaddiṣu'l-Fâsıl beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'î. thk. Muhammed 'Accâc el-Ḥaṭîb. Beyrut: y.y., 1404/1983.
- Reyyis, Muhammed Ziyâüddîn. el-Harâc ve'n-Nüzümü'l-Mâliyye li'd Devleti'l-İslâmiyye. Mısır: Daru'l-Me'arif, 1969.
- Rıfat Fevzi. el-Medhal ila Tevsîki's-Sünne. Mısır: Müessesetü'l-Hancî, 1978.
- Rûyânî, Ebû Bekr Muhammed b. Hârûn er-. Musnedu'r-Rûyânî. thk. Eymen 'Alî Ebû Yemânî. 2 Cilt. Kahire: Muessesetu Ḳurṭuba, 1416.
- Şafedî, Şalâḥuddîn Ḥalîl b. Aybek b. 'Abdullâh. el-Vâfî bi'l-Vefeyât. thk. Ahmed el-Arnâ'ût - Turkî Muşafâ. 29 Cilt. Beyrut: y.y., 1420/2000.
- Saîd b. Mansûr. Sunen. thk. S'ad b. Abdullah b. Abdülazîz. 5 Cilt. Riyad: Daru's-Semî'î, 1997.
- Salim Muhaysin, Muhammed. Mu'cemü Huffâzi'l-Kur'an. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Cebel, 1992.
- Şan'ânî, Ebû İbrahim Muhammed b. İsmail el-Kaḥlânî. et-Tenvîru Şerḥu'l-Câmi'i's-Şaġîr. thk. Muhammed İshâk Muhammed İbrâhîm. 11 Cilt. Riyad: Mektebetu Dâru'l-İslâm, 1432/2011.
- Şaymerî, Ebû 'Abdullâh el-Hüseyn b. 'Alî b. Muhammed b. Ca'fer eş-Şaymerî el-Ĥanefî. Âḥbâru Ebî Ḥanîfe ve 'Aşḥâbuhu. Beyrut: y.y., 1405/1985.
- Sefârînî, Ebu'l-'Avn Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed. Levâmi'u'l-Envârî'l-Behiyye ve Sevâṭi'u'l-Esrâri'l-Eşeriyye. 2 Cilt. Dimaşk: y.y., 1402/1982.
- Seḥâvî, Şemsüddîn Ebû'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahmân. el-Mekâsîdu'l-Hasene. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-'Arabî, 1985.
- Sezgin, Fuat. Târihu't-Turâsi'l-'Arabî. Riyad: Câmiatu'l-İmâm Muhammed b. Suûd, 1991.

- Sıbgatullâh el-Midrâsî el-Hindî, Kâdî el-Melik Muhammed Sıbgatullâh b. Muhammed Ğavş b. Muhammed Nâşıruddîn el-Midrâsî el-Hindî. *Ẓeylu'l-Musedded fi'z-Zebbi 'ani'l-Musned*. Kahire: y.y., 1401.
- Shemesh, Aharon Ben. *Taxation in Islam I*. Leiden: Brill Matbaası, 1958.
- Sönmez, Mehmet Ali. "Şerîk b. Abdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/5-6. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Subkî, Mahmûd Muhammed Hattâb. *el-Menhelu'l-Azbi'l-Mevrûd*. 10 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-İstikame, ts.
- Sufyân eş-Şevrî, Ebû 'Abdullâh Sufyân b. Sa'îd b. Mesrûk el-Kûfî. *Tefsîru's-Şevrî*. thk. Ebû Ca'fer Muhammed. Beyrut: y.y., 1403/1983.
- Sureyc b. Yûnus el-Bağdâdî, Ebû'l-Hâriş Sureyc b. Yûnus el-Bağdâdî. *el-Ğadâ'*. thk. 'Amir Hasan Şabrî. Beyrut: y.y., 1421/2000.
- Suyûtî, Ebû Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâleddîn. *el-Leâli'l-Masnûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevzûa*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Huḍayrî. *ed-Durru'l-Mensûr*. 8 Cilt. Beyrut: y.y., ts.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Huḍayrî. *et-Tevşîhu Şerhi Câmi'i's-Sahîh*. thk. Rıdvân Câmi' Rıdvân. 9 Cilt. Riyad: y.y., 1419/1998.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Huḍayrî. *Ṭabaḳâtu'l-Huffâz*. Beyrut: y.y., 1403.
- Şâfiî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. 'Abbâs. *el-Musned*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1370/1951.
- Şâfiî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İdrîs. *el-Ümm*. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1990.
- Şâmî, Muhammed b. Yûsuf eş-Şâlihî eş-Şâmî. *Subulu'l-Hudâ ve'r-Reşâd fi Sîreti Hayri'l-İbâd*. thk. 'Âdil Ahmed - 'Alî Muhammed Mu'avviḍ. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1414/1993.
- Şâşî, Ebû Sa'îd el-Heysem b. Kuleyb el-Binkeşî. *el-Musned*. thk. Maḥfûz er-Rahmân Zeynullâh. 2 Cilt. Medine: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1410.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. 'Abdu'l-Kerîm eş-Şehristânî. *el-Milel ve'n-Nihâl*. 3 Cilt. b.y.: Muessesetu'l-Halebî, ts.
- Şemsuddîn ed-Dâvûdî, Muhammed b. 'Alî b. Ahmed el-Mâlikî. *Ṭabaḳâtu'l-Mufessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Şevkânî, Muhammed b. 'Alî b. Muhammed el-Yemenî. *el-Fevâ'idu'l-Mecmû'a fi'l-Ehâdisi'l-Mevdû'a*. thk. 'Abdurrahmân Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî. b.y.: y.y., ts.
- Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. 'Alî. *Ṭabaḳâtu'l-Fukahâ'*. thk. İhsân 'Abbâs. Beyrut: y.y., 1390/1970.
- Ṭaberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemu'l-Kebîr - et-Ṭaberânî*. thk. Ḥamdî b. 'Abdulmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.
- Ṭaberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemu'l-Evsat*. thk. Ṭâriḳ b. 'İvâdullâh b. Muhammed - 'Abdulmuḥsin b. İbrahim el-Hüseynî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, ts.

- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. el-Mu'cemu's-Sağır = er-Ravçu'd-Dânî. thk. Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâc 'Emrîr. 2 Cilt. Beyrut; Amman: el-Mektebu'l-İslâmî; Dâru 'Ammâr, 1405/1985.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî. Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân. thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuhsin et-Turkî. 26 Cilt. b.y.: Dâru Hicr, 1422/2001.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Mısrî. Şerhu Me'âni'l-âşâr. thk. Muhammed Zuhri en-Neccâr - Muhammed Seyyid Câdilhâk. 5 Cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1414/1994.
- Tarık b. Ivaz, Ebû Mu'âz. İrşâdât fî Takviyeti'l-Ehâdis bi'l-Şevâhidi ve'l-Mutâbe'ât. Riyad: Daru Zemzem, 1998.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd el-Başrî. el-Musned. thk. Muhammed b. 'Abdulmuhsin et-Turkî. 4 Cilt. b.y.: Dâru Hicr, 1419/1999.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. 'İlelu't-Tirmizî'l-kebîr. thk. Şubhî es-Sâmerrâi vd. Beyrut: Mektebetu'n-Nehdati'l-'Arabiyye; 'Âlemü'l-Kütüb, 1409/1989.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. Sunenu't-Tirmizî. thk. Şuayb el-Arnâvût. 6 Cilt. Bişâmûn: Daru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 2009.
- Tomar, Cengiz. İslam Tarihi ve Medeniyeti II. ed. Cengiz Tomar. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2019.
- Topgöl, Muhammed Enes. Hadis Râvilerinde Şiilik Eğilimi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. 'Amr el-Mekkî. eḏ-Ḍu'afâu'l-Kebîr. thk. 'Abdulmu'tî Emîn Kâl'acî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-'İlmiyye, 1404/1984.
- Vekî', Ebû Bekr Muhammed b. Halef el-Bağdâdî. Âḥbâru'l-Kudât. thk. 'Abdul'azîz Muştafâ el-Merâğî. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, 1366/1947.
- Ya'kûb b. Süfyân el-Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân el-Fârisî. el-Ma'rife ve't-Târîḥ. thk. Ekrem Dîyâ el-'Umerî. 3 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1401/1981.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû 'Abdullâh Yâkût b. 'Abdullâh er-Rûmî. Mu'cemu'l-'Udebâ = İrşâdu'l-Erif 'ilâ Ma'rifeti'l-Edîb. thk. İḥsân 'Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414/1993.
- Yetkin, Şerare. "Abbâsîler (Sanat)". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 1/49-56. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsîler (Siyasî Tarih)". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 1/31-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Berberîler". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 5/478-483. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yıldız, Hakkı Dursun. Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi. 14 Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, 1989.
- Yurdaydın, Hüseyin Gün. İslam Tarihi Dersleri. Ankara: AÜİF Yayınları, 1971.
- Yusuf b. Muhammed ed-Dahîl en-Necdî. Suâlâtü't-Tirmizî li'l-Buhârî Havle Ehâdisi fî Câmi'i's-Sağır. 2 Cilt. Medine: 'İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî, 2003.
- Yücel, Ahmet. "Sadûk". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 35/431. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Yücel, Fatih. "Zeydiyye (Fıkıh)". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 44/331-338. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. 'Abdurrezzâk. Taḥrîcu Eḥâdîşi İḥyâ'î 'Ulûmi'd-Dîn. 7 Cilt. Riyad: y.y., 1408/1987.
- Zehebî, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân. el-Kâşif fî Ma'rifeti men lehû Rivâyetun fî'l-Kutubi's-Sitte. thk. Muhammed 'Avvâme. Cidde: y.y., 1413/1992.
- Zehebî, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân. Ma'rifetu'l-Kurrâ'l-Kibâr 'alâ't-Tabakâti ve'l-A'sâr. b.y.: y.y., 1417/1997.
- Zehebî, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân. Menâkibu'l-İmâm Ebî Hanîfe ve Şâhibeyh. thk. Muhammed Zahid el-Kevseri-Ebu'l-Vefâ el-'Efgâni. Haydarabad: y.y., 1408.
- Zehebî, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân. Mîzânul-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl. thk. 'Alî Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963.
- Zehebî, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân. Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'. 18 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ḥadîs, 1427/2006.
- Zehebî, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân. Târîhu'l-İslâm ve Vefayâtul-Meşâhiri'l-A'lâm. thk. 'Umar 'Abdusselâm et-Tedmurî. 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1413/1993.
- Zehebî, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân. Tezhibu Tehzibi'l-Kemâl fî Esmâ'r-Ricâl. XI Cilt. Kahire: el-Faruku'l-Hadisiyye, 2004.
- Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân. Tezkiretü'l-Huffâz. Beyrut-Lübnan: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Zehebî, Şemsüddin Abu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân. el-Mu'în fî Tabakâti'l-Muhaddisîn. Amman: Daru'l-Furkan, 1983.
- Zekerıyyâ el-Enşârî, Ebû Yahyâ Zekerıyyâ b. Muhammed. Menḥatu'l-Bârî bi Şerḥi Sahîhi'l-Buḥârî. thk. Suleymân b. Durey' el-'Azimî. 10 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1426/2005.
- Zeyle'î 'Cemâl ed-Dîn, Ebû Muhammed Cemâl ed-Dîn 'Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeyle'î. Naşbu'r-Râye li'Eḥâdîşi'l-Hidâyeti me'a Ḥâşiyetihî Buğyeti'l-Elme'î fî Taḥrîci'z-Zeyle'î. thk. Muhammed 'Avvâme. 4 Cilt. Beyrut; Cidde: Muessesetu'r-Reyyân li't-Tabâ'ati ve'n-Neşri; Dâru'l-Kible li's-Seḳâfeti'l-İslâmiyyeti, 1418/1997.
- Ziyâeddin el-Makdisî, Ebû 'Abdillâh Ziyâüddîn Muhammed b. 'Abdilvâhid b. Ahmed. es-Sunen ve'l-Aḥkâm 'ani'l-Muṣṭafâ 'aleyhi Efḍalu's-Şalâti ve's-Selâm. thk. Ebû 'Abdullâh Hüseyin b. 'Ukkâşe. 6 Cilt. b.y.: y.y., 1425/2004.

EKLER

EK 1 Kitâbü'l-Harâc Râvîlerinin Cerh ve Ta'dîl Durumu

S.N. Râvî Adı Cerh-Ta'dîl Durumu

1. Metruk.⁶³³ - أبان بن أبي عياش.
2. Sika.⁶³⁴ - إبراهيم بن حميد الرؤاسي.
3. Sika.⁶³⁵ - إبراهيم بن الزبير بن التيمي.
4. Nesâî'ye göre kavi değil; İbn Hanbel, la be'se bihi demiştir.⁶³⁶ Sadûk, leyyinü'l-hıfz.⁶³⁷ - إبراهيم بن مهاجر.
5. Sebt, hâfiz.⁶³⁸ - إبراهيم بن ميسرة الطائفي.
6. Rafizî ve Kaderîlik (Kaderî inkar etmek) ile suçlanmıştır.⁶³⁹ İbn Maîn, "kezzâb", Nesâî, "metrûku'l-hadîs"tir der.⁶⁴⁰ - إبراهيم بن أبي يحيى الأسلمي.
7. Üzerinde ihtilaf edilmiş ama asıl olan sika olmasıdır.⁶⁴¹ - إبراهيم بن يزيد النخعي.
8. Buhârî: Seketû anh; Ahmed b. Hanbel: Metrûk.⁶⁴² - إبراهيم بن يزيد الخوزي.
9. Sahabi - أبيض بن حمّال.
10. İbn Maîn onu sika kabul ederken, Nesâî onu zayıf kabul etmiştir, Şîi.⁶⁴⁴ Sadûk, Şîi.⁶⁴⁵ - الأجلح بن عبد الله الكندي.
11. Sika, mutkin.⁶⁴⁶ - أبو الأحوص سلام بن سليم الحنفي.
12. Sika.⁶⁴⁷ - إدريس بن يزيد بن عبد الرحمن الأودي.
13. Kavi değil.⁶⁴⁸ Sadûk, vehimleri var.⁶⁴⁹ - أسامة بن زيد الليثي.
14. Onu terk ettiler.⁶⁵⁰ Metrûk.⁶⁵¹ - إسحاق بن عبد الله بن أبي فروة.
15. Sika ancak delilsiz tenkit edildi.⁶⁵² Ahmed b. Hanbel'e göre sika, İbn Medînî'ye göre zayıftır.⁶⁵³ Sika, Mutkin.⁶⁵⁴ - إسرائيل بن يونس بن أبي إسحاق السبيعي.
16. Muhadram, sika.⁶⁵⁵ - أسلم العدوي مولى عمر.
17. Sika, hâfiz.⁶⁵⁶ - İmam, hüccet.⁶⁵⁷ - إسماعيل بن إبراهيم بن عليّة.
18. Sika, sebt.⁶⁵⁹ - Sika.⁶⁵⁸ - إسماعيل بن أمية الأموي.

⁶³³ ez-Zehabî, *el-Kâşif* 1/207; İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 87.

⁶³⁴ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 89.

⁶³⁵ İclî, *es-Sikât*, 1/201.

⁶³⁶ ez-Zehabî, *el-Kâşif*, 1/226.

⁶³⁷ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 94.

⁶³⁸ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 94.

⁶³⁹ Belhî, *Kabûlu'l-Ahbâr*, 2/381.

⁶⁴⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 7/412.

⁶⁴¹ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, 8/167.

⁶⁴² Zehebî, *el-Kâşif*, 1/227.

⁶⁴³ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 95.

⁶⁴⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/229.

⁶⁴⁵ İbn Hacer *Taqrîbu't-Tehzîb*, 96.

⁶⁴⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/474; İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 261.

⁶⁴⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/230; İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 97.

⁶⁴⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/232.

⁶⁴⁹ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 98.

⁶⁵⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/237.

⁶⁵¹ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 102.

⁶⁵² İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 104.

⁶⁵³ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/241.

⁶⁵⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 2/331.

⁶⁵⁵ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 104.

⁶⁵⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/243.

⁶⁵⁷ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 105.

⁶⁵⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/244.

⁶⁵⁹ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 106.

19. İsmاعيل بن أبي خالد. ⁶⁶⁰ Sika, sebt. ⁶⁶¹
20. İسماعيل بن شروس أبو سعيد أو أبو سعيد. Yusebbicü'l-hadîs (Hadisi aslı üzerine aktaramazdı). ⁶⁶² Ali b. Medîni: O, Yemenli sika bir ravidir. ⁶⁶³
21. İسماعيل بن عبد الرحمن بن أبي كريمة السدي الكبير. Hasenü'l-hadîs, Ebû Hatim: Onunla ihticac edilmez. ⁶⁶⁴ Sadûk, vehimleri var, Şîlik ile itham edilmiştir. ⁶⁶⁵
22. İسماعيل بن عبد الملك بن أبي الصفيّر الأسدي. Buhârî: Hadisleri yazılır. ⁶⁶⁶ Sadûk, vehimleri çoktur. ⁶⁶⁷
23. İسماعيل بن عيّاş الشامى. Buhârî: “Humuslu ravilerden rivayetinde sahih”; İbn Ebî Hâtim, “Leyyin”; Yezid b. Hârûn, “Ondan daha hafızını görmedim”; Duhaym, “Şamlılardan rivayette iyi, Medinelilerden rivayette muhlit” der. ⁶⁶⁸ Kendi beldesindeki ravilerden rivayette sadûk, diğerlerinden rivayette muhlit. ⁶⁶⁹
24. İسماعيل بن مسلم المكي. Zayıf görmüşlerdir. Nesâî onu terketti ⁶⁷⁰ Fakîh, daifu'l-hadîs. ⁶⁷¹
25. الأسود بن قيس العدي. Sika. ⁶⁷²
26. أشعث بن سوار. Sadûk, Ebû Zur'a'ya göre leyyindir. ⁶⁷³ Zayıf. ⁶⁷⁴
27. أشعث بن أبي الشعثاء. Sika. ⁶⁷⁵
28. أشعث بن عبد الملك. Sika olarak kabul ettiler. ⁶⁷⁶ Sika. ⁶⁷⁷
29. أبو أمامة بن سهل بن حنيف. Sahabi.
30. أمية بن الحكم أبو عبيدة. Meçhul. ⁶⁷⁸
31. أنس بن مالك. Sahabi.
32. إياس بن عبد المزني. Sahabi.
33. أيوب بن أبي تميمة السخنياني. Şu'be, onun gibisini görmedim, der. Fakihlerin önderidir. ⁶⁷⁹ Sika, sebt, hüccet. ⁶⁸⁰
34. أيوب بن جابر الحنفي. Zayıf. ⁶⁸¹
35. باذام مولى أم هانئ أبو صالح. Zayıf. ⁶⁸² Onunla ihticac edilmez. ⁶⁸³
36. برد بن سنان الشامي أبو العلاء. Bazılarına göre sika, Ali b. Medîni'ye göre zayıf. ⁶⁸⁴ Sadûk, Kaderîlik ile itham edilmiştir. ⁶⁸⁵

⁶⁶⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/245.

⁶⁶¹ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 107.

⁶⁶² Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, 2/62.

⁶⁶³ İbn Şâhin, *Târihu 'Esmâi's-Sikât*, 27.

⁶⁶⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/247.

⁶⁶⁵ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 108.

⁶⁶⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/247.

⁶⁶⁷ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 108.

⁶⁶⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/249

⁶⁶⁹ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 109.

⁶⁷⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/250.

⁶⁷¹ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 110.

⁶⁷² Zehebî, *el-Kâşif*, 1/251; İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 111.

⁶⁷³ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/253.

⁶⁷⁴ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 113.

⁶⁷⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/253; İbn Hacer, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 113.

⁶⁷⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/253.

⁶⁷⁷ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 113.

⁶⁷⁸ Zehebî, *Mizanu'l-İ'tidâl*, 1/275.

⁶⁷⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/261.

⁶⁸⁰ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 117.

⁶⁸¹ İbn Zureyk, *Men tekelleme fihi darekutni*, 1/34.

⁶⁸² İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 120.

⁶⁸³ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/263.

⁶⁸⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/265.

⁶⁸⁵ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 121.

37. Ulemanın ileri gelenlerindendir.⁶⁸⁶ Sika.⁶⁸⁷ أبو بردة بن أبي موسى.
38. Sahabi. — بريدة بن الحصيب الأسلمي.
39. Sika.⁶⁸⁸ — بشر بن عاصم.
40. Ali b. Medîni: Sika.⁶⁸⁹ — بشير بن يسار مولى الأنصار.
41. Yedi fukahadan biridir, saygın ve mükemmel biridir.⁶⁹⁰ Sika, fakih, âbid.⁶⁹¹ — أبو بكر بن عبد الرحمن بن الحارث ابن هشام.
42. Sadûk, sika, bazen galat eder.⁶⁹² Sika ancak yaşlanınca hafızası zayıflamıştır.⁶⁹³ — أبو بكر بن عيَّاش.
43. Sadûk, Mürchie fikirlere sahip olmakla itham edilmiştir.⁶⁹⁴ Sika.⁶⁹⁵ — أبو بكر النهشلي الكوفي.
44. Zayıf.⁶⁹⁶ — بكير بن عامر أبو إسماعيل.
45. Sahabi. — بلال بن الحارث المزني.
46. Sadûk.⁶⁹⁷ — بلال بن يحيى بن العباسي.
47. Sahabi. — بهيسة.
48. Hakkında cerh, tadil bilgisi yoktur ancak İbn Hibbân ona *es-Sikât* adlı eserinde yer vermiştir. Dolayısıyla ona göre sikadır.⁶⁹⁸ — تميم بن عبد الرحمن.
49. Sahabi. — ثابت بن الضحاك بن خليفة.
50. Sahabi ancak İclî'ye göre Tabiin'dendir.⁶⁹⁹ — ثعلبة بن أبي مالك.
51. Sadûk, Şîi⁷⁰⁰ — ثعلبة بن يزيد الحماني.
52. Sebt ancak Kaderî;⁷⁰¹ Sika, sebt ancak Kaderîliğe inanıyordu.⁷⁰² — ثور بن يزيد بن زياد الحمصي الرحبي.
53. Sika, fakih.⁷⁰³ — جابر بن زيد أبو الشعثاء الأزدي.
54. Sahabi. — جابر بن عبد الله الأنصاري.
55. Şîi ulemanın büyüklerinden biridir, Şu'be'ye göre sikadır.⁷⁰⁴ Zayıf, Rafizî⁷⁰⁵ — جابر بن يزيد الجعفي.
56. Sahabi. — أبو جبيرة بن الضحاك بن خليفة.
57. Sika ancak ömrünün sonunda hafızasında vehim meydana geldiği söylenmiştir.⁷⁰⁶ — جرير بن عبد الحميد بن قرط الضبي.
58. Sadûk.⁷⁰⁷ Sika, Saîd b. Cübeyr'den rivayette insanların en sağlamı, Şu'be'ye göre zayıftır.⁷⁰⁸ — جعفر بن إياس البشكري.

⁶⁸⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/407.

⁶⁸⁷ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 621.

⁶⁸⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/268; İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 123.

⁶⁸⁹ el-Makdisî, *el-Kemâl*, 3/417.

⁶⁹⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/411.

⁶⁹¹ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 623.

⁶⁹² Zehebî, *el-Kâşif*, 1/412.

⁶⁹³ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 624.

⁶⁹⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/414.

⁶⁹⁵ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 625.

⁶⁹⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/275; İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 127.

⁶⁹⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/277; İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 129.

⁶⁹⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/121.

⁶⁹⁹ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 134.

⁷⁰⁰ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 134.

⁷⁰¹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/285.

⁷⁰² İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 135.

⁷⁰³ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 136.

⁷⁰⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/288.

⁷⁰⁵ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 137.

⁷⁰⁶ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 139.

⁷⁰⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/293.

⁷⁰⁸ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 139.

59. جعفر بن برقان. - Sika ama Zührî konusunda bu mesabede değildir.⁷⁰⁹ Sadûk ama Zührî'nin rivayetlerinde vehimleri var.⁷¹⁰
60. جعفر بن زياد الأحمر. - Sadûk, Şiîlik yönü var.⁷¹¹
61. جعفر بن محمد بن علي بن الحسين. - Sadûk, fakih, imam.⁷¹²
62. جعفر بن نجيب السعدي المدني. - Sika.⁷¹³
63. جويبر بن سعيد الأزدي. - Yahyâ b. Maîn: Zayıftır; Ebû Zur'a: Onunla ihticac edilmez, der. Ebû Dâvûd'a göre zayıftır.⁷¹⁴
64. حاتم بن إسماعيل المدني الحارثي. - Sika;⁷¹⁵ Saduk, vehimleri var.⁷¹⁶
65. الحارث بن عبد الله الأعور الهمداني. - Şiî, leyyin, Nesâî: Leyse bi kaviyyin; Ebû Dâvûd: insanların en fakihi, en feraiz bilen, en iyi hesap bilenidir, der.⁷¹⁷ Şa'bî onu tekzib etmiştir. Rafizîlik ile itham edilmiştir, hadislerinde zaaf vardır.⁷¹⁸
66. حارثة بن أبي الرجال. - Zayıf kabul etmişlerdir.⁷¹⁹ Zayıf.⁷²⁰
67. حارثة بن مضرب. - İbn Maîn'e göre sika.⁷²¹ Sika.⁷²²
68. أبو حازم الأنصاري. - Sahabi.
69. حبان بن علي العنزي. - Fakih, sâlih, leyyinu'l-hadis.⁷²³ Zayıf.⁷²⁴
70. حبيب بن أبي ثابت. - Sika, müçtehit, fakih. Sika, fakih ama irsal ve tedlisi çok var.⁷²⁵
71. الحجاج بن أرطاة. - Ahmed b. Hanbel: Hadis hafızıdır; Ebû Hatim: Sadûk, tedlis yapıyor, eğer haddesena derse sâlihtir; Nesâî: Kavi değil. Sadûk, hatası ve tedlisi çoktur.⁷²⁶
72. أبو حرة. - Meçhul.
73. الحسن بن ثابت الأحملي. - Sadûk, yeğrubu.⁷²⁷
74. الحسن بن الحر بن الحكم. - Sika, nebîl.⁷²⁸ Sika, faziletli.⁷²⁹
75. الحسن بن أبي الحسن البصري. - İlimde, amelde öncü idi, büyük bir saygınlığı vardı.⁷³⁰ Sika, fakih, faziletli.⁷³¹
76. الحسن بن صالح بن حي. - Saduk, âbid, müteşeyyi;⁷³² Sika, fakih, âbid, Şiîlik ile itham edilmiştir.⁷³³

⁷⁰⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/293.

⁷¹⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 140.

⁷¹¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 140.

⁷¹² İbn Hacer, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 141.

⁷¹³ İbn Kutluboğâ, *es-Sikât mimmen le Yeka' fî Kutubi'-Sunne*, 3/196.

⁷¹⁴ Ebû'l-Mu'âtî en-Nûrî, vd. *el-Câmi' fî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl*, 1/137.

⁷¹⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/300.

⁷¹⁶ İbn Hacer, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 144.

⁷¹⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/303.

⁷¹⁸ İbn Hacer, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 146.

⁷¹⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/305.

⁷²⁰ İbn Hacer, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 149.

⁷²¹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/306.

⁷²² İbn Hacer, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 149.

⁷²³ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/307.

⁷²⁴ İbn Hacer, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 149.

⁷²⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/307; İbn Hacer, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 150.

⁷²⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/311; İbn Hacer, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 152.

⁷²⁷ İbn Hacer, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 159.

⁷²⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/322.

⁷²⁹ İbn Hacer, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 159.

⁷³⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/324.

⁷³¹ İbn Hacer, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 150.

⁷³² Zehebî, *el-Kâşif*, 1/326.

⁷³³ İbn Hacer, *Taqrîbu't-Tehzîb*, 161.

77. الحسن بن عمار. ⁷³⁴ Zayıf olduğunu ifade etmişlerdir. Metruk. ⁷³⁵
78. الحسن بن عيَّاش. - İbn Maîn: Sika. ⁷³⁶ Saduk. ⁷³⁷
79. الحسين بن زيد بن علي بن الحسين. - Saduk, bazen hata ediyor. ⁷³⁸
80. حصين بن عبد الرحمن. - Sülemi: Sika hüccet. ⁷³⁹ Sika ancak ömrünün sonlarında hafızası zayıfladı. ⁷⁴⁰
81. حفص بن غياث. - Yakub b. Şeybe: Kitabından rivayet edince sebt, hıfzından rivayet ettiklerinin bazısından kaçınılır. ⁷⁴¹ Sika, fakih, ömrünün sonlarına doğru hafızası biraz zayıfladı. ⁷⁴²
82. الحكم بن عتيبة الكندي. - Sika. ⁷⁴³ Sika, sebt, fakih fakat ara sıra tedlis yapardı. ⁷⁴⁴
83. حماد بن زيد بن درهم. - İbn Mehdî: Basrada ondan daha fakih birini görmedim, yazmadığı halde ondan daha fakih birini görmedim. ⁷⁴⁵ Sika, sebt, fakih. ⁷⁴⁶
84. حماد بن سلمة. - Sika, sadûk bazen galatları var, Mâlik b. Enes'in seviyesinde değildir. ⁷⁴⁷ Sika, âbid, insanların en esbeti, ömrünün sonlarına doğru hafızası zayıfladı. ⁷⁴⁸
85. حماد بن أبي سليمان. - Sika, imam, müçtehit. ⁷⁴⁹ Fakih, sadûk, vehimleri var, mürcîe olmakla ile itham edilmiştir. ⁷⁵⁰
86. حميد بن عبد الرحمن الرؤاسي. - Sika. ⁷⁵¹
87. حميد بن قيس الأعرج المكي. - Sika, Ahmed b. Hanbel: Kavi değil. ⁷⁵² Leyse bihi be's. ⁷⁵³
88. حنظلة والد على أبي طلق. - İbn Hibbân *es-Sikât* adlı eserinde onu zikretmiştir. ⁷⁵⁴
89. حيان الأعرج. - Tevsik edilmiştir. ⁷⁵⁵
90. خالد بن عبد الله بن حرمة المدلجي. - Tevsik edilmiştir. ⁷⁵⁶ Makbul, mürselleri var. ⁷⁵⁷
91. خالد بن مهران أبو المنازل الحذاء. - Sika, imam. ⁷⁵⁸ Sika, mürselleri var, Hammad b. Zeyd: "Şamdan gelince hafızası zayıfladı" ⁷⁵⁹

⁷³⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/328.

⁷³⁵ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 162.

⁷³⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/329.

⁷³⁷ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 163.

⁷³⁸ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 166.

⁷³⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/338.

⁷⁴⁰ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 170.

⁷⁴¹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/343.

⁷⁴² İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 173.

⁷⁴³ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/345.

⁷⁴⁴ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 175.

⁷⁴⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/349.

⁷⁴⁶ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 178.

⁷⁴⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/349.

⁷⁴⁸ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 178.

⁷⁴⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/349.

⁷⁵⁰ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 178.

⁷⁵¹ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 182.

⁷⁵² Zehebî, *el-Kâşif*, 1/355.

⁷⁵³ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 182.

⁷⁵⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/167.

⁷⁵⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/359.

⁷⁵⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/365.

⁷⁵⁷ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 188.

⁷⁵⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/369.

⁷⁵⁹ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 191.

92. خفيف بن عبد الرحمن الجزري. ⁷⁶⁰ Saduk, hafızası kötü, İbn Hanbel'e göre zayıf. ⁷⁶¹ Sadûk, hafızası kötü, ömrünün sonlarına doğru tahlit etti, mürcîe olmakla itham edildi. ⁷⁶²
93. داود بن الحصين - İkrime dışındaki rivayetlerinde sika, haricilik fikri ile itham edildi. ⁷⁶³
94. داود بن عبد الرحمن العطار. ⁷⁶⁴ Sika. ⁷⁶⁵
95. داود بن كردوس - İbn Hibbân *es-Sikât* eserinde zikreder. ⁷⁶⁶ Meçhul. ⁷⁶⁷ Ezdî, meçhul olduğunu söylemiştir ⁷⁶⁸
96. داود بن أبي هند - Hafız, çok abîd. ⁷⁶⁹ Sika, mutkin, ömrünün sonlarına doğru vehimleri meydana geldi. ⁷⁷⁰
97. رافع بن خديج - Sahabi. ⁷⁷¹
98. ربيع بن عميلة الفزاري - Sika. ⁷⁷²
99. أبو رجاء العطاردي - Muhadram, Sika. ⁷⁷³
100. رزام بن سعيد الضبى - Sika. ⁷⁷⁴
101. رزيق بن حكيم - Sika, âbid. ⁷⁷⁵
102. زييد بن الحارث الياحي - Huccet. ⁷⁷⁶ Sika, sebt, âbid. ⁷⁷⁷
103. الزبير بن عدي - Sika, fakih. ⁷⁷⁸ Sika. ⁷⁷⁹
104. زهير بن معاوية الجعفي الكوفي أبو خيثمة - Sika, hüccet. ⁷⁸⁰ Sika, sebt ancak Ebû İshâk'tan rivayeti ömrünün sonlarına doğru olmuştur. ⁷⁸¹
105. زياد بن حدير - Sika, âbid. ⁷⁸²
106. زياد بن عبد الله بن الطفيل البكائي - İbn Maîn: Meğazî konusunda "la be'se bihi" demiştir, Ebû Hâtim: Onunla ihticac edilmez, Cezere: Zayıflığına rağmen Meğazide alanında en esbetlerdendir. ⁷⁸³ Meğazî sahasında sadûk, sebt, hadiste ise İbn İshâk dışındakilerde leyyin. ⁷⁸⁴
107. زيد بن أسلم - Sika, alim mürselleri var. ⁷⁸⁵
108. زيد بن رفيع - Kavi değil. ⁷⁸⁶ Sika, ma be'se bihi. ⁷⁸⁷
109. زيد بن وهب الجهني - Muhadram, sika. ⁷⁸⁸

⁷⁶⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/373.

⁷⁶¹ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 193.

⁷⁶² İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 198.

⁷⁶³ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/381; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 199.

⁷⁶⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/216.

⁷⁶⁵ Zehebî, *Mîzânul-İ'tidâl*, 2/19.

⁷⁶⁶ İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ' ve'l-Metrûkûn*, 1/267.

⁷⁶⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/373.

⁷⁶⁸ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 200.

⁷⁶⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/392; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 206.

⁷⁷⁰ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 430.

⁷⁷¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Tadîl*, 3/563; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 9/177.

⁷⁷² Zehebî, *el-Kâşif*, 1/396; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 209.

⁷⁷³ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/401.

⁷⁷⁴ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 213.

⁷⁷⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/402.

⁷⁷⁶ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 213.

⁷⁷⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/408.

⁷⁷⁸ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 218.

⁷⁷⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/409; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 218.

⁷⁸⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/411.

⁷⁸¹ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 220.

⁷⁸² İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 222.

⁷⁸³ en-Nesâî, *ed-Du'afâ' ve'l-Metrûkûn*, 43.

⁷⁸⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 3/563.

⁷⁸⁵ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 225.

110. سالم بن أبي الجعد - Sika.⁷⁸⁶ Sika ancak hadislerinde irsal yaptığı mevcuttur.⁷⁸⁷
111. سالم بن عبد الله بن عمر - Tabiinin fakihlerinden biridir, yedi fukahadan biri, sebt, faziletli.⁷⁸⁸
112. سالم مولى عبد الله بن عمرو - İbn Hibbân *es-Sikât* eserinde onu zikreder.⁷⁸⁹
113. سالم بن عبد الله المكي الخياط - Zayıf.⁷⁹⁰ Sadûk, kötü hafızaya sahip.⁷⁹¹
114. سالم مولى عبيد الله بن حسين - Meçhul.
115. سالم بن عجلان الأفسطس - İbn Hanbel onu tevsik etmiştir.⁷⁹² Sika mürcie fikirlere sahip olmakla itham edilmiştir.⁷⁹³
116. السائب بن يزيد - Sahabe.
117. السري بن إسماعيل الهمداني - Onu terk ettiler.⁷⁹⁴ Metrûku'l-hadîs.⁷⁹⁵
118. سعد بن الأخرم - Tevsik edilmiştir.⁷⁹⁶ Sahabe olup olmadığı hususunda ihtilaf vardır, İbn Hibbân sahabeden saymıştır.⁷⁹⁷
119. سعد بن أوس العيسى الكاتب - Sadûk.⁷⁹⁸ Sika.⁷⁹⁹
120. سعيد بن حريث - Sahabe.
121. أبو سعيد الخدري - Sahabe.
122. سعيد بن سالم بن أبي الهيفاء - Ebû Hatim: Mahalluhû sıdk, Ebû Dâvûd: Sadûk , mürcie fikirlere sahipti.⁸⁰⁰ Sadûk, vehimleri var, mürcie fikirlere sahip olmakla itham edilmiştir, fakîhtir.⁸⁰¹
123. سعيد الضبي الكوفي والد رزام - Sika.⁸⁰²
124. سعيد بن عبد الجبار الشامي - Vâhun.⁸⁰³ Zayıf, Cerîr onu tekzip etmiştir.⁸⁰⁴
125. سعيد بن أبي عروبة - Katâde konusunda en sağlam ravilerden biridir. Ebû Hâtim: İhtilat etmeden önce sikadır.⁸⁰⁵ Sika, hafız, ancak tedlis ve ihtilatı çok var. Katâde konusunda en sağlam ravilerdendir.⁸⁰⁶
126. سعيد بن فيروز أبو البخترى - Habib b. Ebî Sâbit: Bizim en iyi bilenimiz ve en fakihimizdir.⁸⁰⁷ Sika, sebt, kendisinde biraz Şîlik var, çok mürsel rivayetleri var.⁸⁰⁸
127. السفاح بن ممطر الشيباني - Makbul.⁸⁰⁹

⁷⁸⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/422 .

⁷⁸⁷ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 226 .

⁷⁸⁸ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 226 .

⁷⁸⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/308.

⁷⁹⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/423 .

⁷⁹¹ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 226.

⁷⁹² Zehebî, *el-Kâşif*, 1/423 .

⁷⁹³ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 227.

⁷⁹⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/427 .

⁷⁹⁵ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 230.

⁷⁹⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/427 .

⁷⁹⁷ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 230.

⁷⁹⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/427.

⁷⁹⁹ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 230 .

⁸⁰⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/437 .

⁸⁰¹ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 236.

⁸⁰² İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 209.

⁸⁰³ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/439.

⁸⁰⁴ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 238.

⁸⁰⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/443 .

⁸⁰⁶ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 239 .

⁸⁰⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/443.

⁸⁰⁸ *Takribu't-Tehzib*, 240 .

⁸⁰⁹ *Takribu't-Tehzib*, 243.

128. سفیان بن سعید الثوري - Otoritelerden biridir.⁸¹⁰ Sika, hafız, fakih, imam, âbid, hüccet ara sıra tedlis yapardı.⁸¹¹
129. سفیان بن عیینة - Sika, sebt, hafız, imam.⁸¹² Sika, sebt, hafız, imam, hüccet ancak ömrünün sonuna doğru hafızası zayıfladı. Bazen sika ravilerden tedlis yapardı.⁸¹³
130. سليمان بن بريدة بن الحصيب - Sika.⁸¹⁴
131. سليمان بن أبي سليمان أبو إسحاق الشيباني - Sika.⁸¹⁵
132. سليمان بن طرخان التيمي - Sika, âbid.⁸¹⁶
133. سليمان بن مهران الأعمش - Otoritelerden biri.⁸¹⁷ Sika, hafız, kıraatte çok bilgili, tedlisleri var.⁸¹⁸
134. سماك بن حرب - Sika ama hafızası kötü, İbn Mübârek: Daîfu'l-hadîs'tir der. Şu'be onu zayıf kabul etmiştir. Muhaddislerin geneli kavi kabul etmiştir.⁸¹⁹ Sadûk, İkrime'den rivayetleri muztarip, ömrünün sonuna doğru hafızası değişti, bazen ona yapılan telkini ediyordu.⁸²⁰
135. سماك بن الوليد الحنفي - Ebû Hâtîm: Sadûk;⁸²¹ Leyse bihi be's.⁸²²
136. سمرة بن جندب - Sahabe.
137. سنان البرجمي هو ابن هارون - Nesâî'ye göre zayıf.⁸²³ Sadûk, fihî lîn.⁸²⁴
138. أبو سنان الشيباني - Sika âbidlerden biri.⁸²⁵ Sika, sebt.⁸²⁶
139. سهيل بن أبي صالح - İbn Main: Hüccet değildir, Ebû Hatim: Onunla ihticac edilmez. Ancak bazı muhaddisler onu tevsik etmiştir.⁸²⁷ Saduk, ancak ömrünün sonlarına doğru zabtı zayıfladı.⁸²⁸
140. سيار أبو الحكم - Sika.⁸²⁹
141. سيار بن منظور بن سيار - Makbul.⁸³⁰
142. شبك الضبي الكوفي - Sika.⁸³¹
143. شريك بن عبد الله النخعي - İbn Maîn'e göre sika, başkalarına göre hafızası kötü, Nesâî: Leyse bihi be's.⁸³² Saduk, çok hata eder, Kûfe'ye kadılık yapmaya başladıktan sonra zabtı zayıfladı.⁸³³

⁸¹⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/449.

⁸¹¹ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 244.

⁸¹² Zehebî, *el-Kâşif*, 1/449.

⁸¹³ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 245.

⁸¹⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/457; İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 250.

⁸¹⁵ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 252.

⁸¹⁶ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 252.

⁸¹⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/474.

⁸¹⁸ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 254.

⁸¹⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/466.

⁸²⁰ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 255.

⁸²¹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/466.

⁸²² İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 256.

⁸²³ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/468.

⁸²⁴ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 256.

⁸²⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/509.

⁸²⁶ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 280.

⁸²⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/471.

⁸²⁸ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 259.

⁸²⁹ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 262.

⁸³⁰ *Takribu't-Tehzib*, 261.

⁸³¹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/477.

⁸³² Zehebî, *el-Kâşif*, 1/475.

⁸³³ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 266.

144. Sebt, hüccet, isimlerde azda olsa hata ederdi.⁸³⁴ Sika, hafız, mutkin.⁸³⁵
145. — Sebt, hüccet, isimlerde azda olsa hata ederdi.⁸³⁶ Saduk.⁸³⁷
146. — Saduk.⁸³⁸
147. — Sika, muhadram.⁸³⁹
148. — Sahabe.
149. — Nesâî onu tevsik etmiştir.⁸⁴⁰
150. — Sika.⁸⁴¹ Sika, sebt, fakih.⁸⁴²
151. — Ebu'l-Feth el-Ezdî: Onunla hüccet kaim olmaz, yani mütabi olmaz.⁸⁴³ Ukaylî: Meçhul, hadisi ile mutabi olunmaz.⁸⁴⁴
152. — İbn Hanbel: Hadislerini terk ettiler.⁸⁴⁵ Metrûk, Nasıbî⁸⁴⁶
153. — İbn Maîn onu tevsik etmiştir.⁸⁴⁷ Sika.⁸⁴⁸
154. — Sahabe.
155. — Tevsik ettiler, İbn Hanbel: Hadîsihî leyse bizâke.⁸⁴⁹ Sadûk, vehimleri var.⁸⁵⁰
156. — Amr n. Dînâr: Onun gibisini görmedim.⁸⁵¹ Sika, fakih, hafız.⁸⁵²
157. — Sahabi.
158. — Leyse bihî be's dediler, Şu'be: Câbirden rivayetlerinde tashif vardır.⁸⁵³ Sadûk.⁸⁵⁴
159. — İbn Hanbel: Onda bir beis görmüyorum.⁸⁵⁵ Ebû Dâvûd: Sika.⁸⁵⁶
160. — Bir grup onu tevsik etti, Buhârî: Munkeru'l-hadîs.⁸⁵⁷ Sadûk, hataları var.⁸⁵⁸

⁸³⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/475.

⁸³⁵ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 266.

⁸³⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/487.

⁸³⁷ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 267.

⁸³⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/488; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 267.

⁸³⁹ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 268.

⁸⁴⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/490.

⁸⁴¹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/498.

⁸⁴² İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 273.

⁸⁴³ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, 2/319.

⁸⁴⁴ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, 4/330.

⁸⁴⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/405 .

⁸⁴⁶ *Takrîbu't-Tehzîb*, 277 .

⁸⁴⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/510.

⁸⁴⁸ *Takrîbu't-Tehzîb*, 280.

⁸⁴⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/511 .

⁸⁵⁰ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 281.

⁸⁵¹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/513.

⁸⁵² İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 281.

⁸⁵³ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/515 .

⁸⁵⁴ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 283.

⁸⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi ' li- 'Ulûmi'l-İmâm Ahmed - er-Ricâl*, 17/411.

⁸⁵⁶ Ebû'l-Mu'âti en-Nûrî, vd. *el-Câmi' fi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl*, 1/414.

⁸⁵⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/515.

⁸⁵⁸ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 283.

161. عاصم بن سليمان الأحول. ⁸⁵⁹ Sika. ⁸⁶⁰ İbn Hanbel: Hafızlardan bir sikadır. Kattân harici kimse onun hakkında (olumsuz) konuşmadı, sanki velayet (Şîlik) sebebiyledir. ⁸⁶¹
162. عاصم بن ضمرة. - İbn Medîni: Sika; Nesâi: Leyse bihi be's; İbn Adî onu zayıf kabul etmiştir. Sonuç olarak, o sağlamlıkta orta seviyelerdedir. ⁸⁶² Sadûk. ⁸⁶³
163. عاصم بن عمر بن قتادة. - Sadûk, Meğâzî dalında çok bilgili. ⁸⁶⁴
164. عاصم بن أبي النجود. - Tevsik edilmiştir, Darekutnî: Zabtında biraz eksiklik var. ⁸⁶⁵ Sadûk, vehimleri var, kıraat ilminde hüccet. ⁸⁶⁶
165. عامر بن شراحيل الشعبي. - Otoritelerden biri. ⁸⁶⁷ Sika, meşhur, fakîh. ⁸⁶⁸
166. عامر بن وائلة أبو الطفيل. - Sahabi.
167. عائشة بنت أبي بكر الصديق. - Sahabi.
168. عباد بن العوام. - Ebû Hatim onu tevsik etmiştir, İbn Hanbel'e göre İbn Ebî Arube'den rivayetleri muzdariptir. ⁸⁶⁹ Sika. ⁸⁷⁰
169. عباد بن النعمان. - Meçhul.
170. العباس بن عبد الرحمن. - Meçhul. ⁸⁷¹
171. العباس بن يزيد. - Sadûk. ⁸⁷² Sadûk, yuhtiu. ⁸⁷³
172. عبث بن القاسم الزبيدي أبو زبيد. - Sika. ⁸⁷⁴
173. عبد الله بن إدريس. - Otoritelerden biri. ⁸⁷⁵ Sika, fakih âbid. ⁸⁷⁶
174. عبد الله بن أبي بكر بن عمرو بن حزم. - Hüccet. ⁸⁷⁷ Sika. ⁸⁷⁸
175. عبد الله بن أبي حرة. - İbn Hibbân ve İbn Kutluboğâ sikalara yer ayırdıkları eserlerinde ona yer verirler. ⁸⁷⁹
176. عبد الله بن حرملة المدلجي. - Tevsik edilmiştir. ⁸⁸⁰ Makbul, irsal yapardı. ⁸⁸¹
177. عبد الله بن الحسن. - Sika. ⁸⁸²
178. عبد الله بن خالد العيسى. - Sika. ⁸⁸³
179. عبد الله بن دينار البهراني. - Ebû Hatim: Kavi değil. ⁸⁸⁴ Zayıf. ⁸⁸⁵

⁸⁵⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/519.

⁸⁶⁰ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 285.

⁸⁶¹ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 285.

⁸⁶² Zehebî, *el-Kâşif*, 1/519.

⁸⁶³ *Takrîbu't-Tehzîb*, 285.

⁸⁶⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/520. İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 286.

⁸⁶⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/518.

⁸⁶⁶ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 285.

⁸⁶⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/522.

⁸⁶⁸ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 287.

⁸⁶⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/531.

⁸⁷⁰ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 290.

⁸⁷¹ Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl*, 2/384.

⁸⁷² Zehebî, *el-Kâşif*, 1/537.

⁸⁷³ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 294.

⁸⁷⁴ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 294.

⁸⁷⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/538; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, .

⁸⁷⁶ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 295.

⁸⁷⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/541.

⁸⁷⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, ; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 297.

⁸⁷⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/102; İbn Kutluboğâ, *es-Sikât mimmen le Yeka' fi Kutubi'-Sunne*,

⁸⁸⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/365.

⁸⁸¹ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 188.

⁸⁸² İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 300.

⁸⁸³ Ebû'l-Mu'âti en-Nûrî, vd. *el-Câmi' fi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl*, 1/455.

⁸⁸⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/549.

⁸⁸⁵ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 302.

180. عبد الله بن ذكوان القرشي أبو الزناد.⁸⁸⁶ Sika, sebt. Sika, fakih.⁸⁸⁷
181. عبد الله بن طائوس بن كيسان اليماني. Sika, fazıl, âbid.⁸⁸⁸
182. — Sahabi. عبد الله بن عباس.
183. Buhârî: Sika; Tirmizî: Sika, Nesâî: Leyse bi-kavi; Darekutnî: Leyse bihi be's.⁸⁸⁹ Sadûk.⁸⁹⁰ Sadûk, hataları var, tedlis yapıyordu.⁸⁹¹
184. — Meçhul. عبيد الله بن علي بن حسين.
185. — Sahabi. عبد الله بن عمر بن الخطاب.
186. — Sahabi. عبد الله بن عمرو بن العاص.
187. — Tevsik edilmiştir.⁸⁹² Makbul.⁸⁹³ عبد الله بن عمرو بن عوف المزني.
188. — Sahabi. عبد الله بن قيس أبو موسى الأشعري.
189. İbn Hanbel: Mısırdaki çok hadis rivayet etti, sağlamlığında ve zabtında onun gibi var mı? (Zehebî): Derim ki amel zayıflığı üzerindedir.⁸⁹⁴ Sadûk, kitapları yandıktan sonra ihtilat etti.⁸⁹⁵
190. Sika, sebt, alim, cevad, mücâhid.⁸⁹⁶ عبد الله بن المبارك.
191. — Sahabi. عبد الله بن مسعود.
192. — Sahabi. عبد الله بن مغفل المزني.
193. Sika.⁸⁹⁷ Sika, Kaderîlik fikirlerine sahip olmakla ile itham edildi, ara sıra tedlis yapardı.⁸⁹⁸ عبد الله بن أبي نجیح.
194. Ebû Hatim: Sâlihu'l-hadis.⁸⁹⁹ Sika.⁹⁰⁰ عبد الله بن الوليد بن عبد الله بن مغفل المزني.
195. Sadûk.⁹⁰¹ Saduk, vehimleri var.⁹⁰² عبد ربه بن نافع الكنانی أبو شهاب الحنات.
196. Ebû Dâvûd: Kaderî, sika, bazıları tadif etmiştir, Buhârî: Hıfzına itimat edileceklerden değildir.⁹⁰³ Sadûk, Kaderîlik fikirlerine sahip olmakla ile itham edilmiştir.⁹⁰⁴ عبد الرحمن بن إسحاق المدني.
197. Sika.⁹⁰⁵ عبد الرحمن بن الأسود بن يزيد بن قيس.
198. Ebû Hatim: Leyyin; İbn Hibbân onu sika raviler arasında zikretmiştir.⁹⁰⁶ Zayıf.⁹⁰⁷ عبد الرحمن بن النبیلمانی.
199. Sika.⁹⁰⁸ عبد الرحمن بن حميد بن عبد الرحمن الرؤاسي.

⁸⁸⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/549.

⁸⁸⁷ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 203.

⁸⁸⁸ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 308.

⁸⁸⁹ Ebû'l-Mu'âtî, vd. *el-Câmi' fi'l-Cerhi ve't-Ta'dil*, 1/490, 491

⁸⁹⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/574.

⁸⁹¹ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 314.

⁸⁹² Zehebî, *el-Kâşif*, 1/580.

⁸⁹³ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 316.

⁸⁹⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/590.

⁸⁹⁵ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 319.

⁸⁹⁶ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 320.

⁸⁹⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/603.

⁸⁹⁸ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 326.

⁸⁹⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/606.

⁹⁰⁰ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 328.

⁹⁰¹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/619.

⁹⁰² İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 335.

⁹⁰³ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/621.

⁹⁰⁴ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 336.

⁹⁰⁵ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 336.

⁹⁰⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/623.

⁹⁰⁷ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 337.

⁹⁰⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/626 ; İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 339.

200. محمد بن عبد الرحمن أبو الرجال. 909 Bir grup onu tevsik etmiştir. Sadûk, ara sıra hata ederdi. 910
201. عبد الرحمن بن أبي الزناد. - İbn Ma'în: Hişâm b. Urveden rivayette insanların en sağlamı. Ebû Hatim ve diğerleri: Onunla ihticac edilmez. 911 Sadûk, Bağdâd'a gelince zabtında zaafılık meydana geldi. 912
202. عبد الرحمن بن عبد الله بن سابط. - Fakîh, sika Ebû Bekir ve Ömer'den mürselleri var. 913 Sika, mürselleri çoktur. 914
203. عبد الرحمن بن عبد الله بن عتبة المسعودي. - İbn Nemîr: sika, ömrünün sonlarına doğru tağayyür etti. Nesâî: Leyse bihi be's. 915 Sadûk, vefatından önce ihtilat etti. 916
204. عبد الرحمن بن عبد الله بن مسعود. - Sika. 917
205. عبد الرحمن بن عرق اليحصبي الحمصي. - Tevsik Edilmiştir. 918 Makbul. 919
206. عبد الرحمن القاري. - Meçhul.
207. عبد الرحمن بن مطعم أبو المنهال. - Meşhurdur. 920 Sika. 921
208. عبد الرحمن بن معاوية بن الحويرث أبو الحويرث. - Zayıf. 922 Sadûk, zabtı kötüdür, mürcie fikirlere sahip olmak ile itham edildi. 923
209. عبد الرحمن بن هرمز الأعرج. - Sika, sebt, alim. 924
210. عبد الرحيم الرازي. - Meçhul.
211. عبد الرحيم بن سليمان المروزي الأشل. - Sika, hâfız. 925 Sika. 926
212. عبد السلام بن حرب. - Sika. 927 Sika, hâfız, münkerleri var. 928
213. عبد العزيز بن أبي سلمة. - Sadûk. 929 La be'se bihi. 930
214. عبد العزيز بن عبيد الله بن حمزة الحمصي. - Vâhun. 931 Zayıf, İsmâîl b. Ayyâş'tan başkası ondan rivayet etmemiştir. 932
215. عبد العزيز بن قرير. - Sika. 933
216. عبد الملك. - Meçhul.
217. عبد الملك بن أبي حرة. - İbn Hibbân, onu sika raviler arasında zikreder. 934

909 Zehebî, *el-Kâşif*, 1/627.

910 İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 340.

911 Zehebî, *el-Kâşif*, 1/627.

912 İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 340.

913 Zehebî, *el-Kâşif*, 1/628.

914 İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 340.

915 Zehebî, *el-Kâşif*, 1/633.

916 İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 344.

917 İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 344.

918 Zehebî, *el-Kâşif*, 1/636.

919 İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 346.

920 Zehebî, *el-Kâşif*, 1/644.

921 İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 350.

922 Zehebî, *el-Kâşif*, 1/644.

923 İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 350.

924 İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 352.

925 Zehebî, *el-Kâşif*, 1/650

926 İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 354.

927 Zehebî, *el-Kâşif*, 1/652.

928 İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 355.

929 Zehebî, *el-Kâşif*, 1/655.

930 İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 357.

931 Zehebî, *el-Kâşif*, 1/657.

932 İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 357.

933 İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 358.

934 İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/102.

218. Sika, yuhtiu, Kûfe'nin en hafızlarından biridir.⁹³⁵ Sadûk, vehimleri var.⁹³⁶
219. Sika, fakîh, fâzıl, tedlis ve irtsal yapardı.⁹³⁷ Otoritelerden biri. Sika, fakîh, fâzıl, tedlis ve irtsal yapardı.⁹³⁸
220. Ebû Hâtim: Sâlihu'l-hadîs, hafız değil, Nesâî ve diğerleri: Leyse bihi be's.⁹³⁹ Sika, hafızası sonradan tağayyür etti, ara sıra tedlis yapardı.⁹⁴⁰
221. Ahmed: Sika.⁹⁴¹ Sika, sebt.⁹⁴²
222. Sadûk.⁹⁴³ Sika.⁹⁴⁴
223. Meçhul. — عبيد الله بن حسين بن علي بن حسين.
224. İbn Hanbel: Bidaa kuyusu hakkındaki hadisi sahih.⁹⁴⁵ Mestur.⁹⁴⁶
225. Sebt, İbn Main: Sika, me'mûn.⁹⁴⁷ Sika, sebt, Sevri'den hadis yazma konusunda insanların en sağlamı.⁹⁴⁸
226. Fakîh, sebt.⁹⁴⁹ Sika, sebt, İbn Hanbel Nâfi'den rivayette onu Mâlik'e takdim etmiştir.⁹⁵⁰
227. Yahyâ el-Kattân: Sika.⁹⁵¹
228. İbn Hanbel: Husayf'tan hadisleri münkerdir. İbn Ma'in: Sika.⁹⁵² Sadûk, yuhtiu.⁹⁵³
229. Sadûk.⁹⁵⁴ — عتبة بن ضمرة بن حبيب.
230. Ahmed b. Hanbel onu tevsik etmiştir.⁹⁵⁵ Sika.⁹⁵⁶
231. Sahabi. — عتبة بن فرقد.
232. Sahabi. — عثمان بن حنيف.
233. Sika, sebt.⁹⁵⁷ — عثمان بن عاصم أبو حصين.
234. Makbul.⁹⁵⁸ — عثمان بن عبد الله بن أوس.
235. Leyse bi şey, hadisleri terk edildi.⁹⁵⁹ İbn Hanbel ve Yahyâ b. Ma'in onu terkettiler.⁹⁶⁰

⁹³⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/665.

⁹³⁶ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 363.

⁹³⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/666.

⁹³⁸ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 363.

⁹³⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/667.

⁹⁴⁰ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 364.

⁹⁴¹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/677.

⁹⁴² İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 369.

⁹⁴³ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/689.

⁹⁴⁴ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 376.

⁹⁴⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/683.

⁹⁴⁶ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 372.

⁹⁴⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/683.

⁹⁴⁸ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 373.

⁹⁴⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/685.

⁹⁵⁰ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 373.

⁹⁵¹ Buhârî, *et-Tarihu'l-Kebir*, 6/517.

⁹⁵² Zehebî, *el-Kâşif*, 1/695.

⁹⁵³ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 280.

⁹⁵⁴ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 281.

⁹⁵⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/696.

⁹⁵⁶ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 381.

⁹⁵⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/8; İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 384.

⁹⁵⁸ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 384.

⁹⁵⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, 9/285.

⁹⁶⁰ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn*, 2/101.

236. عروة بن الزبير. ⁹⁶¹ Sika, fakîh. ⁹⁶²
237. عطاء بن أبي رباح. ⁹⁶³ Sika, fakîh, fâzıl, mürselleri çoktur. ⁹⁶⁴
238. عطاء بن السائب. Sika, ömrünün sonunda doğru zabtı kötüleşti. İbn Hanbel: Sika. ⁹⁶⁵ Sadûk, ihtilat etti. ⁹⁶⁶
239. عطاء بن صهيب أبو النجاشي مولى رافع. Nesâî onu tevsik etmiştir. ⁹⁶⁷ Sika. ⁹⁶⁸
240. عكرمة أبو عبد الله البربري. Sebt, fakat İbazî. ⁹⁶⁹ Sika, sebt, alim. ⁹⁷⁰
241. علقمة بن مرثد. Sika. ⁹⁷¹
242. أبو علي الصفار. Meçhul.
243. علي بن حسين بن علي بن أبي طالب زين العابدين. Sika, me'mûn, çok hadis sahibi. ⁹⁷²
244. علي بن الحكم البنانى أبو الحكم. Sadûk. ⁹⁷³ Sika, el-Ezdî onu delilsiz zayıf saydı. ⁹⁷⁴
245. علي بن حنظلة أبو طلق. Yahyâ b. Ma'în: Meşhur. İbn Hibbân: Sika. ⁹⁷⁵
246. عمرو بن حسان التميمي. Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hâtim: La be'se bihî, İbn Maîn: Sika. ⁹⁷⁶
247. علي بن طلحة. İbn Hanbel: Münker rivayetleri vard. ⁹⁷⁷ Sadûk, hata edebiliyor. ⁹⁷⁸
248. علي بن هاشم. Şîî, alim. ⁹⁷⁹ Sadûk, Şîîlik yönü var. ⁹⁸⁰
249. عمار بن معاوية الدهني. La be'se bihi ⁹⁸¹
250. عمار بن عمار. Şîî, tevsik edilmiştir. ⁹⁸² Sadûk, Şîîlik yapıyordu. ⁹⁸³
251. عمر بن حارون الخراساني البلخي. Vâhun, bazıları itham etmiştir. ⁹⁸⁴ Metrûk, hâfız idi. ⁹⁸⁵
252. عمرو بن ثابت بن هرمز بن أبي المقدام. Zayıf, Rafizîlik ile itham edilmiştir. ⁹⁸⁶
253. عمرو بن حريث. Sahabi.
254. عمرو بن دينار. Sika, sebt. ⁹⁸⁷

⁹⁶¹ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/18.

⁹⁶² İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 289.

⁹⁶³ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/21.

⁹⁶⁴ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 391.

⁹⁶⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/22.

⁹⁶⁶ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 391.

⁹⁶⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/23.

⁹⁶⁸ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 391.

⁹⁶⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/33.

⁹⁷⁰ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 397.

⁹⁷¹ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/34; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 397.

⁹⁷² İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, 7/219.

⁹⁷³ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/38.

⁹⁷⁴ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 400.

⁹⁷⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 6/181; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/208.

⁹⁷⁶ Ebû'l-Muhâsin, *el-İkmâl*, 313.

⁹⁷⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/41.

⁹⁷⁸ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 402.

⁹⁷⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/48.

⁹⁸⁰ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 406.

⁹⁸¹ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 407.

⁹⁸² Zehebî, *el-Kâşif*, 2/52.

⁹⁸³ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 408.

⁹⁸⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/70.

⁹⁸⁵ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 417.

⁹⁸⁶ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 419.

⁹⁸⁷ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 421.

255. عمرو بن شرحبيل. ⁹⁸⁸ Fâzıl, âbid, hüccet. Sika, âbid, muhadram. ⁹⁸⁹
256. عمرو بن شعيب. — el-Kattân: Ondan rivayet edilince sika, o hüccettir. Ahmed: Bazen onunla ihticac ederdik. Buhârî: Ali, İshâk, Ebû Ubeyd, Ahmed ve tüm arkadaşlarımız onunla ihticac ederlerdi. Ebû Dâvûd: Hüccet değil. ⁹⁹⁰ Sadûk. ⁹⁹¹
257. عمرو بن عبد الله الهمداني أبو إسحاق السبيعي. — Otoritelerden biri. ⁹⁹² Sika, ömrünün sonlarına doğru ihtilat etti. ⁹⁹³
258. عمرو بن عبید. — Mu‘tezilî, meşhûr, bidatına davet ediyordu. Âbid olmasına rağmen bir grup onu itham etti. ⁹⁹⁴
259. عمرو بن عثمان بن عبد الله بن موهب. — Tevsik edildi. ⁹⁹⁵ Sika. ⁹⁹⁶
260. عمرو بن عوف المزني. — Sahabi.
261. عمرو بن مرة. — Ebû Hâtim: Sika, mürcie fikrine sahipti, otoritelerden biri. ⁹⁹⁷ Sika, tedlis yapmazdı, mürcie ile itham edildi. ⁹⁹⁸
262. عمرو بن مسلم الجندي اليماني. — Ahmed b. Hanbel ve diğerleri: Leyyin; İbn Maîn onu kavi kabul etmiştir. ⁹⁹⁹ Sadûk, vehimleri var. ¹⁰⁰⁰
263. عمرو بن ميمون بن مهران. — Önder idi. ¹⁰⁰¹ Sika, fâzıl. ¹⁰⁰²
264. عمرو بن هرم الأزدي. — Onu tevsik ettiler. ¹⁰⁰³ Sika. ¹⁰⁰⁴
265. عمرو بن يحيى بن عمار المازني الأنصاري. — Sika. ¹⁰⁰⁵
266. عمرة بنت عبد الرحمن بن سعد الأنصارية. — Tabiin fakihlerindendir. ¹⁰⁰⁶ Sika. ¹⁰⁰⁷
267. عميرة بن سعد الهمداني. — Makbul. ¹⁰⁰⁸
268. عوف الأعرابي ابن أبي جميلة العبدی. — Sika, Kaderîlik ve Şîlik ile itham edilmiştir. ¹⁰⁰⁹
269. عيسى بن المغيرة. — Makbul. ¹⁰¹⁰
270. فضيل بن عمرو الفقيمي. — Sika. ¹⁰¹¹
271. فضيل بن عياض. — Sika. ¹⁰¹²
272. فضيل بن عزوان. — Sika. ¹⁰¹³
273. القاسم بن عبد الرحمن بن عبد الله بن مسعود. — Sika. ¹⁰¹⁴

⁹⁸⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/78.

⁹⁸⁹ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 422.

⁹⁹⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/79.

⁹⁹¹ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 423.

⁹⁹² Zehebî, *el-Kâşif*, 2/82.

⁹⁹³ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 423.

⁹⁹⁴ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 424.

⁹⁹⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/83.

⁹⁹⁶ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 424.

⁹⁹⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/88.

⁹⁹⁸ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 426.

⁹⁹⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/88.

¹⁰⁰⁰ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 427.

¹⁰⁰¹ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/89.

¹⁰⁰² İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 427.

¹⁰⁰³ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/90.

¹⁰⁰⁴ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 428.

¹⁰⁰⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/91; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 428.

¹⁰⁰⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/514.

¹⁰⁰⁷ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 750.

¹⁰⁰⁸ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 432.

¹⁰⁰⁹ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 433.

¹⁰¹⁰ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 441.

¹⁰¹¹ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 448.

¹⁰¹² Zehebî, *el-Kâşif*, 2/124; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 448.

¹⁰¹³ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 448.

¹⁰¹⁴ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 450.

274. Sika, sebt.¹⁰¹⁵ - قتادة بن دعامة السدوسي.
275. Sadûk, ara sıra hata ederdi.¹⁰¹⁶ - قرآن بن تمام الأسدي.
276. Tevsik ettiler, Yahyâ b. Saîd: Münkerü'l-hadîs.¹⁰¹⁷ Sika muhadram, sahâbi olduğu da söylenmiştir.¹⁰¹⁸ - قيس بن أبي حازم.
277. İbn Ma'în: Leyse bi şey; Ebû Hatim: Kavi değil, mahalluhû's-sıdk; İbn Adî: Rivayetlerinin geneli müstakimdir.¹⁰¹⁹ Sadûk, yaşlanınca hafızası tağayyür etti, oğlu onun olmayan hadisleri ona söyledi o da rivayet etti.¹⁰²⁰ - قيس بن الربيع.
278. Makbul.¹⁰²¹ - قيس العبدي والد الأسود.
279. Sika, Mürcie olmakla itham edildi.¹⁰²² - قيس بن مسلم. Sebt.
280. Vâhun, Ebû Dâvûd: Kezzâb.¹⁰²⁴ Tekzibe isnat edildiği için ifrat derecede zayıftır.¹⁰²⁵ - كثير بن عبد الله بن عمرو بن عوف المزني.
281. Ebû Dâvûd: Leyse bihî be's; Ebû Zur'a onu zayıf kabul etmiştir.¹⁰²⁶ Sadûk.¹⁰²⁷ - كليب بن وائل.
282. Sika.¹⁰²⁸ - لاحق بن حميد أبو مجلز السدوسي.
283. Fakîh, tahkik ve teyitte öncü, sağlamlıkta en üstün olanların büyüklerinden biridir.¹⁰²⁹ - مالك بن أنس.
284. Sahabi. - مالك بن أوس بن الحدثان.
285. Mestur.¹⁰³⁰ Makbul.¹⁰³¹ - أبو مالك بن ثعلبة بن أبي مالك.
286. Sahabi. - مالك بن ربيعة أبو أسيد الساعدي.
287. Ebû Zur'a: Eğer haddesenâ derse sikadır. Nesâî: Zayıf.¹⁰³² Sadûk, tedlisleri var, tesviye tedlisi yapardı.¹⁰³³ - مبارك بن فضالة.
288. İbn Ma'în onu zayıf kabul etmiştir. Nesâî: Kavi değildir. Bir rivayete göre Nesâî sika demiştir.¹⁰³⁴ Nesâî: Kavi değil, ömrünün sonlarına doğru tağayyür etti.¹⁰³⁵ - مجالد بن سعيد.
289. Sika, tefsirde imamdır.¹⁰³⁶ - مجاهد بن جبر.
290. İlim deryalarından olup sadûktur. Münker rivayetleri arasında garip hadisleri var. Onunla ihticac konusunda ihtilaf ettiler. - محمد بن إسحاق بن يسار.

¹⁰¹⁵ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 453.

¹⁰¹⁶ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 454.

¹⁰¹⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/139.

¹⁰¹⁸ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 456.

¹⁰¹⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/139.

¹⁰²⁰ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 457.

¹⁰²¹ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 458.

¹⁰²² Zehebî, *el-Kâşif*, 2/141.

¹⁰²³ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 458.

¹⁰²⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/145.

¹⁰²⁵ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 460.

¹⁰²⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/149.

¹⁰²⁷ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 462.

¹⁰²⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/359; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 586.

¹⁰²⁹ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 516.

¹⁰³⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/234.

¹⁰³¹ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 516.

¹⁰³² Zehebî, *el-Kâşif*, 2/238.

¹⁰³³ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 519.

¹⁰³⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/240.

¹⁰³⁵ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 520.

¹⁰³⁶ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 520.

- Hadisleri hasendir. Bir grup hadislerini sahih kabul etmiştir.¹⁰³⁷ Sadûk, tedlis yapıyordu, Şiîlik ve Nesâî Kaderîlik ile itham edilmiştir.¹⁰³⁸
291. محمد بن الحسن بن فرقد الشيباني. – Fakîh, allâme, bazı raviler onu cerh etse de hususen eş-Şâfiî onun hakkında çok olumludur.¹⁰³⁹ İlim ve fıkıh okyanuslarından biridir, kavi.¹⁰⁴⁰
292. محمد بن أبي حفصة. – Birçok kişi onu tevsik etmiştir. Nesâî: Zayıf; el-Kattân: Leyyin.¹⁰⁴¹ Sadûk, yuhtiu.¹⁰⁴²
293. محمد بن خازم التميمي أبو معاوية. – A'meşte sebt, Mürcie idi.¹⁰⁴³ Sika, A'meşin hadisinde insanların en hafızı idi, başkasının hadisinde vehimleri var, Mürcie ile itham edilmiştir.¹⁰⁴⁴
294. محمد بن زيد بن عبد الله بن عمر بن الخطاب. – Ebû Zur'a onu tevsik etmiştir.¹⁰⁴⁵ Sika.¹⁰⁴⁶
295. محمد بن زيد بن علي الكندي قاضي مرو. – Sadûk.¹⁰⁴⁷ Makbul.¹⁰⁴⁸
296. محمد بن سالم الهمداني أبو سهل الكوفي. – Ebû Hâtîm: Metruk gibi, Nesâî: Hadisi yazılmaz.¹⁰⁴⁹ Zayıf.¹⁰⁵⁰
297. محمد بن السائب الكلبى. – Buhârî: el-Kattân ile İbn Mehdî onu terk ettiler.¹⁰⁵¹ Yalancılık ve Rafizîlik ile itham edildi.¹⁰⁵²
298. محمد بن سليمان. – Meçhul.
299. محمد بن سيرين. – Sika, hüccet, otoritelerden biri.¹⁰⁵³ Sika, sebt.¹⁰⁵⁴
300. محمد بن طلحة بن مصرف الياشي. – Nesâî, onun kavi olmadığını ve İbn Maîn'in onun hadislerinden sakındırdığını söyledi, diğer bir seferinde zayıftır dedi. Ebû Zur'a ve diğerleri sadûk dediler.¹⁰⁵⁵ Sadûk, vehimleri var babasından semaini küçüklüğünden dolayı hoş görmediler.¹⁰⁵⁶
301. محمد بن عبد الرحمن بن أبي ذئب. – Otoriterlerden biri, sika.¹⁰⁵⁷ Sika.¹⁰⁵⁸
302. محمد بن عبد الرحمن بن عرق اليحصبي. – Tevsik edilmiştir.¹⁰⁵⁹ Saduk.¹⁰⁶⁰
303. محمد بن عبد الرحمن بن أبي ليلى. – Otoriterlerden biri, Ahmed: Kötü hafıza sahibi; Ebû Hâtîm: Mahalluhû's-sıdk.¹⁰⁶¹ Sadûk, kötü hafıza sahibi.¹⁰⁶²

¹⁰³⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/156.

¹⁰³⁸ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 467.

¹⁰³⁹ bkz Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 12/358-362.

¹⁰⁴⁰ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, 5/121.

¹⁰⁴¹ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/165.

¹⁰⁴² İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 474.

¹⁰⁴³ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/167.

¹⁰⁴⁴ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 475.

¹⁰⁴⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/172.

¹⁰⁴⁶ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 479.

¹⁰⁴⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/172.

¹⁰⁴⁸ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 479.

¹⁰⁴⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/173.

¹⁰⁵⁰ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 479.

¹⁰⁵¹ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/174.

¹⁰⁵² İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 479.

¹⁰⁵³ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/178.

¹⁰⁵⁴ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 483.

¹⁰⁵⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/183.

¹⁰⁵⁶ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 485.

¹⁰⁵⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/194.

¹⁰⁵⁸ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 492.

¹⁰⁵⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/193.

¹⁰⁶⁰ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 492.

¹⁰⁶¹ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/193.

¹⁰⁶² İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 493.

304. Sika.¹⁰⁶³ — محمد بن عبيد الله بن سعيد أبو عون الثقفي.
305. Sika, fazıl.¹⁰⁶⁴ — محمد بن علي بن الحسين أبو جعفر.
306. Sika, Şîî.¹⁰⁶⁵ Sadûk, Şîîlik ile itham edildi.¹⁰⁶⁶ — محمد بن فضيل بن غزوان.
307. Saduk.¹⁰⁶⁷ Sika.¹⁰⁶⁸ — محمد بن قيس الأسدي.
308. Meçhul. — محمد بن المساور.
309. Hâfız, sika, Ebû Hâtim: Onunla ihticac edilmez, müdellis oldu.¹⁰⁶⁹ Sadûk ancak tedlis yaptığı rivayetleri var.¹⁰⁷⁰ — محمد بن مسلم بن تدرس أبو الزبير المكي.
310. Otoritelerden biri.¹⁰⁷¹ Sağlamlığında ittifak var.¹⁰⁷² — محمد بن مسلم بن شهاب الزهري.
311. Meçhul, Sahabi olabilirler de olmayabilirler de. — أولاد محمد بن مسلمة.
312. Sika.¹⁰⁷³ — محمد بن المنكر.
313. Sika.¹⁰⁷⁴ — محمد بن يحيى بن حبان.
314. Tevsik edilmiştir.¹⁰⁷⁵ Sadûk.¹⁰⁷⁶ — محمد بن يسار.
315. Sahabi. — محمود بن لبيد.
316. Otoritelerden biri.¹⁰⁷⁷ Sika, fakîh, muhadram.¹⁰⁷⁸ — مسروق بن الأجدع بن مالك الهمداني.
317. Şu‘be: Sağlamlığından dolayı onu mushaf diye isimlendirirdik. Otoritelerden biri.¹⁰⁷⁹ Sika, Sebt.¹⁰⁸⁰ — مسعر بن كدام.
318. Saduk.¹⁰⁸¹ Sika.¹⁰⁸² — مسعود بن سعد الجعفي الكوني.
319. Sahabi. — معاذ بن جبل.
320. Sika, sebt ancak Sâbit, A‘meş, Âsım b. Ebî’n-Necûd, Hişâm b. Urve’den rivayetlerinde bazı hatalar var. Aynı şekilde Basra’da rivayet ettiklerinde bazı hatalar var.¹⁰⁸³ — معمر بن راشد الأزدي.
321. İbn Hibbân, onu sika raviler arasında zikreder.¹⁰⁸⁴ — مغلس بن زياد العامري.
322. Sika, mutkin ancak tedlis yapıyordu, özellikle İbrâhîm’den tedlisleri var.¹⁰⁸⁵ — مغيرة بن مقسم الضبي الكوفي.
323. Sika.¹⁰⁸⁶ Makbul.¹⁰⁸⁷ — مغيرة بن سعد بن الأخرم.

¹⁰⁶³ İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 494.
¹⁰⁶⁴ İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 497.
¹⁰⁶⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/ 211.
¹⁰⁶⁶ İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 502.
¹⁰⁶⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/212.
¹⁰⁶⁸ İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 503.
¹⁰⁶⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/216.
¹⁰⁷⁰ İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 506.
¹⁰⁷¹ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/219.
¹⁰⁷² İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 506.
¹⁰⁷³ İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 508.
¹⁰⁷⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/229; İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 521.
¹⁰⁷⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/232.
¹⁰⁷⁶ İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 514.
¹⁰⁷⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/256.
¹⁰⁷⁸ İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 528.
¹⁰⁷⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/256.
¹⁰⁸⁰ İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 528.
¹⁰⁸¹ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/257.
¹⁰⁸² İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 528.
¹⁰⁸³ İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 541.
¹⁰⁸⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/195.
¹⁰⁸⁵ İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 543.
¹⁰⁸⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/285.
¹⁰⁸⁷ İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 543.

324. Yahyâ (b. Maîn): Leyse bi şey.¹⁰⁸⁸ Hata edenlerdendir, hatta meşhurlardan münker rivayetleri rivayet ederdi. Teferrür ettiği zaman kendisi ile ihticac etmenin sınırından çıkmış olmaktadır. Sikalara muvafakat ettiği yerlerde itibar nevinden muteberdir, bunda bir beis görmüyorum.¹⁰⁸⁹
325. Sadûk, imâm, âbid.¹⁰⁹⁰ Sika, sebt, nebîl.¹⁰⁹¹
326. Sika, âlim, sâlih.¹⁰⁹² Sadûk, fâzıl.¹⁰⁹³
327. Sadûk, mürselleri var.¹⁰⁹⁴
328. Sika, fakîh, meşhûr, mürselleri çoktur.¹⁰⁹⁵
329. Ahmed onu zayıf kabul etmiştir.¹⁰⁹⁶ Zayıf.¹⁰⁹⁷
330. Sadûk, sebt, tedlis yapmıyordu.¹⁰⁹⁸
331. Makbul.¹⁰⁹⁹
332. Meçhul.
333. Sika.¹¹⁰⁰ Sika, fakîh Meğâzî ilminde imâm.¹¹⁰¹
334. Sika, âbid.¹¹⁰² Sika, fakîh, mürsel rivayetleri var.¹¹⁰³
335. İmam ve otoritelerinden biridir.¹¹⁰⁴ Sika, sebt, fakîh, meşhur.¹¹⁰⁵
336. İmâm, fakîh.¹¹⁰⁶ İmâm, fakîh, meşhur.¹¹⁰⁷
337. Sika.¹¹⁰⁸
338. Sahabi.
339. Sika, İbn Sîrîn'den rivayette insanların en sağlamı Hasan ve Atâ'dan rivayetlerinde makal var, çünkü onlardan irsal yaptığı söylendi.¹¹⁰⁹
340. Ebû Hâtîm: Onunla ihticac edilmez; İbn Hanbel: Hafız değil; Dârimî : Hasenü'l-hadîs.¹¹¹⁰ Sadûk, vehimleri var, Şîlik ile itham edildi.¹¹¹¹
341. Otoritelerden biri, Ebû Hâtîm: Sika, hadiste imamdır.¹¹¹² Sika fakîh, ara sıra tedlis yapardı.¹¹¹³

¹⁰⁸⁸ 'Ukaylî, *ed-Du'âfâu'l-Kebîr*, 4/243.

¹⁰⁸⁹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn*, 3/21.

¹⁰⁹⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/289.

¹⁰⁹¹ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 544.

¹⁰⁹² Zehebî, *el-Kâşif*, 2/290.

¹⁰⁹³ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 544.

¹⁰⁹⁴ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 545.

¹⁰⁹⁵ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 545.

¹⁰⁹⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/294.

¹⁰⁹⁷ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 545.

¹⁰⁹⁸ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 547.

¹⁰⁹⁹ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 547.

¹¹⁰⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/306.

¹¹⁰¹ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 552.

¹¹⁰² Zehebî, *el-Kâşif*, 2/312.

¹¹⁰³ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 557.

¹¹⁰⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/315.

¹¹⁰⁵ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 559.

¹¹⁰⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/322.

¹¹⁰⁷ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 563.

¹¹⁰⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/332; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 570.

¹¹⁰⁹ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 572.

¹¹¹⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/336.

¹¹¹¹ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 572.

¹¹¹² Zehebî, *el-Kâşif*, 2/337.

¹¹¹³ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 573.

342. هشام بن محمد بن السائب الكلبي. Çoğunlukla Şiîlik fikrinde idi.¹¹¹⁴ Darekutnî ve diğerleri : Metrûk; İbn Asâkir: Rafizî, sika değil.¹¹¹⁵
- 343.157 هشيم بن بشير بن القاسم الأسلمي - İmâm, sika, müdellis.¹¹¹⁶ Sika, sebt, tedlisi ve irsal-i hafisi çok var.¹¹¹⁷
344. Sika.¹¹¹⁸ — هلال بن يساف.
345. الهيثم بن أبي الهيثم حبيب الصيرفي. Sadûk.¹¹¹⁹
346. Osmân ve İbn Ma‘în onu tevsik etmiştir, Ebû Dâvûd onu zayıf kabul etmiştir.¹¹²⁰ Sadûk, bazen vehimleri var.¹¹²¹
347. ورقاء بن عمر الشكري. Sadûk, sâlih;¹¹²² Sadûk, Mansûr’dan rivayetinde leyyin.¹¹²³
348. الوضاح بن عبد الله الشكري أبو عوانة. Sika, kitabından rivayet ediyorsa sağlamdır.¹¹²⁴ Sika, sebt.¹¹²⁵
349. Otoritelerden biri.¹¹²⁶ Sika, hâfiz, âbid.¹¹²⁷
350. وهيب بن خالد بن عجلان الباهلي. Hâfiz, Ebû Hâtim: Sika.¹¹²⁸ Sika, sebt ancak hayatının sonlarına doğru hafızası birazcık zaafa uğradı.¹¹²⁹
351. يحيى بن أبي أنيسة. Tâlif.¹¹³⁰ Zayıf.¹¹³¹
352. يحيى بن زكريا بن أبي زائدة. Hâfiz, İbn Medînî: Sevrî’den sonra Kûfe’de ondan daha sağlamı yoktur, Sevrî’den sonra ilim ona vardı.¹¹³² Sika, mutkin.¹¹³³
353. يحيى بن سعيد بن قيس الانصاري. Hâfiz, fakîh hüccet.¹¹³⁴ Sika, sebt.¹¹³⁵
354. يحيى بن عروة بن الزبير. Sika.¹¹³⁶
355. يحيى بن عمارة المازني الأنصاري. Sika.¹¹³⁷
356. يحيى بن قيس المأربي. Sadûk.¹¹³⁸
357. يزيد بن إبراهيم التستري. Sika.¹¹³⁹ Sika, sebt, Katâde’den rivayetinde leyyin.¹¹⁴⁰
358. يزيد بن أبي حبيب. Sika.¹¹⁴¹ Sika, fakîh, mürselleri var.¹¹⁴²

¹¹¹⁴ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine’l-Muhaddisîn*, 3/91.

¹¹¹⁵ Zehebî, *Mizânu’l-İ’tidâl*, 4/304.

¹¹¹⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/338.

¹¹¹⁷ İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 574.

¹¹¹⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/343; İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 576.

¹¹¹⁹ İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 577.

¹¹²⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/14.

¹¹²¹ İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 387.

¹¹²² Zehebî, *el-Kâşif*, 2/348.

¹¹²³ İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 580.

¹¹²⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/349.

¹¹²⁵ İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 580.

¹¹²⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/350.

¹¹²⁷ İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 581.

¹¹²⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/358.

¹¹²⁹ İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 586.

¹¹³⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/361.

¹¹³¹ İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 588.

¹¹³² Zehebî, *el-Kâşif*, 2/365.

¹¹³³ İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 590.

¹¹³⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/366.

¹¹³⁵ İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 591.

¹¹³⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/371; İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 594.

¹¹³⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/372; İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 594.

¹¹³⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/373; İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 595.

¹¹³⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/380.

¹¹⁴⁰ İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 599.

¹¹⁴¹ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/381.

¹¹⁴² İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 600.

359. يزيد بن أبي زياد. - Şîî, âlim, sadûk, hafızası kötü, terk edilmez.¹¹⁴³ Zayıf, yaşlanınca hafızası tağayyür etti ve telkine açık hale geldi, Şîî idi.¹¹⁴⁴
360. يزيد بن عبد الله بن خصفة. - Sika, nâsik, Ahmed: Münkerü'l-hadîs.¹¹⁴⁵ Sika.¹¹⁴⁶
361. يزيد بن عبد الرحمن دولاني. - Ebû Hâtim onu tevsik etmiştir. İbn Adî: Rivayetlerinde leyyinlik var.¹¹⁴⁷ Sadûk, çok hata ediyordu, tedlis yapıyordu.¹¹⁴⁸
362. يزيد بن عبد العزيز بن سياه الأسدي الحماني. - Sika.¹¹⁴⁹
363. يعقوب بن القعقاع. - Sika.¹¹⁵⁰
364. - يونس بن يزيد بن أبي النجاد الأيلي. - Sebt olan ravilerden biridir.¹¹⁵¹ Sika ancak Zührî'den rivayetlerinde az bir vehim var.¹¹⁵²
365. يونس بن عبيد. - Sika, fakîh.¹¹⁵³ Sika, sebt, fâzıl.¹¹⁵⁴
366. موسى بن مغيرة. - Meçhûl.¹¹⁵⁵
367. جامع بن شداد. - Sika.¹¹⁵⁶
368. سعيد بن المسيب. - Otoritelerden biri.¹¹⁵⁷ İkinci tabakanın büyük fakihlerinin en sağlamlarından biridir.¹¹⁵⁸
369. ليث بن أبي سليم. - Hafızasından dolayı cerh cihetiyle biraz zayıftır, bazıları onunla ihticac etmiştir.¹¹⁵⁹ Sadûk, ancak çok ihtilatı var, hadisleri ayırt edilemeyip terk edildi.¹¹⁶⁰

¹¹⁴³ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/382.

¹¹⁴⁴ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 601.

¹¹⁴⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/385.

¹¹⁴⁶ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 602.

¹¹⁴⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/422.

¹¹⁴⁸ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 636.

¹¹⁴⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/287; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 603.

¹¹⁵⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/395; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 608.

¹¹⁵¹ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/404.

¹¹⁵² İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 614.

¹¹⁵³ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/403.

¹¹⁵⁴ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 613.

¹¹⁵⁵ Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl*, 4/224.

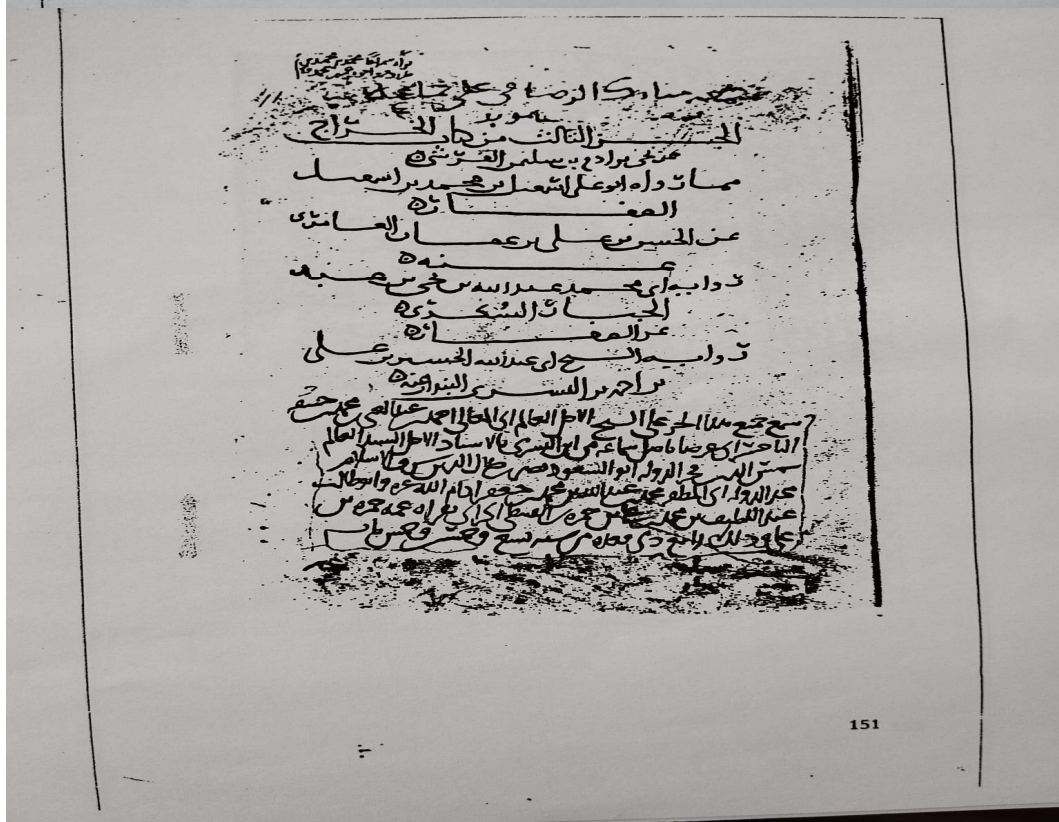
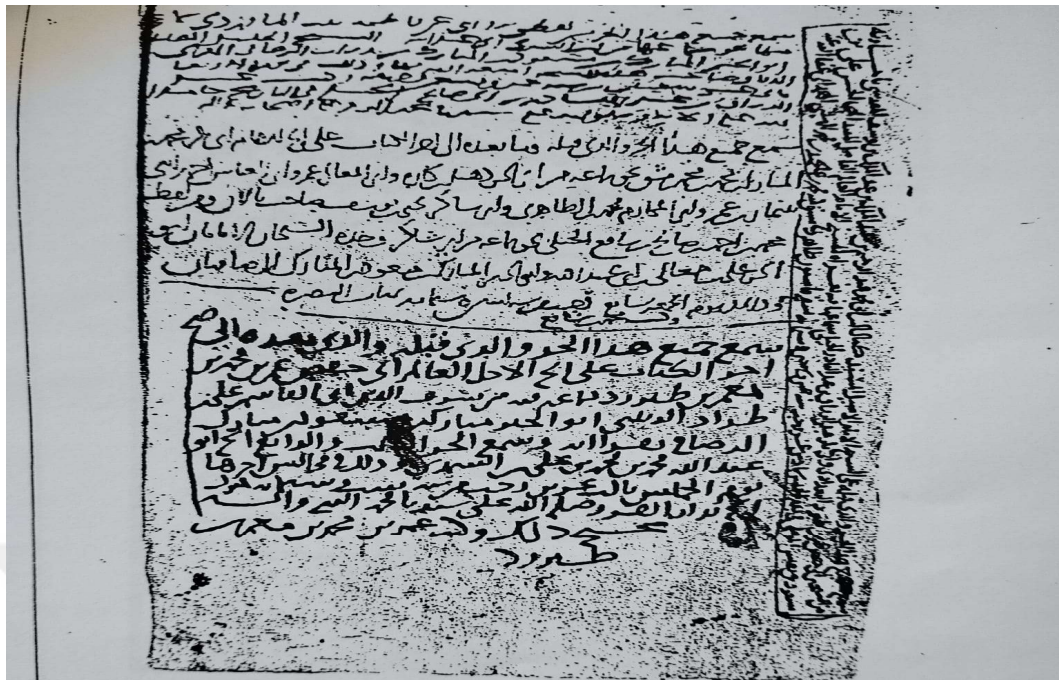
¹¹⁵⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/288; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 137.

¹¹⁵⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/444.

¹¹⁵⁸ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 241.

¹¹⁵⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/251.

¹¹⁶⁰ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 474.

الحمد لله الذي جعل في كل شيء دليلا على قدرته وقدرته على كل شيء
والحمد لله الذي جعل في كل شيء دليلا على قدرته وقدرته على كل شيء

158

الحزب في عمله الكفيل العظمى والبلد في ذلك الحين
الاسم من العبد في الاول من الحزب في ذلك الحين

163

